

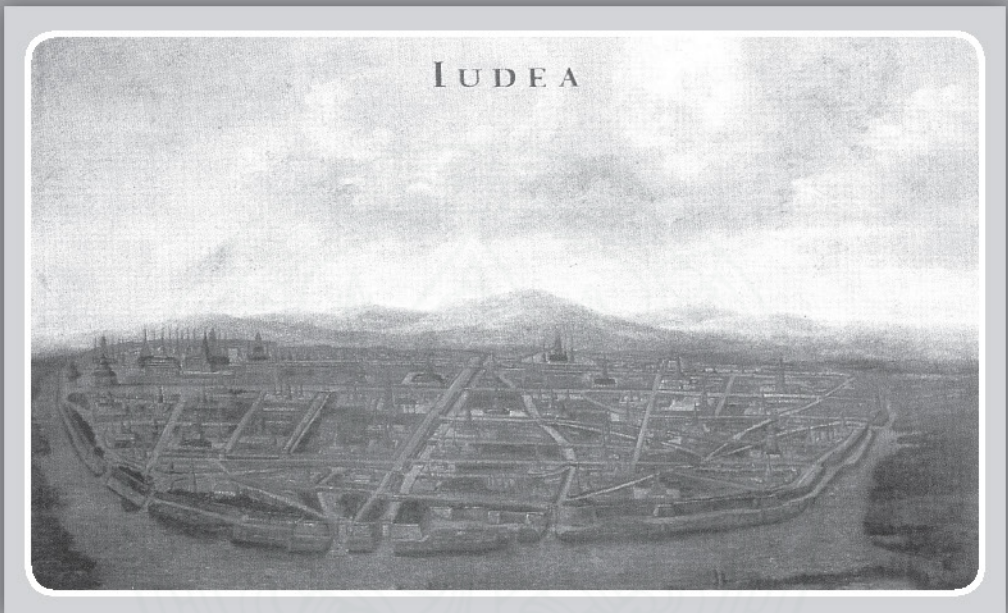
เรื่องกรุงเก่า

กรมศิลปากร
พิมพ์เผยแพร่พุทธศักราช ๒๕๖๑

เรื่องกรงเก่า

เรื่องกรุงเก่า

เรื่องกรุงเก่า

จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๖๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

เรื่องกรุงเก่า. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2561.

144 หน้า.

1. ไทย--ประวัติศาสตร์--กรุงศรีอยุธยา, 1893-2310. 2. ไทย--ประวัติศาสตร์--การศึกษาและการสอน. I.ชื่อเรื่อง.

959.303

ISBN: 978-616-283-378-6

ที่ปรึกษา

นายอนันต์ ชูโชติ	อธิบดีกรมศิลปากร
นายประทีป เพ็งตะโก	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายเมธาตล วิจักขณ์	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางประนอม คลังทอง	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางสาวอรุณรา สายบัว	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
นายธีระ แก้วประจันตร์	นักอักษรศาสตร์เชี่ยวชาญ ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์ (ประวัติศาสตร์และจารีตประเพณี)
นางสาวอิสริยา ธีรเดช	ผู้อำนวยการกลุ่มจารีตประเพณี สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

คณะบรรณาธิการ

นายบัณฑิต ลิวชัยชาญ	นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ
นายทัตพล พูลสุวรรณ	นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ

พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เว็อนแก้วการพิมพ์

๙๔๙ ถนนอรุณอมรินทร์ แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐

โทรศัพท์ ๐-๒๔๑๑-๑๕๒๓ โทรสาร ๐-๒๔๖๖-๓๒๔๔

คำนำ

“**กรุงศรีอยุธยา**” ราชอาณาจักรสำคัญในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นับเป็นสมัยหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยที่ได้รับความสนใจทั้งในแวดวงวิชาการ และสื่อประเภทต่างๆ ด้วยมีประเด็นที่จะนำมาศึกษาหรือถ่ายทอดได้หลากหลายแง่มุม ดังนั้นเอกสารหลักฐานจึงนับเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่ทำให้กระบวนการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์รวมถึงการถ่ายทอดให้เกิดประสิทธิภาพ ในส่วนของเอกสารอันเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยานั้นมีเป็นจำนวนมาก พระนิพนธ์เรื่องวิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระนามาภิไธย รวมถึงงานนิพนธ์เรื่องตำนานกรุงเก่าและคำวินิจฉัยว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ซึ่งจัดพิมพ์รวมอยู่ในชื่อ “**เรื่องกรุงเก่า**” ของประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๕ นับเป็นเอกสารเบื้องต้นชุดสำคัญสำหรับผู้ที่จะทำความเข้าใจภาพรวมของประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา

ตำนานกรุงเก่า เป็นงานเขียนที่นำเสนอภาพรวมของกรุงศรีอยุธยาในประเด็นต่างๆ ไม่เพียงเฉพาะเรื่องราวเมื่อครั้งที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีเท่านั้น หากแต่ยังกล่าวถึงสภาพของอยุธยาในสมัยที่เป็นมณฑลกรุงเก่า ทำให้เห็นพัฒนาการของอยุธยาอย่างมีพลวัตน์ และที่สำคัญแม้จะใช้ชื่อว่า “**ตำนาน**” อันเป็นขนบการถ่ายทอดเรื่องราวแบบจารีตที่อิงอยู่กับเรื่องราวปรัมปราคติ แต่ตำนานกรุงเก่าถือเป็นงานเขียนตำนานแบบใหม่ที่ทำให้ความสำคัญกับการสืบค้นข้อมูลหลักฐานเทียบเคียงเพื่อตอบประเด็นปัญหาหรือข้อสันนิษฐานต่างๆ ที่ผู้เขียนนำเสนออย่างสมเหตุสมผล

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา เป็นงานศึกษาเอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา เรื่อง “**เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา**” อันเป็นเอกสารที่สะท้อนโลกทัศน์ของผู้คนในยุคนั้นต่อการล่มสลายของราชธานี โดยมุ่งอธิบายที่มาหรือวัตถุประสงค์ในการแต่งเอกสารดังกล่าวซึ่งทำให้การนำเอกสารดังกล่าวไปใช้เป็นไปอย่างมีมิติ นับเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ในประเทศไทยด้วยกรอบความคิดแบบตะวันตก

คำวินิจฉัยว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา เป็นเอกสารที่พรรณนาภาพของกรุงศรีอยุธยาโดยแสดงภูมิสังเขปและสถานที่สำคัญในเมือง สภาพภายในเขตกำแพงพระนคร เขตพระราชฐาน อาณาบริเวณโดยรอบเกาะเมือง ตลาดในกรุงและรอบกรุง โดยพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร

เดชะคุปต์) ได้ทำคำอธิบายเพิ่มเติมอย่างละเอียดทั้งจากการสอบค้นกับเอกสารประวัติศาสตร์รวมถึงการสำรวจภาคสนาม นับเป็นงานศึกษาที่ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพกรุงศรีอยุธยาในแต่ละแง่มุมนอกจากการสงครามหรือเรื่องราวของชนชั้นปกครอง

เอกสารอันเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาทั้ง ๓ รายการข้างต้นไม่เพียงแต่มีความสำคัญในแง่ของการเป็นหลักฐานอันแสดงเรื่องราวของกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นแนวความคิดของผู้ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาในยุคบุกเบิกว่ามีรูปแบบ ทิศทาง หรือกระแสนในการศึกษาอย่างไร ทั้งนี้กรมศิลปากรหวังว่าผู้ที่มีโอกาสศึกษาหรือเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์อยุธยาจะได้มีแนวทางและมุมมองในการนำเสนอประวัติศาสตร์อยุธยาได้อย่างกว้างขวางและมีมิติโดยไม่ทำให้ความเป็น “อยุธยา” บิดเบือนไป

(นายอนันต์ สุโชติ)
อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

มีนาคม ๒๕๖๑

คำชี้แจง

หนังสือ “เรื่องกรุงเก่า” คัดมาจากหนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม ๕ ซึ่งประกอบด้วย เรื่องกรุงเก่า เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่าตอนที่ ๑ คำให้การขุนโชน เรื่องพระพุทธรบาท ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย ตำนานกรมทหารราบที่ ๔ สถานที่ต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง และตำนานวังเก่า ตามลำดับ

“เรื่องกรุงเก่า” ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม ๕ ประกอบด้วย ๓ เรื่อง ได้แก่ ตำนานกรุงเก่า วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ทรงพระนิพนธ์ และเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา และภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา ซึ่งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิและจัดพิมพ์หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม ๕ ได้คัดเลือกเรื่องราวเกี่ยวกับกรุงเก่าในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ มาจัดหมวดหมู่ จัดเรียงลำดับเรื่องใหม่ บางเรื่องตัดออก และเพิ่มเติมเนื้อหาบางส่วน อีกทั้งในการตรวจสอบชำระเพื่อจัดพิมพ์ ทำเป็นต้นฉบับสำหรับพิมพ์ในประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนานิกเชก ได้มอบหมายให้ นายประทีป เพ็งตะโก รองอธิบดีกรมศิลปากร เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งนักโบราณคดี สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๓ พระนครศรีอยุธยา จัดทำคำอธิบายเพิ่มเติมข้อมูลใหม่ทางด้านโบราณคดี ซึ่งนักโบราณคดีรุ่นหลังได้ขุดค้น ขุดแต่งโบราณสถานในพระนครศรีอยุธยาที่เป็นความรู้เพิ่มเติมอีกเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในเชิงอรรถที่หมายเลขกำกับเพิ่มเติมจากเชิงอรรถของเก่า มีเครื่องหมาย * กำกับบอกไว้

รายละเอียดเกี่ยวกับการเพิ่มเติม ตัดออก เรื่องราวใน “เรื่องกรุงเก่า” ในหนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม ๕ มีรายละเอียดดังนี้

๑. “ตำนานกรุงเก่า” พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเป็นที่ระลึกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ จัดเป็นหนังสือประชุมพงศาวดารที่ ๖๓ ซึ่งต้นฉบับเดิมพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เรียบเรียงขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

๒. “วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระยาตากษานูภาพทรงพระนิพนธ์” และ “เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา” รวมพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๓ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตากษานูภาพได้พระนิพนธ์วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ประกอบเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ที่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) นำมารวมพิมพ์ไว้ในตอนต้นของหนังสือ “อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๗๒” ฉบับพิมพ์ครั้งนี้ถือว่าเป็นฉบับพิมพ์สมบูรณ์เป็นครั้งแรกทั้งเนื้อหาและรูปประกอบ ซึ่งได้ใช้เป็นต้นฉบับการพิมพ์ในภายหลังมาโดยตลอด

๓. “ภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา” ซึ่งในเอกสารต้นฉบับใช้คำว่า “ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา” ลักษณะของเนื้อหาเขียนบรรยายติดต่อกันไป ในการตรวจสอบชำระครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ โดยจัดพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ “อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๗๒” จึงได้จัดทำสารบัญเรื่องขึ้นใหม่ให้สอดคล้องกับเนื้อหา มีหัวเรื่องหลัก ๒ หัวเรื่องคือ “ภูมิแผนที่ของนครศรีอยุธยา” และ “ว่าด้วยพระราชวังหลวง” เพื่อให้สะดวกกับผู้อ่าน ซึ่งเป็นหนังสือที่รู้จักกันโดยทั่วไปในชื่อ “อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์”

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ หอสมุดแห่งชาติได้พบเรื่องแผนที่พระนครศรีอยุธยาอีกฉบับหนึ่งจากหอหลวงและได้พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ใช้ชื่อว่า “ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา ฉบับต่อจากที่เคยพิมพ์แล้ว” ภายหลังได้นำมารวมพิมพ์ในหนังสือ ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม ๕ ใช้ชื่อว่า “แผนที่กรุงศรีอยุธยา ฉบับได้มาใหม่ ต่อจากที่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ทำคำอธิบายไว้”

คณะบรรณานิกการหวังเป็นอย่างยิ่งว่า การนำเอกสารที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับกรุงเก่าที่ผ่านการตรวจชำระโดยคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม ๕ มาพิมพ์เผยแพร่อีกครั้งหนึ่ง จะอำนวยความสะดวกแก่ผู้อ่านให้ได้รับรู้และเข้าใจในเบื้องต้นเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และภูมิสถานของกรุงศรีอยุธยาได้ตามสมควร

สารบัญ

คำนำ	(๓)
คำชี้แจง	(๕)
เรื่องกรุงเก่า	๑
ภาพฝีพระหัตถ์	๗
คำอธิบาย	๘
ตำนานกรุงเก่า	๙
ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า	๙
พระราชพงศาวดารสังเขป	๙
กรุงศรีอยุธยาโบราณ	๙
เมืองเสนาราชนคร	๙
เมืองเทพนคร	๙
กรุงเทพมหานครบวรทวารวดี	๙
พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดี	๑๒
ต้นเหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะหมดกำลัง	๑๖
ขุนหลวงตากตั้งตัว	๑๗
ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า	๑๗
ตั้งผู้รักษากรุง	๑๘
ตั้งมณฑลเทศาภิบาล	๑๘
ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร	๒๐
กรุงศรีอยุธยา	๒๐
กรุงเทพทวารวดี	๒๐
กำแพงเมือง	๒๐
ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก	๒๑
ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง	๒๒
ป้อมตามกำแพงเมือง	๒๒

(๘) • เรืองกรุงเก่า

ชื่อป้อม	๒๓
ประตูเมือง	๒๕
ถนนในเมือง	๒๕
ถนนนอกเมือง	๒๖
คลองในเมือง	๒๗
สะพานในเมือง	๒๘
บึงซีซัน	๒๘
พระราชวังเก่า	๒๙
พระราชวังใหม่	๓๑
ตำหนักหนองหวาย	๓๖
ศาลาลูกขุนใน	๓๗
ศาลหลวง	๓๘
โรงราชยาน	๓๘
หอแปลพระราชสาสน์	๓๘
โรงช้าง	๓๘
โรงม้า	๓๘
กำแพงวัง	๓๘
ป้อมรอบวัง	๓๙
ประตูวัง	๔๐
ที่ทำพระเมรุในเมือง	๔๒
โรงเรือพระที่นั่ง	๔๒
วังหน้า	๔๓
วังหลัง	๔๖
ตลาด	๔๘
ท่า	๔๙
วัด	๕๐
พระอารามนอกพระนคร	๕๒

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร	๕๔
แม่น้ำลพบุรี	๕๔
ลำน้ำแยกใหม่	๕๔
ลำน้ำบ้านใหม่	๕๕
ลำน้ำสัก	๕๖
ตอนที่ ๔ การปกครองท้องถิ่น	๕๗
แบ่งแขวง	๕๗
ขนอนหลวง	๕๘
ตอนที่ ๕ สัมมะโนครวัพลเมือง	๕๙
พลเมือง	๕๙
ตอนที่ ๖ ชูดวง	๖๑
เรืออิฐกรุงเก่า	๖๑
สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์	๖๑
ชูดวง	๖๒
วิจารณ์เพลงยาวพยากर्ณกรุงศรีอยุธยา	
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์	๖๕
เพลงยาวพยากर्ณกรุงศรีอยุธยา	๖๙
ภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา	๗๓
ว่าด้วยแผนที่ด้านชื่อทิศบูรพา	๗๓
ว่าด้วยด้านแปทิศทักษิณ	๗๔
ว่าด้วยด้านชื่อทิศปัจฉิม	๗๘
ว่าด้วยด้านแปทิศอุดร	๗๙
ว่าด้วยพระราชวังหลวง	๘๒
ทิศบูรพาวังหลวง	๘๗
ทิศทักษิณวังหลวง	๘๘
ทิศปัจฉิมวังหลวง	๘๙
ทิศอุดรวังหลวง	๙๑

(๑๐) ▪ เรื่องกรุงเทพฯ

ว่าด้วยที่สำนักงานรัฐบาลและประตู่

๙๑

ว่าด้วยพระมหาปราสาทและบริเวณตำหนัก

๙๓

ว่าด้วยวังจันทร์เกษม

๑๐๔

ว่าด้วยต๋าน

๑๐๖

ว่าด้วยคมนาคมทางเรือ

๑๐๖

ว่าด้วยตลาด

๑๐๙

ว่าด้วยถนนและทำนบ

๑๑๒

ว่าด้วยสะพานและคลอง

๑๑๔

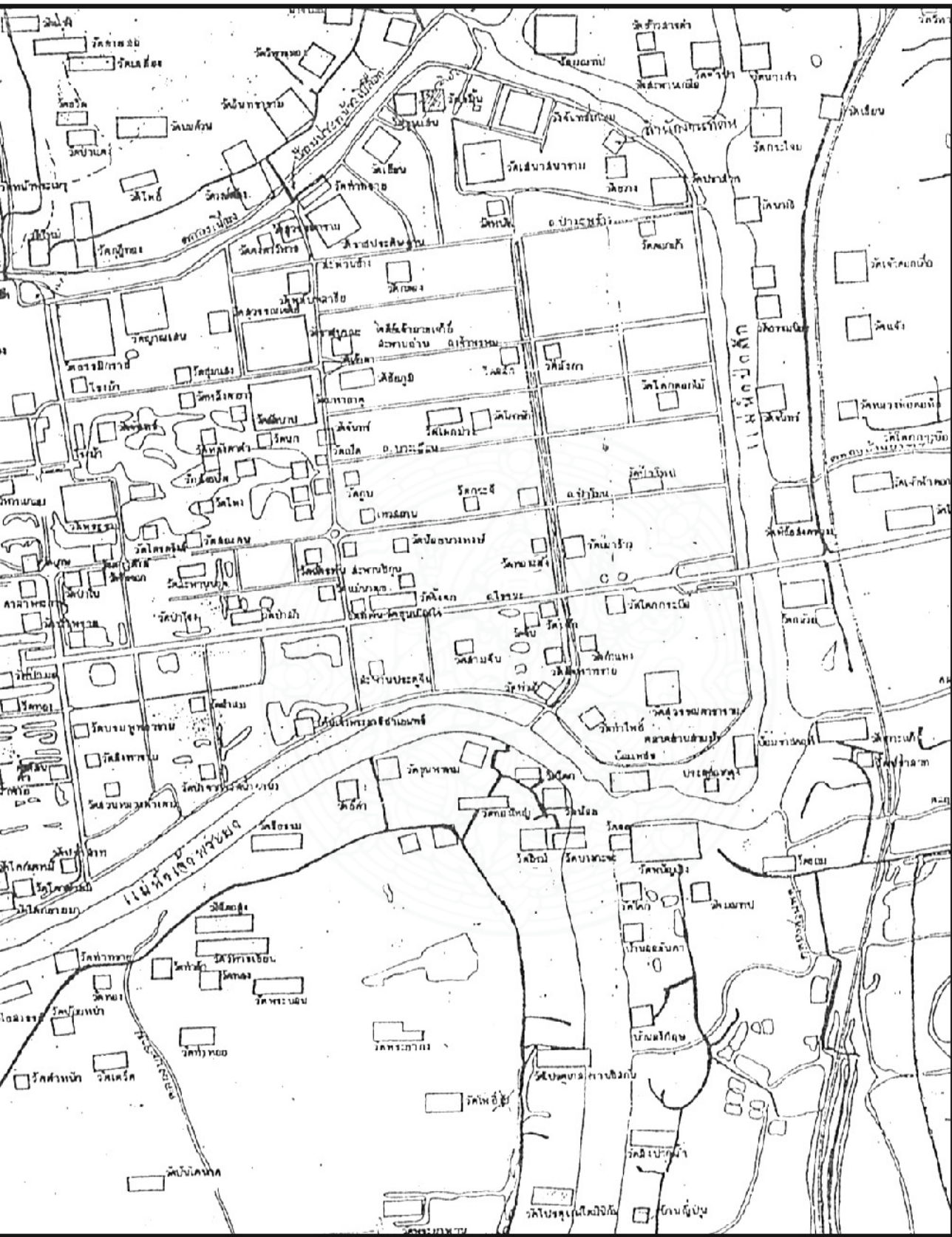
ว่าด้วยย่านและตำบล

๑๑๙

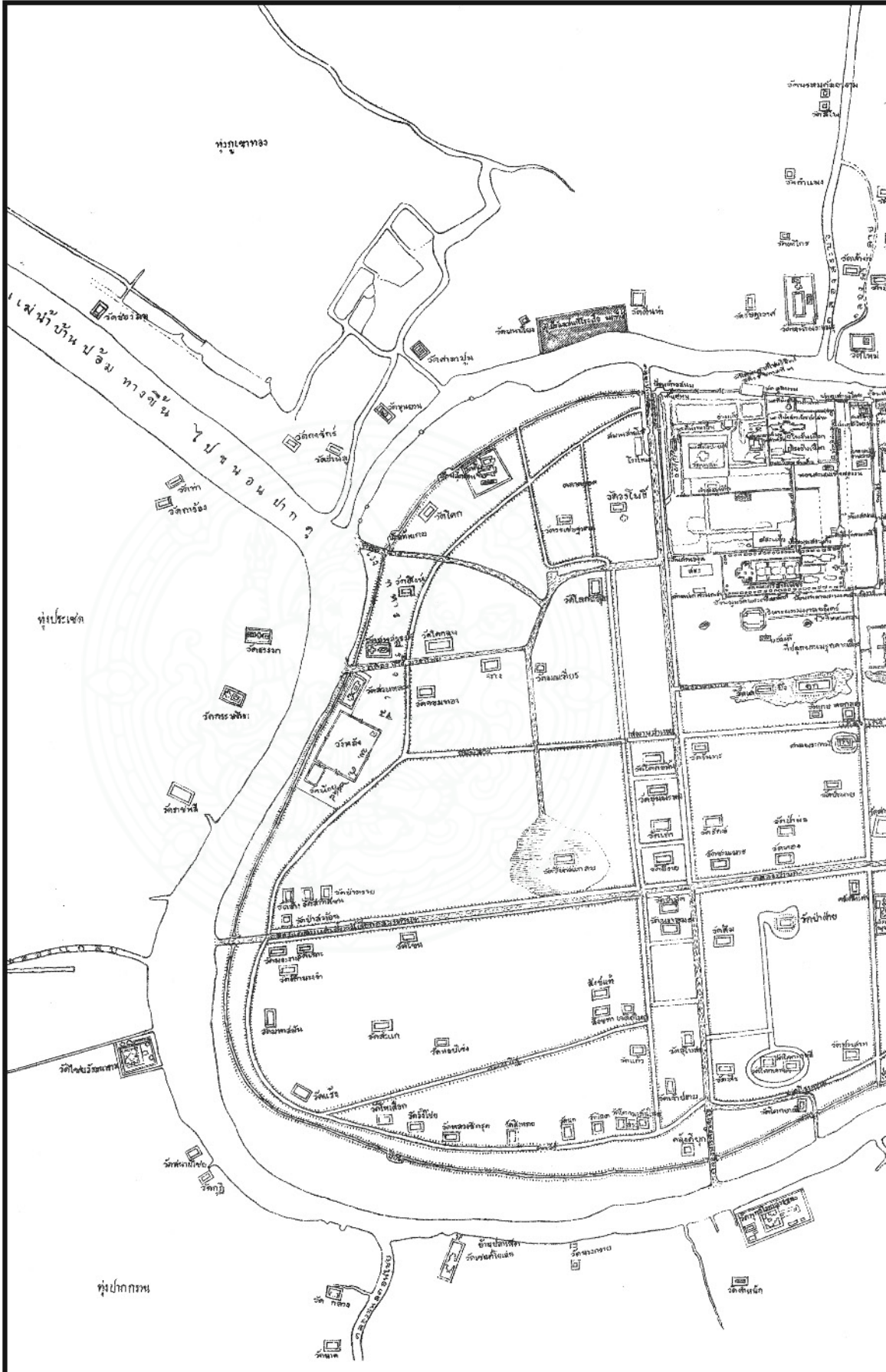
แผนที่กรุงศรีอยุธยา

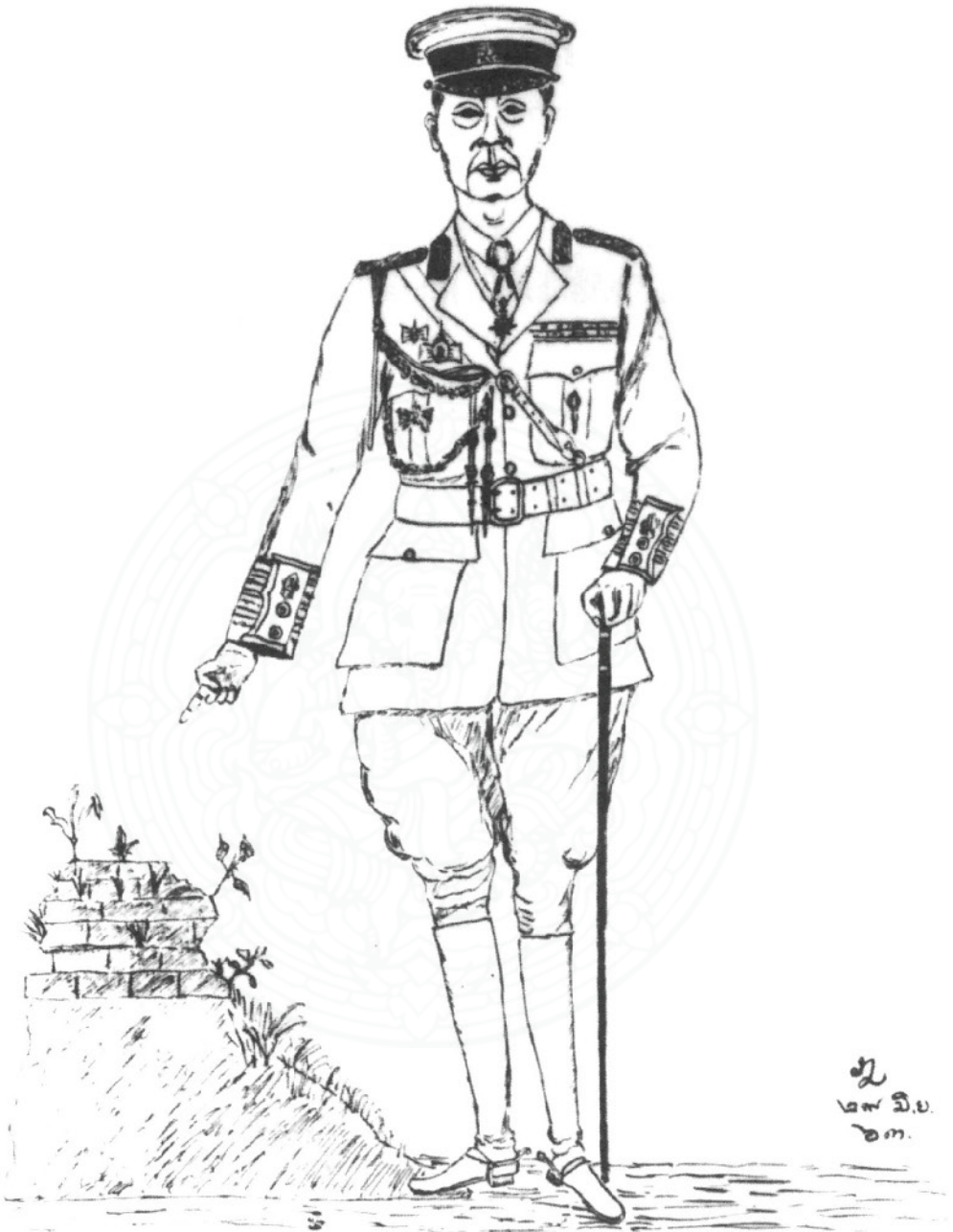
๑๒๘

แผนผังแสดงตำแหน่งที่ตั้งโบราณสถานภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและพื้นที่โดยรอบ
 จัดทำโดย นายเพชร ทั้มนาค อธิบดีนายช่างเทคนิคอาวุโส
 หัวหน้ากลุ่มอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักศิลปากรที่ ๓ พระนครศรีอยุธยา กรมศิลปากร

เจ้าคุณกรุง

ภาพฝีพระหัตถ์

“๒” เจ้าคุณกรุง (พระยาโบราณราชธานินทร์, ภาพล้อ เส้นหมึก)
(ภาพฝีพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกวดภาพสำหรับผู้ชอบเขียน
ณ ศาลาวรรณภรณ์เวทีสถาน พระราชวังบางปะอิน พ.ศ. ๒๔๖๓)

คำอธิบาย*

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามทีนี้ก็ได้ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นเวลากำลังจุกละหุกมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นถ้าหนังสือฉบับนี้มีที่คลาดเคลื่อนประการใดขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียงและขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอและตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียงแต่ไม่ใช่เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่งตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกรกแล้วไปด้วยต้นไม้และเครือเถาวัลย์ดาดปกคลุม ยิงในพระราชวังรูปลดคล้ายพระที่นั่งตำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคกและเนินสูงเหลือที่จะเห็นให้ทั่วถึงได้ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเวลายืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น^๑ โบราณสถานซึ่งจมดินและรกรกชุกชุมกว่าร้อยปี ก็ผุดขึ้นเห็นรูปทรงลดคล้ายและเตียนสะอาด ด้วยอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้นผู้เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชมพระบรมโสมมหาราชจางอริษฐานน้ำใจถวายพระพรชัยมงคลขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุยืนนานจงเสด็จดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญนิราศสรรพโรคพิบัติอุบัติวันตรายทั้งปวง เทอญ

โบราณศาลากรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖^{๕๐}

พระยาโบราณบุญานุรักษ์

* ในการตรวจสอบชำระใหม่ครั้งนี้ นายประทีป เพ็งตะโก นักโบราณคดีกรมศิลปากรได้หาคำเพิ่มเติมจากเดิมแต่ยังคงเชิงอรรถเดิมไว้ด้วย โดยใช้เครื่องหมาย * กับเชิงอรรถเดิม

^๑ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อยู่ในราชสมบัติ ๓๔ ปี เพราะเสวยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๒ ส่วนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสวยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑ เดิมเชื่อกันว่าพระองค์ทรงสละราชสมบัติให้พระราชโอรส คือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๖ อันที่จริงพระองค์เพียงแต่เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลกเพื่อรับศึกพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนาเท่านั้น ส่วนที่เมืองพระนครศรีอยุธยาทรงตั้งพระราชโอรสขึ้นครองราชสมบัติ ท่านองผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ตั้งนั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังคงอยู่ในราชบัลลังก์จนเสด็จสวรรคตที่เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ จึงได้ขึ้นครองราชสมบัติ ตั้งนั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงอยู่ในราชสมบัติ ๔๐ ปี เป็นรัชกาลที่ครองราชสมบัติยาวนานที่สุดในประวัติศาสตร์อยุธยา

ตำนานกรุงเก่า

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่งซึ่งอยู่เหนือจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปที่เรียกกันว่ากรุงเก่าในเวลานี้ ไซ้จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามเฉพาะแต่ครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้นที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราชพงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความชัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่ศักราช ๓๐๐ ปีขึ้นไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามชื่อว่า กรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลายพระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น บกพร่องไม่ใคร่จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายกลายเป็นเมืองเรียกเมืองเสนาราชนคร จึงเห็นว่าจะคงจะเป็นด้วยกรุงศรีอยุธยาเสื่อมถอยลง เมืองอื่นมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ไปเป็นเมืองขึ้น จึงได้ลดจากกรุงลงเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในราชวงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองทพนคร เมืองนี้จะอยู่ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นทีคับแคบ ซึ่งพระเจ้าอู่ทองจะขยายเขตแดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่ายในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนองโสนข้างทิศตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คงจะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ที่สร้างกรุงใหม่ได้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพมหานครบรรพตวรารวดีศรีอยุธยา ต่อมาเรียกว่ากรุงเทพทวารวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นที่นิยมใช้เรียกกันมาก ตลอดถึงต่างประเทศ และพม่า มอญ เขมร ลาว ก็เรียกเมืองไทยว่ากรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำหัวนเรียกว่า อยุธยา ก็เพราะด้วยชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว พระเจ้าอู่ทองเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดีเฉลิมพระบรมนามาภิไธยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศแสดงความอิสรภาพของประเทศเป็นเอกราชเมื่อสุดสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกเสียแต่ขุนวรราชธิดา ซึ่งไม่นับเข้าในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารได้ ๑๕ พระองค์ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนี้ บางแผ่นดินก็ได้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือ หัวเมืองเหนือและลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนามตะเบงชเวตี้ พงศาวดารมอญเรียก

พระเจ้ามังส่วยหรืออีกนัยหนึ่งว่ามังโลตี ตั้งต้นก่อนการสงครามยกทัพพม่ามอญ เข้ามาตีกรุงเทพทวารวดี ถึง ๒ ครั้งก็หาได้ไม่ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้ตีบับสูญไปแล้ว บุเรงนองเชื้อพระวงศ์ได้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี ในพงศาวดารมอญเรียกพระเจ้าฝรั่งมังศรี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกพระเจ้าชนะสิบทิศ เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพม่ามอญมาตีกรุงเทพทวารวดีอีก ๒ ครั้ง ครั้งหลังตีได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหาธรรมราชา ครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ นับเป็นพระองค์ที่ ๑ ในพระนามนี้ ครั้งนั้นกรุงเทพทวารวดีก็ตกไปอยู่ในอำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงพระอุตสาหะเริ่มก่อภู่อุปะเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราช และมีอำนาจใหญ่ ได้ทำสงครามกับมอญพม่า มีชัยได้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาได้ ๑๕ แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็มีแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ได้ทรงแต่งกองทัพไปตีเมืองพม่ากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นับตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศกรมขุนอนุรักษ์มนตรี เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามพิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ที่ออกพระนามดังนี้ ก็เป็นด้วยเหตุที่โปรดประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คนทั้งหลายจึงได้เรียกตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพม่า มังลองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีชื่อใหม่ว่า พระเจ้าอลองพญา ยกทัพมาตีกรุงเทพทวารวดีครั้งที่ ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปดับสูญในกลางทาง ภายหลังมังระราชบุตรผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพม่า จึงแต่งให้มังฆานธรรากับเนเมียวเป็นแม่ทัพยกเข้าตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เสวยราชสมบัติได้ ๙ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๙ ปี กรุงเทพทวารวดีก็เสียแก่กองทัพพม่าเข้าศึก พม่าเก็บบริบทพยัสมบัติและเครื่อง ศาตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอาราม บ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตราย กวาดต้อนพระราชวงศานุวงศ์ ครอบครัวข้าราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณ ๓๐,๐๐๐ เศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยวเร่ร่อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งอดอยากล้มตายเสียก็มาก แม่ทัพพม่าตั้งให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานชานเข็นอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองตั้งค่ายอยู่ที่โพสผามต้น พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุงมีความชอบที่เข้ารับอาสาพม่า ไปตีค่ายบางระจันแตกและคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพม่าไวใจ จึงตั้งให้เป็นที่สุดักั๋ไทยเรียกว่า พระนายกอง

คิดอายุกรุงเทพทวารวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามธิบดี (อู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราชนับได้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุงหงสาวดี

๙ ปี เมื่อจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงก่อกู้ ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับเป็น
เอกราชมาจนเสียกรุงเก่าพม่าเข้าศึก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี
รวมอายุกรุงทวารวดีแต่แรกสร้างจนเสียแก่พม่าปัจจุามิตร ๓ ยุค ได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดี

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราช สมบัติ	สุตวรรษกาล ศักราช
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๑	สมเด็จพระรามธิบดี พระองค์ ที่ ๑ คือ พระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระรามศวร (ครั้งที่ ๑)	๗๓๑	๑ ปีหย่อน	๗๓๒
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ ที่ ๑ พระเจ้าพดุมิเดช นัยหนึ่งว่า มหาเดช ก็เรียก(ขุนหลวงพงษ์)	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๕
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันทิ์ พระเจ้า ทองลั่นก็เรียก	๗๔๕	๗ วัน	๗๔๕
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๒	สมเด็จพระรามศวร (ครั้งที่ ๒)	๗๔๕	๖ ปี	๗๔๙
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม)	๗๔๙	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระมหา นัครินทราชาธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๒

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราช สมบัติ	สุตรัชกาล ศักราช
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๒	๘๓๒	๔๐ ปี	๘๗๑
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร	๘๗๑	๕ ปี	๘๗๕
๑๒	สมเด็จพระวัชรภาณุราชกุมาร	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระยอดฟ้า	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ ปีหย่อน	๙๑๘
พระราชวงศ์สุโขทัย				
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๒ คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๕
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๓ คือ สมเด็จพระเอกาทศกรมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์)	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
พระราชวงศ์ทรงธรรม				
๒๑	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๑ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระบรม ไตรโลกนาถทรงธรรม อย่างหนึ่ง เรียกว่าพระเจ้าทรงธรรม (พระพิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราช สมบัติ	สุตวรรษกาล ศักราช
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๒ คือ พระเชษฐาธิราช	๙๙๙	๑ปี๗เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ พระราชวงศ์ปราสาททอง	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒
๒๔	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ ที่ ๕ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระ พระรามธิบดีเบศร์ คือ พระเจ้า ปราสาททอง	๙๙๒	๒๖ ปี	๑๐๑๗
๒๕	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๖ (เจ้าฟ้าชาย)	๑๐๑๗	๙ เดือน	๑๐๑๘
๒๖	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๗ (พระศรีสุธรรมราชา)	๑๐๑๘	๒ เดือน ๒๐วัน	๑๐๑๘
๒๗	สมเด็จพระรามธิบดีพระองค์ที่ ๓ คือ สมเด็จพระนารายณ์มหาเอกา ทศรถราช	๑๐๑๘	๒๖ ปี	๑๐๔๔
	พระราชวงศ์บ้านพลูหลวง (แทรก)			
๒๘	สมเด็จพระมหาบุรุษอีกพระนาม หนึ่งเรียกพระธาดาธิเบศร์ (พระเพทราชา) พระราชวงศ์ปราสาททอง	๑๐๔๔	๑๕ ปีเศษ	๑๐๕๙
๒๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระสุริเยนทราธิบดี คือ พระพุทธเจ้าเสือ	๑๐๖๘	๙ ปี	๑๐๕๙
๓๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ ที่ ๙ สมเด็จพระภูมินทรราชาหรือ			

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราช สมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
๓๑	ขุนหลวงทรงเบ็ดก็เรียก คือพระเจ้า อยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘*	๒๖ ปี	๑๐๙๔
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	๑๐๙๕	๒๖ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ ที่ ๔ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระมหา อุทุมพรมหาพรวิจิตรราช พระนามเดิม เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อกรมขุนพรพินิจ เมื่อทรงพระผนวชเรียกกันว่าขุนหลวงหาวัด สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศกรมขุน อนุรักษ์มนตรี อีกพระนามหนึ่งเรียก พระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งสุริยาศน์ อัมรินทร์	๑๑๒๐	๑๐ วัน	๑๑๒๐ วัน ๓ ^๙ & ๕ ^๙ ค่ำ ปีกุน ๑๑๒๙

* ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องราชประเพณีการตั้งมหาอุปราช ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า
เสวยราชย์ศักราช ๑๐๕๙

ต้นเหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้นเกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแยงราชสมบัติพระศรีเสาวภาคย์ เมื่อจุลศักราช ๙๖๔ ปี ครั้งนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อย ครั้นถึงแผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าชัยและพระศรีสุธรรมราชาเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขกขุนนางลาว ขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเดโช พระยาราชวังสัน พระยาสีรราชเดโช เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนางแผ่นดินพระนารายณ์น้อยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมืองนครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้ แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือเห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเคราะห์ดีไม่ต้องฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อจุลศักราช ๑๐๙๔ ฆ่าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด คิดดูในระหว่าง ๑๓๐ ปี ฆ่าเทกกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง หรือถ้ารอดตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและตะพุนหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวกที่รอดตายก็ต้องว่าผู้ดีกลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ดีในระหว่างนั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้มาในตอนหลังบ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้ และเมื่อขุนหลวงหาวัดได้ราชสมบัติ ก็ยังสำเร็จโทษเจ้าเสียอีก ๓ กรม ฆ่าขุนหลวงหาวัดเองกับพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ก็ไม่ปรองดองกัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพม่ามาตีพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถเป็นแม่ทัพนายกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนไหนเป็นแม่ทัพก็ไม่ได้รบพุ่ง เช่น พระยายมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนท์ พอพม่าตีเมืองธนบุรีได้ กำปั่นลูกค้าอังกฤษซึ่งรับอาสาต่อสู้พม่าถอยหนีขึ้นมา พระยายมราชยังไม่ทันรบก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพถือพลถึง ๑๐,๐๐๐ ยกออกไปตีค่ายพม่าที่วัดป่าฝ้ายปากน้ำประสบ พม่ายิงปืนมาต้องพลทัพไทยล้มลง ๔-๕ คน กองทัพทั้งนั้นก็ถอยมาลี้ภัยอยู่มา ๒-๓ วัน รับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก ยังไม่ทันได้รับ พม่าแต่งกลหลอกให้เข้าใกล้แล้วออกไปยิงแทงพลทัพไปไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่ายเข้าพระนคร ครั้งหนึ่งโปรดให้ท้าวพระยาอาสาหกเหล่า ยกทัพเรือข้ามไปตีค่ายพม่าวัดการ้อง พม่ายิงปืนมาถูกนายเรือ ซึ่งเห็นจะเมายินรำดาบ ๒ มือเป็นเป้าอยู่หน้าเรือ ตกน้ำลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิกถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพม่ายกเข้าในพระราชอาณาเขต เกณฑ์ให้พระยาพิษณุโลกเอกองทัพมาตั้งที่ภูเขาทอง พอพม่าจวนจะถึงกรุง พระยาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูต ขอรกราบถวายบังคมลาขึ้นไป ปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาโตย หลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่แทนก็โปรดพระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอ น้ำพระทัยพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ มีพระกรุณาเอื้ออภัยอยู่เป็นพื้นเสมอมาดังนี้ จะได้ปรากฏว่า ผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้ข้าศึก

ต้องรับพระราชอาญาบ้างก็หาไม่ได้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ใครจะอยากรบ เหตุการณ์ที่เป็นมาแต่ต้นจนเสียเมืองก็สมกับพงศาวดาร กล่าวว่ ชาติกรุงทวารวดีถึงกาลขาด

ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะที่เมื่อกองทัพพม่าเข้าศึกยกเข้ามาตีพระราชอาณาเขตนั้น เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสิน ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุง จึงโปรดเลื่อนให้เป็นพระยากำแพงเพชร และให้เป็นนายกองทัพเรือ ยกออกไปตั้งคอยสกัดตีทัพเรือพม่า ซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่ นอกพระนครด้านตะวันออก พระยากำแพงเพชรตั้งค่ายอยู่ที่วัดพิชัยวัดกล้วย และเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พม่า ไม่มีช่องทางอันใดที่จะป้องกันเอาไว้ได้แล้ว จึงได้คิดลี้หนีตีฝากองทัพพม่า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไปทางบ้านหันตราบ้านข้าวเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียกว่าเจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้ ตั้งมั่นรวบรวมรีพลเสบียงอาหารต่อเรือรบไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่ากรุงเสียแก่พม่าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพม่าที่ตั้งรักษาเมืองธนบุรี และค่ายโพสามต้นกรุงเก่าแตก แล้วยกมีได้ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พาร์ี่พลกวาดครอบครวัราชอาณาจักรกับทั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยังเหลือตกค้างอยู่ที่โพสามต้น ไปตั้งเมืองธนบุรียกขึ้นเป็นกรุงธนบุรี สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายเรือ^๑ ในปัจจุบันนี้ เจ้าตากเสด็จ ขึ้นเสวยราชสมบัติ ณ กรุงธนบุรีเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นับตามลำดับพระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า นั้น ก็ด้วยกรุงเก่าเป็นเมืองใหญ่กว้าง ทั้งพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์ และวัดวาอารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อบ้านเมืองถูกพม่าเข้าศึกและพวกทุจริตเอาไฟจุดเผาเป็นอันตรายเสียหายจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ ๆ จะเอากำลังวังชาทหารอนที่ไหนไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงดีขึ้นเป็นพระนครราชธานีได้เล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รีพลที่จะรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันก็มีไม่พอ คงจะทรงเห็นว่าสู้ไปตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมืองแต่เล็ก อีกประการหนึ่งถ้าจะมีข้าศึกมาตีตีเมือง ถ้าจะพลาดพลั้งลงประการใด กองทัพเรือก็มีอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรี

^๑ ปัจจุบันโรงเรียนนายเรือย้ายไปตั้งอยู่ที่จังหวัดสมุทรปราการ

เองก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้งมั่นได้ง่าย เห็นจะไม่ใช่แต่จะเพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตฝันว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่าทรงขับไล่มิให้อยู่แต่เรื่องเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีครองราชสมบัติมานานมา ก็บังเกิดเสียพระจริตพันเพื่อนไป ในครั้งนั้นทรงโปรดให้พระวิจิตรณรงค์ขึ้นไปตั้งแรงเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎรร้อนรนหนักเข้าจึงนายบุญนาคผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลา ซึ่งในเวลานี้เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้านเข้าเป็นพรรคพวก ยกลงมาจับพระวิจิตรณรงค์กับกรมการฆ่าเสียหลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสรศักดิ์ขึ้นไปจับพวกบ้านแม่ลา พระยาสรศักดิ์กลับไปเข้าเป็นพวกนายบุญนาค ยกไพร่พลลงมาจับพระเจ้ากรุงธนบุรี และให้เนรเทศพระเจ้าธนบุรีออกเสียจากราชสมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติปราบดาภิเษก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนาคบ้านแม่ลาเป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตสิทธิสงครามผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาชัยวิชิต เป็นเจ้าพระยาพลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุงแต่นั้นก็ลดลงลงเป็นแต่พระยามาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็นพระยาชัยวิชิต สิทธิศาสตรา มหาประเทศราช สุรชาติเสนาบดี ครั้นมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือ เจ้าพระยามหาศิริธรรม พลโปลัมภ์ เทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหาประเทศาธิบดี อภัยพิริยปารกรมพาว ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า กับพระยาลิงหาราชฤทธิไกร ยุตินัยเนติธาดา มหาประเทศาธิบดี อภัยพิริยปารกรมพาว ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาลิงหาราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็นที่พระยาชัยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็น สิทธิศักดิ์ตามหานคราภิการ มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิตสิทธิศาสตรา มหาประเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชัยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพชรพิชัย รับราชการอยู่ ณ กรุงเทพฯ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรภู (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็น พระยาชัยวิชิต สิทธิศักดิ์ตามหานคราภิการ เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิตในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้งต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมือง อ่างทอง ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพุทธบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่า มณฑลกรุงเก่า ตั้งที่ว่าการมณฑลที่กรุงเก่า โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ครั้งยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

สำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพุทธบาทเป็นอำเภอขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรี เมืองอินทบุรีเป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้งรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาชัยวิชิต (นาค) กราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทุพลภาพ จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์เบศวร์ (พร) ข้าหลวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนหลวงอนุรักษ์เบศวร์ขึ้นเป็น พระอนุรักษ์เบศวร์ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระอนุรักษ์เบศวร์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณนุรักษ์พร้อมกันในศกเดิยวั้น ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณนุรักษ์ เป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดการราชการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลปราจีนบุรี และโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณนุรักษ์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มาจนรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณนุรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่ารับราชการสนองพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยา ตั้งอยู่ข้างฟากตะวันออกของกรุงเทพมหานครดีคงจะอยู่ทางตะวันตกชั้นรถไฟกรุงเก่า ออกไปในแถวที่วัดสมณโกษ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยธยา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่า วัดเดิม เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงป้อมปราการเห็นจะไม่ไข่ก่ด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้างแล้วก็มีคนตากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทั้งปราสาทราชฐานก็คงจะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพทวาราวดี

กรุงเทพทวาราวดีซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันตกจดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออกเป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า ด้านตะวันออกนี้มีแต่คู หมาแม่น้ำมิได้ คูนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไปบรรจบแม่น้ำบางกะจะ ป้อมเพชรเรียกว่าคูชื่อหน้า แต่ชั้นเดิมคงจะแคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะเซ็ดเมื่อครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช คูชื่อหน้าแคบทัพหงสาวดีจึงถมนนข้ามเข้าตีกรุงได้

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐเข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงเทินดินใช้ขุดดินทางริมแม่น้ำกับข้างในชั้นถมคูที่ขุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี๋ยวนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่ กำแพงอิฐจะมาก่อขึ้นต่อภายหลัง เพราะรากลำกำแพงอิฐที่พบในเวลานี้อยู่บนเชิงเทินดิน สูงกว่าระดับดินธรรมดา ตั้งแต่วาหนึ่งถึง ๖ ศอก ตัวเชิงเทินดินที่เป็นพื้น ตั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพงหนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูงตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมาคะเนว่าบางแห่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว ๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือจากรืออยู่ที่วัดท่าทรายแห่งหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๙ ศอกเกือบคืบกับที่ได้วัดจีนเยื้องหน้าวัดสุวรรณ มีประตูของกุฎอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่งตรงนั้นเป็นที่ดอน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ ที่คิดว่ากำแพงตอนนั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่เหลืออยู่นั้น สูงพ้นหลังประตูของกุฎขึ้นไปอีกศอกเศษ

ซึ่งคะเนว่าเกือบถึงที่ตั้งโบสถ์ เพราะธรรมดาประตูของกุฎก็อยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพื้นเชิงเนินไปเพียงนิดหน่อย พื้นเชิงเนินขึ้นไปไม่กี่ม้าน้อยก็ถึงที่ตั้งเสมา กับได้ขุดพบเสมากำแพงเมืองยังเป็นรูปดีอยู่เสมานึ่งกว้างสองคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ ถ้าเอาส่วนของโบสถ์มาบวกเข้ากับกำแพงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงใต้วัดจันราว ๑๐ ศอก ถึงจะยิ่งหย่อนกว่านี้ไปบ้างก็จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิมไปจนขาดปลายโบสถ์มา คงจะสูงเลย ๔ วาทั้งหมด แนวกำแพงพระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่คอดได้ ๕๐ เส้น ตามยาวได้ ๙๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนปามะพร้าว แล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูอรหันตชัย วกลงไปข้างในทางจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงป้อมเพชร แต่ป้อมเพชรมาตามทางริมน้ำ ทิศใต้ทิศตะวันตกบรรจบทิศเหนือจดคลองท่อที่ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้อยู่นอกพระนครจะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดี๋ยวนี้นี้เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่แถวนั้นจะเป็นหาดทรายและลำลากลุ่มมาก เพราะในเวลานี้เมื่อขุดดินลงไปลึกสักสองเศษ ก็พบพื้นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขึ้น ขานพระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างเพนียดที่จับข้างขึ้นระหว่างวังจันทร์เกษม กับที่ซึ่งเป็นวัดขุนแสนวัดของเดี๋ยวนี้นี้ และบางทีก็จะได้ใช้เป็นทีทอดปล่อยเลี้ยงช้างหลวงด้วย ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีตีตีพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว้ขานพระนครกว้าง ปล่อยให้กำแพงกับคูห่ากันยอมเป็นทางให้ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะไกลทางปืน จึงโปรดให้ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่แล้วเสร็จ มาเมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่มเติมกำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพงใหม่ตอนที่ยกออกมา นี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ทำสิบเบี้ย วงเอาวัดราชประดิษฐฐานและที่ตั้งภายหลังเป็นวัดขุนแสน วังจันทร์เกษมไว้ข้างใน แล้ววกลงไปบรรจบป้อมเพชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกันไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในวังจันทร์เกษมเข้าไปคงจะรื้อปลาลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนปามะพร้าวข้างวัดพลับพลายชัยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่งกำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และตอนนี้ก่อก่อดีกว่าที่อื่น เชื่อกำแพงมีลายบัวคว่ำด้วย ครั้นศึกพระเจ้าอลองพญาตีตีพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลามนวย ออกช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขุนหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพงที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่าที่กำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้ก็ตรวจพบแล้ว แต่อยู่ที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นขุดวังคราวนี้ตั้งใจจะถมชายตลิ่งหน้ากำแพงเก่า ให้เท่ากับระดับถนนหน้าจวนทหารในจะเอากำแพงสายนี้ไว้ ก็จะต้องแหวกดินเป็นคูจึงจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าดูแลอย่างไร จึงได้ถมเสีย

ป้อมตามกำแพงเมือง

ตามแนวกำแพงเมืองมีป้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ตรวจพบแล้วในเวลานี้มี ๑๖ ป้อม เข้าใจว่าจะมีมากกว่านี้ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะขุดค้นได้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไปป้อมนั้นถ้าอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นป้อมใหญ่ก่ออย่างแข็งแรง แต่ป้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นทรวดทรงหลักฐานได้ ๒ แห่ง คือ ป้อมเพชรแห่งหนึ่ง เป็นป้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึกที่จะมาทางน้ำตรงมุมพระนครด้านใต้ ป้อมนี้ก่อยื่นออกไปจากแนวกำแพงหน้า ๓ วามีเศษ กลางป้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้นเชิงเทินในป้อม ตามเหลี่ยมป้อมที่พื้นดินมีประตูคูหา ก่อเป็นรูปโค้งมีรอยติดบานที่จะใช้เปิดปิดเข้าออกได้^๑ คูหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก บนหลังคูหามีช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเทิน กับป้อมริมประตูข้าวเปลือกอีกแห่งหนึ่ง เป็นป้อมคู่ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลอง แต่เล็กกว่าป้อมเพชร ก่อเยื่อเหลี่ยมเข้าเป็นทาบรจบกัน บนป้อมเป็นพื้นอิฐตลอดตามเหลี่ยมป้อม มีประตูคูหาโค้งเหมือนป้อมเพชร เข้าใจว่าเมื่อมีข้าศึกมาตีตีพระนคร คงจะลากปืนใหญ่ออกตั้งยิงป้องกันตามช่องคูหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียท่วงที ก็คงลากถอยปืนใหญ่ไปในป้อมเอาไม้แก่นปักลงในช่องว่างเป็นระเนียดปิดช่องคูหากันหน้าบานประตู ส่วนบนป้อมก็คงจะตั้งปืนใหญ่ได้ ด้วยมีที่กว้าง

^๑ ที่ว่ามีบันไดอิฐเป็นทางขึ้นเชิงเทินจากด้านในป้อมนั้น จากหลักฐานที่พบจากการขุดแต่งครั้งหลังสุดระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๓๘ ทำให้สันนิษฐานได้คืออย่างหนึ่งว่าแนวก่ออิฐที่เห็นอาจจะเป็นแนวของโครงสร้างของห้องสำหรับถมดินและอิฐหักเป็นเชิงเทินมากกว่าที่จะเป็นบันไดส่วนรอยสำหรับติดบานประตูนั้นเห็นว่าตำแหน่งร่องของไม้ที่จะทำหน้าที่เป็นเสาทั้งสองข้างของประตูทุกแห่งอยู่เสมอกันจึงไม่ได้ลากกับแนวประตูคงจะติดบานประตูลำบาก แต่อาจจะสันนิษฐานว่าเป็นเครื่องกีดขวางในลักษณะของ "จำหล้อ" ก็น่าจะมีความเป็นไปได้มากกว่า หรืออาจจะเป็นร่องรอยโครงสร้างไม้ที่เกี่ยวข้องกับการชักลากปืนใหญ่ออกไปตั้งยิงตามช่องคูหาได้

ชื่อป้อม

ป้อมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็มีแต่ป้อมมหาไชย ป้อมเพชร หอราชคฤห์ ป้อมนายการ (เห็นจะเป็นในไก) ป้อมชัศกบหรือท้ายกบ กับป้อมจำปาพลอีกป้อมหนึ่ง พงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่ป้อมมหาไชยนั้นได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นป้อม อยู่ริมวังจันทร์เกษม อยู่ในที่ซึ่งเป็นตลาดหัวรอป้อมนี้ก็จะเป็นป้อมใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้ง อยู่ในที่เลี้ยวจากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งจะเป็นทางเข้าไปถึงข้างพระราชวังหลวง เมื่อครั้งพระเจ้า ตะเบงชวยตี้กษัตริย์กรุงหงสาวดียกทัพเข้ามาตีพระนคร ครั้งทรงช้างที่นั่งมายืนอยู่ที่วัดสามพิหารเร่งให้ แม่ทัพนายกองถือธงพลเข้าหักพระนคร พระยารามเอาปืนนารายณ์สังหารลงลำภาไม่รักแม่นาง ยิงขึ้นไปถูกกิ่งโพใหญ่ ๓ กำ หักลงมาใกล้ข้างข้างที่พระเจ้าตะเบงชวยตี้ ขณะนั้นชาวป้อมมหาไชยก็ยิง ปืนใหญ่น้อย สาดเข้าไปถูกรัฟลมอญพม่าตายมาก ทัพหงสาวดีต้องถอย หนึ่งเมื่อแรกพระเพทราชา ขึ้นเสวยราชสมบัติ กบฏธรรมเถียรที่ข้างพาพวกเข้ายืนอยู่ที่ตรงรอกำเนบปากตะวันตก พระพุทธเจ้าเสื่อ เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนป้อมมหาชัย ทรงจุดปืนใหญ่ยิงไปถูกข้างซึ่งกบฏธรรมเถียรเข้ามา ล้มลงตายในที่นั้น แต่กบฏธรรมเถียรกับอ้ายกุลาทหาญผู้เป็นควาญหาญปืนไม่ เป็นแต่ตกข้างลงมา ก็เจ็บป่วยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และป้อมเพชรนั้น เป็นป้อมตั้งอยู่ตรงมุมพระนครด้านใต้ตรงแม่น้ำบางกะจะ เป็นป้อม สำหรับต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางเรือจากข้างใต้ต่อป้อมเพชรขึ้นไปทางชื่อหน้า ก็มีป้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไป อีก ๒ ป้อมในระยะที่ใกล้กัน ป้อมกลางจะมีชื่อเสียงอย่างไรไม่ได้ความ แต่ป้อมเหนือที่ตั้งอยู่ข้างวัดจีน หน้าวัดสุวรรณตรงมุมเกาะแก้วนั้น คงเป็นชื่อหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรง บัญชาการศึกป้องกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเข้าปล้นกรุงคราวมาตั้งอยู่ที่খনอนบางตะนาวศรี ครั้งนั้น ป้อมนายการ(ในไก) ก็ได้ต่อสู้ชิงข้าศึกด้วย ป้อมในไกนี้จะอยู่เหนือและใกล้ ๆ กับป้อมเพชรทางลำน้ำ ลำภาลุ่ม คือกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ป้อมชัศกบหรือท้ายกบ เป็นป้อมอยู่มุมพระนครตรง ลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหารทุกวันนี้ ที่คิดว่าป้อมนี้จะเป็นป้อมชัศกบ ก็เพราะมี ความในพระราชพงศาวดารว่าเมื่อพม่ายกมาตีกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยาภาค (น่าจะเป็นพระศรีสุริยาพาห) นายป้อมชัศกบประจวบเป็นมหากาฬมฤตยูราช ๒ สัด ๒ นัด ยิงพม่าค่ายวัดภูเขาทอง เพราะหน้าป้อมนี้ ก็ตรงไปทางลำน้ำภูเขาทองด้วย ป้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่า ป้อมที่ออกชื่อ มาว่าเป็นป้อมชัศกบนั้นเป็นป้อมจำปาพล แต่ในจดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การ

ขุนหลวงหาว่าป้อมจำปาพลอยู่ถัดประตูข้าวเปลือกเหนือวัดท่าทราย แต่เห็นว่าป้อมจำปาพลนี้หาใช่ป้อมตามกำแพงไม่ เป็นป้อมชั้นนอก

ข้อที่จะให้เห็นว่าป้อมนี้อยู่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชเวตตี้) ยกทัพเข้ามาตีพระนครในศักราช ๙๐๕ ปี ครั้นนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายตำบลลุมพินี เจ้าพระยามหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านดอกไม้ป้อมท้องนาหันตรา พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู พระสุนทรสงครามตั้งค่ายป้อมจำปาพล ในการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยทัยซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทราราชโอรส ทรงช้างพระที่นั่งยกพล ออกไปต่อยุทธกับพระเจ้าหงสาวดีที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียทีเบนให้หลังแก่ข้าศึกพระสุริโยทัยก็ขับช้างพระที่นั่งสะอึกเข้ารับไว้ ช้างพระเจ้าแปรรับได้ล่างถนัด ช้างทรงพระสุริโยทัยแห่งหนายเสียทีพระเจ้าแปรจ้วงพันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอัสสาพระสุริโยทัยตะพายแล่งมาถึงราวพระถันสิ้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวรพระมหินทราราชโอรสก็ขับช้างพระที่นั่ง เข้ากันพระศพระราชมารดาเข้าพระนครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพระสุริโยทัยมาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชแต่งตั้งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและป้อมจำปาพล ครั้นเลิกการสงครามแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพระสุริโยทัย และที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้นโปรดให้สถาปนาเป็นพระอารามชื่อวัดสบสวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าป้อมที่มุมพระนครตรงแม่น้ำหัวแหลมเป็นป้อมจำปาพล ป้อมนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าทัพหงสาวดีตีป้อมนี้ได้ ก็คงเมืองแตกพระศพระสุริโยทัยก็คงจะไม่อยู่มาจนถึงเวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าป้อมเหนือวัดท่าทรายเป็นป้อมจำปาพล ตามที่จดหมายเหตุขุนหลวงหาว่าวัดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกตีได้เมืองก็ต้องแตกอีก และทัพหงสาวดีคราวนี้ก็ตีพระนครหาได้ไม่ จึงเห็นว่าป้อมจำปาพลไม่ใช่ป้อมตามกำแพงเมือง เป็นป้อมนอกพระนครคงจะเป็นป้อมที่อยู่ปากตะวันตก เหนือวัดท่าวัดการ้องขึ้นไปตรงปากคลองวัดภูเขาทองข้ามซึ่งในเวลานี้ก็ยังมีซากป้อม และวัดที่อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังเรียกชื่อว่าวัดป้อมอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออกไปตั้งอยู่ที่ป้อมนี้ ก็สำหรับจะป้องกันข้าศึกที่จะมาทางขนอนปากคูเป็นป้อมชั้นนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักรีไปตั้งค่ายที่ลุมพินีนั้น ก็คือไปตั้งปิดทางข้าศึกที่จะมาทางปากน้ำประสบเป็นทางป้องกันทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งที่ป้อมท้องนาหันตราก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางลำน้ำสักด้านตะวันออก พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคูก็คือตั้งที่ริมแม่น้ำตรงตำบลบางกะจะ

เป็นกองป้องกันข้าศึกซึ่งจะขึ้นมาจากทางใต้ เป็นป้อมค่ายชั้นนอก ๔ ทิศพระนคร คล้ายกับป้อมป้อง
 บัจจามิตร ป้อมปิดบัจจเน็ก ป้อมผลาญศัตรูราบ ป้อมปราบศัตรูพ่าย ป้อมทำลายแรงปรบักษ์ ป้อมหัก
 กำลังดัสกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นป้อมรายชั้นนอกที่กรุงเทพ
 มหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด เราจะเห็นได้แต่ช่องข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ
 ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่เป็นประตูยอด รูปทรงมณฑปทาแดง และได้พบรูปภาพที่
 ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้แต่ครั้งกรุงเก่า นั้น ประตูเมือง
 ก็เป็นรูปยอดมณฑปทาแดง เห็นจะพอเอาเป็นที่เชื่อได้ว่า ยอดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น
 แต่ประตูของกุดระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปชัดเจนอยู่ที่แนวกำแพงใต้วัดจีน ก่อเป็นรูปโค้งคูหากว้าง
 ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษเข้าใจว่าคงจะเป็นรูปดังนี้ทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

หนึ่งในพระนครนั้น มีถนนริถนนขวางและถนนซอยมากมายหลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพูนดิน
 สูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๒ ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพื้นดินในพระนครเป็นที่ลุ่ม ถึงฤดูน้ำน้ำคง
 ท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเสียชั้นหนึ่งแล้วปูอิฐตะแคง บางสายกว้าง ๖ วาบ้าง
 ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้างและที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกชื่อเฉพาะแต่ที่เป็นถนนอิฐสายใหญ่
 คือถนนหน้าวังเป็นถนนขวางไปหน้าศาลพระกาฬ และป่าตองออกประตูชัยที่กำแพงพระนครด้านใต้ยาว
 ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททองครั้งยังเป็นเจ้าพระยาโกษาธิบดี โหม่งสุริยวงศ์ ยกพลไปจับ
 พระเชษฐาธิราชและเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระราชสาสน์ในวัง พระราชสาสน์คงจะ
 แห่ด้วยกระบวนเรือ แต่เกาะเรียนหรือขนอนหลวงมาขึ้นบกที่ท่าประตูชัย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัด
 พระศรีสรรเพชญ์ และที่พิภราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพหมีได้ประตูชัยด้วย

ถนนริคือ ถนนหน้าบางตรา^๑ ริมท่าลิบเบี้ย ไปปามะพร้าว ออกที่ประตูพระนครด้านตะวันออกได้
 ประตูหอรัตนชัยยาว ๕๐ เส้น ถนนหน้าบางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนาฯ ข้างเผือกเข้ารบกับ
 พระศรีศิลป์ขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าลิบเบี้ย ไปจนตรงข้างวัดพลับพลาย

^๑ น่าจะเป็นชื่อ "ถนนหน้าวังตรา"

ข้างซ้ายมีแนวเนินโรงช้างยาวเรียงตามถนนไปเห็นจะเป็นโรงช้างที่อยู่สุดหัวถนนปามะพร้าว ถัดเชิงสะพาน
 ช้างเข้ามาที่หมื่นราชสิทธิธรรมบุตร์ประชาชนเพชรเจาะजूว เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในวังจันทร์ถูก
 กิ่งสนหัก ในครั้งพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรมศรี และที่วัดพลับพลาชัยช้างถนนนั้นเป็นที่
 เจ้าอภัยพระยามาตั้งทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้าผู้พระยา กับในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อครั้ง
 รบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถานก็เสด็จทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลาชัย
 แล้วเลี้ยวซ้ายไปทางซีกุน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ได้ข่าวขบถธรรมเถียร ก็ทรงช้างพระที่นั่ง
 พลายมงคลจักรพาฬเสด็จมาตามทาง ภายหลังทรงนึกถึงพระแสงขอเจ้าพระยาแสนพลพ่ายของสมเด็จพระ
 พระนเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชนะมหาอุปราชาหงสาวดี จึงรับสั่งให้มหาดเล็กไปเชิญมาถวายทันทีที่สะพานช้าง
 คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหม ที่เจ้าอภัยพระยาเจ้าผู้พระยาชิงกันจะเข้าวังจนเกิดรบกันถึงสิ้นพระชนม์
 ลงทั้ง ๒ พระองค์ที่เชิงสะพานป่าถ่านนั้น หัวถนนอยู่ต่อกำแพงพระราชวัง ตรงหน้าพระที่นั่ง
 จักรวรรดิตรงไปป่าถ่าน ออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เหนือบางเอียนตรงวัดจันทร์ซึ่งเป็นท่า
 สะเตชันรถไฟกรุงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นี้ในแผ่นดินพระมหินทราชาธิราชทัพนงสาวดีถมถนน
 ข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่เวลานั้นคูคงแคบถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นทีจะไม่สำเร็จเว้นแต่จะมี
 อินยิเนียร์ลันดาติดมาด้วย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬเป็น ๔ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียก
 ตะแลงแกง ตรงไปที่ขุนออกประตูพระนครด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่ง
 วงตามรูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มี ถนนสายนี้ตั้งต้นแต่ท้าย
 พระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองท่อท้ายพระราชวังหลังยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอน
 ใหญ่บ้างเล็กบ้างไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่ปูอิฐพบสายเดียวแต่ถนนหน้าจวนทหารในริมกำแพงด้านริมน้ำ
 ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจากนี้ก็เห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกชอกพอเดินไปมาตามลวง
 หมู่บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือคลองท่ออยู่ท้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำด้านใต้ตรงหน้าวัดพุทธไสสวรรคย์ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองฉะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือกที่ตำบลท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำด้านใต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า คลองประตูจันทน์ คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ในเวลาทรงพระประชวร พระบรมโกศกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรมศรีทำศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกศตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรมศรีตั้งค่ายรายริมคลองตะวันตก เขาคลองเป็นเขตกันคลองประตูหอรัตนชัยอยู่ใต้วังจันทร์เกษม ด้านตะวันออกไปออกแม่น้ำริมป้อมเพชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่อ และที่ได้สะพานข้ามมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะลุคลองหลังวังจันทร์จะไปออกคลองหอรัตนชัยหรือคลองในไก่อก็ได้ ด้านใต้เหนือคลองในไก่อขึ้นไปถึงคลองประตูจันทน์ ฟันคลองประตูจันทน์ก็ถึงคลองประตูเทพหมี ตอนปากคลอง เลี้ยวหักวงหน่อยหนึ่ง แล้วตรงไปในบึงซีซัน คลองประตูเทพหมีนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุน(หมี) ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เหนือคลองประตูเทพหมีก็มีคลองฉะไกรน้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าไผ่ แล้วเลี้ยวผ่านคลองประตูเทพหมีคลองประตูจันทน์ไปบรรจบคลองประตูในไก่อ ทางด้านตะวันตกมีคลองประตูท่าพระตรงมาทางตะวันออก ผ่านคลองฉะไกรใหญ่มาบรรจบคลองฉะไกรน้อยและยังมีคลองชอย คลองแยก ตามระหว่างคลองใหญ่เป็นหลายสาย

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะมีทำนบกั้นน้ำไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอยเพราะว่ากรุงเก่าถึงจะเป็นเมืองลุ่มน้ำน้ำ น้ำท่วมก็จริง แต่ถึงระดูแล้งน้ำก็ลดต่ำกว่าตลิ่งลงไปเกือบ ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึกก็คงจะ ๓ วาหรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้นถึงหน้าแล้งน้ำในคลองในพระนครก็คงแห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่ที่บึงซีซันแห่งเดียว ข้อที่เห็นว่า จะมีทำนบกั้นน้ำตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ขุดซ่อมคลองในไก่อกับคลองหอรัตนชัยได้พบไม้เต็งรังบ้างไม้ตะเคียนบ้างหน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกบ้างเกิน ๖ ศอกบ้าง จมขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และยังมีเสาสั้น ๆ บักอยู่ด้วย จึงคิดว่าเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองแล้วเอาไม้เหลี่ยมวางเรียงเป็นตบขึ้นไปทั้ง ๒ ข้าง ถมดินกลางให้แน่นเป็นทำนบสูงแต่เพียงสักครึ่งคลอง ถ้าถึงฤดูน้ำ น้ำขึ้นมาท่วมเลยหลังทำนบ ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อใดน้ำลดลงมาถึงทำนบก็เลิกใช้เรือขังน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสายถ้าเป็นถนนสายใหญ่ ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้างก่ออิฐกลางเห็นจะปูกระดาน เช่น สะพานป่าถ่าน^๑ สะพานชีกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นมาหน้าคุก) แต่บางสะพาน เช่น สะพานประตูจีน สะพานประตูเทพมณีนัน ก่ออิฐตลอดกลางคลองเจาะเป็นช่องโค้งคูกา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือลอดไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนครคือสะพานข้างต่อถนนปามะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก ตรงหน้าวัดพลับพลาชัยสะพานนี้เชิงก่อด้วยแลง และเมื่อครั้งพระนารายณ์เสด็จส่งพระเป็นเจ้า ว่าพวกวังหลัง แอบข่ม จะคอยทำร้ายในที่นี้กับคราวเมื่อพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมเมศร์ ขุนศรีคงยศพวกเจ้าฟ้าอภัยตั้งค่ายปิดเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ กับอีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้เป็นสะพานข้ามคลองท่อเข้ามาในวังตอนข้างพระที่นั่งบรรยงศรีรัตนาศน์แต่เยื้องออกไปข้างเหนือ เรียกว่าสะพานสายไซ่ เชิง ๒ ข้างก่ออิฐตัวสะพานจะเป็นอย่างไรในตำราไม่กล่าวไปถึง แต่ลองคิดดูน่าจะเป็นสะพานหกได้ดอกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายไซ่ และเห็นเข้าที่ที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานข้างตายตัวและมีเหตุการณ์ขึ้น ศัตรูจะเข้าประชิดวังได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเปิดได้แล้ว ถึงจะเกิดศัตรูถ้ำรู้ล่วงหน้าก็จะชักสะพานนั้นออกเสียไม่ให้เป็นทางเดินเข้าประชิดวังได้ แต่สะพานข้ามคลองอื่นๆ นอกจากที่กล่าวมานี้จะเป็นสะพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิงสองข้างนั้น

บึงชีขัน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้มีบึงใหญ่ บึงตอนเหนือเรียกว่าบึงยี่ขัน ตอนใต้เรียกว่าบึงพระราม เห็นว่าชื่อ ๒ ชื่อนี้คงจะเป็นชื่อเพี้ยนชื่อหนึ่ง ชื่อใหม่ชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงยี่ขันนั้น คงจะเป็นชีขันซึ่งมีชื่อมาในกฎมณเฑียรบาลอีกชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงพระรำนั่นก็คือเป็นบึงในบริเวณชีขันนั่นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัดพระรามแต่เดิมมาบางที่จะเรียกตอนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกห้วนเข้าแต่ว่าบึงพระรามทั้งคำว่าหน้าวัดเสีย จึงเลยเป็นชื่อของบึงนั้นว่า บึงพระราม ต่อมาบึงชีขันนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่า เดิมก็จะเป็นหนอง เป็นที่มีน้ำขังอยู่แล้ว

^๑ จากการขุดแต่งสะพานป่าถ่าน พบรากฐานของเสาและร่องรอยก่ออิฐโค้งที่ชวนให้สันนิษฐานได้ว่า สะพานป่าถ่านน่าจะเป็นสะพานก่ออิฐโดยตลอด โดยได้สะพานมีช่องโค้งทรงกลีบบัว ๓ ช่อง โดยช่องกลางมีขนาดกว้างกว่าอีก ๒ ช่องที่ขนานข้าง ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกับสะพานประตูจีน

หรือจะคิดให้สูงขึ้นไปจะว่าเป็นตัวหนองโสน ตามที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดารจะได้ดอกกระมัง แต่ไม่มีพยานหลักฐานอะไรนอกจากลองนึกเดา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุดเอาดินในที่แถวนี้ขึ้นถมเป็นพื้นวังและพื้นวัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ วัดพระราม จึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดินเดิน ก็เลยทำเป็นถนนริถนนขวางข้ามบึงปุอิฐตะแคงเสียทั้ง ๓ สาย เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดบึง ตามหลังช่องนั้นคิดดูเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และมีทางน้ำที่จะเอาเรือนอกพระนครเข้าไปในบึงได้ ๒ ทาง ด้านใต้คลองประตูจันทน์ คลองประตูเทพนิมิต คลองอะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่ข้างวัดสะพานนาคราห์ ทางหนึ่ง ด้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลองประตูข้าวเปลือก ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่งในบึงมีวัดอยู่ตามเกาะหลายวัด และตึกดินก็อยู่บนเกาะในบึงนี้ด้วย ที่ขอบบึงตรงหน้าวัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้นตามช่องประตูหน้าต่างก่อเป็นโค้งคูหา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตึก ตึกนี้ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึก พระราชาคณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่พิเคราะห์ดูเห็นจะไม่ใช่ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและเป็นตึกสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรเรือ ซึ่งจะโปรดให้มีประชุมเล่นเพลงสักวาในคราวนักขัตฤกษ์ฤดูน้ำบ่างในบางปี

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริมน้ำหันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไปข้างตะวันตกหน่อยหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพวาราวดีเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชวังในที่ซึ่งเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์เดี๋ยวนี้ มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์คือ พระที่นั่งไพศุภย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพศุณย์มหาปราสาท พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คิดว่าคงเป็นปราสาทไม้ ภายหลังมาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีเจ้าว่า เสด็จออกทรงศีล ณ พระที่นั่งมังคลาภิเษก ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์นี้ไม่ใช่เป็นปราสาท และไม่ใช่เป็นพระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จพระบรมหาราชธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข ได้ชื่อพระที่นั่งในพระราชวังเดิมแต่เท่านี้ และในพระราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า "คะเนดูพระราชวังครั้งนั้นปราสาท ๓ องค์ คือ พระที่นั่งไพศุภย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพศุณย์มหาปราสาท พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็น

วิหารยอดซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเก็บอย่างย่อมน ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็นที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุขพระราชมนเทียร และพระที่นั่งมังคลาภิเษก

ถ้าจะคะเนดูพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุงหน้า อีก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่างพระราชวังเดิมที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรี หรือในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนเทียร แต่ขนาดใหญ่อเล็กเทียบดูปราสาท แต่คงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่จักรพรรดิพิมานเป็นแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตั้งนั้นที่ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเษกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลหรือเป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เป็นนิตยที่ซึ่งควรจะต้องมีอยู่ ๒ แห่ง คืออยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตรศาลาธรรม หรือพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือพระที่นั่งมังคลาภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกตในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระเจ้าพระอัฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ออกไปตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียว สมเด็จพระวราเมศวรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมนเทียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่งเป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นพระที่นั่งข้างในทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออกที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุลงในที่ ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้าอัฐิ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรีมุขและพระราชมนเทียร ตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออกพระที่นั่งมังคลาภิเษกคงจะตั้งอยู่พระวิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรงปลายตรีมุขข้างหนึ่งและข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุที่จะกล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมบอหนั่งสือพระก็คงจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเย็น เช่น ดุสิตาภิรมย์ อยู่มุมกำแพงห้องพระโรง แต่วิหารสามหลังเดี่ยวนี้อาจเคลื่อนคลาดจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมากคงจะต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมนเทียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพชญ์เดี่ยวนี้นี้ คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่งซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน

พระราชวังใหม่

ลุดักราช ๗๙๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราช
 อุตศยวงเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่มิมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตน
 มหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง คือองค์ที่ปลูกขึ้นเป็นปราสาท สำหรับพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ในงาน
 พระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เทำรัชกาลสมเด็จพระ
 พระรามาริบัติพระองค์ที่ ๒ นั้น^๑ แต่พระที่นั่งเบญจรัตนจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรจะได้อีกต่อไปภายหลัง
 ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมังกลาภิเษกในพระราชวังใหม่
 นี้อีกองค์หนึ่งซึ่งกล่าวในครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกรับแขกเมืองเชียงใหม่พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช
 ๑๐๐๕ ปีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ โปรดให้ทำใหม่ให้ชื่อพระวิหาร
 สมเด็จพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท ๒ องค์นี้มีกำแพงแก้ว และในกำแพง
 แก้วพื้นลานพระที่นั่งสรรเพชญ์ปุอิฐเกียรียงปูน ข้างขวาพบแนวทิมดาบยังพอเห็นรูปดีอยู่ แต่ข้างซ้ายซุดกัน
 เสียจนย่อยยับไม่เป็นรูปร่าง ในคราวที่ซุดวังทำปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ เห็นว่าพื้นอิฐลาน
 หน้าพระที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นตอนลุ่ม ๆ ตอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะเอาพื้นเดิมไว้ก็ไม่ผ่าดูและอะไร
 จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบแล้วปลูกหญ้าเป็นสนาม เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่า
 สนามหญ้านั้นเป็นของที่ทำในครั้งนี้จะได้เป็นที่เคยมีมา แต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นเมืองหลวงก็หาไม่ได้ และ
 พระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นี้เห็นกันว่าจะมีมุขยาวแต่มุขหน้าด้านเดียว มุขหลังมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อ
 เพิ่มเติมต่อมุขให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อก็ยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้างขวาพระที่นั่งสรรเพชญ์กับที่ข้างซ้าย
 พระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีโรงข้างเผือกข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียกโรงยอด
 หลังโรงข้างเผือกมีกำแพงสกัดต่อจากกำแพงแก้วพระที่นั่งสรรเพชญ์ ไปชนกำแพงแก้ววิหารสมเด็จพระ
 ในกำแพงแก้วสกัดเข้าไปตอนที่ใกล้ข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีที่ขังน้ำกอธิฐกือปูนกว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม
 มุมข้างล่างมีท่อทองแดงสำหรับจะไขเปิดปิดน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์
 องค์หนึ่ง^๒ ยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ ก่อเป็นห้องหับชอบกลและมีบ่อน้ำกลมอยู่ที่ข้างผนังด้านเหนือด้วย
 ที่ก็จะสำหรับขังน้ำฝน ข้างขวาตอนถัดมุขมุขพระที่นั่งออกไปก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง แต่ย่อมกว่าองค์

^๑ น่าจะเทียบรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โปรดดูเชิงอรรถ ใน "คำอธิบาย" ประกอบ

^๒ สันนิษฐานว่าเป็นคลังมหาสมบัติ

ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรรเพชญ์ กับพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่ง หมูหนึ่งก้อนฐานอิฐพื้นปูอิฐหน้าวัดหล่นหลายชั้น มีเสามาแก่นรายเรียงเป็นระยะกันไปเข้าใจว่า จะเป็นพระราชมนเทียรสถาน

มาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อศักราช ๙๙๔ ปีนั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่ง อีกรองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรีศศิธรมหาพิमानบรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นในด้านหน้าพระราชวังทิศตะวันออกห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้นเป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างซ้ายอีก ๒ มีชาลาดมพื้นสูงเดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ องค์บนฐานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมดาบ ๒ หลัง เป็นพระที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่หน้าพระที่นั่งออกไปเป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้น ยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทรายลึกลงไปจึงพบดิน เข้าใจว่าพื้นสนามคงโรยทราย ไม่ได้ปลูกหญ้าเหมือน ทุกวันนี้ เมื่อคราวทำพิธีลบศักราช ก็โปรดให้ทำเขาพระสุเมรุราชขึ้นในที่แถวนี้ ครั้งเมื่อจุลศักราช ๑๐๐๒ ปีพระเจ้ากรุงอังวะแต่งทูตจำทูลพระราชสาสน์ คัดค้านไม่ยอมใช้ศักราชที่ลบใหม่คราวนั้นเสด็จออก รับแขกเมืองที่มุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์รบกับพระศรีสุธรรมราชา ก็เสด็จทรงช้าง พระที่นั่งมายืนในสนาม รับสั่งให้เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา เจ้าพระขวัญโสกันต์แล้ว ก็เสด็จออกมาทรงหัดม้าอยู่ทุกวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคั่น และคงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทางสระแก้วฟากตะวันตกของฉนวนคง จะเป็นตำหนักและคลังต่าง ๆ ข้างฟากตะวันออกจะเป็นโรงแสงและห้องภูษามาลา โรงแสงที่ประดิษฐาน พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่ในที่นี้^๑

พระที่นั่งจักรวรรดินั้น ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพฯ ก็ทำนอง พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แปลกกันแต่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และอยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารซึ่งออกชื่อในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญ พระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมาจากเมืองลพบุรีว่า เชิญขึ้นประดิษฐานไว้ พระที่นั่งองค์นี้ แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตามนามเดิม แต่ไม่กล่าวสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด

^๑ หอพระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในเอกสารนี้ตอนที่ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา ว่าอยู่ทางทิศใต้ของพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์

แต่ได้พบในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งในแผ่นดินนั้น ก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์มาแล้วมาในแผ่นดินพระบรมโกศแปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ก็คือจะให้คล้องต่อนามพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยุธยากำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพชญ์ แต่เห็นจะไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งสรรเพชญ์ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ บนฐานยังมีผนังรักแร้วร่วมปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้ด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้พ้นจากพื้นล่างขึ้นไปอีก ๖ ศอกมีรูรอด ซึ่งคิดว่าจะมีพื้นบนอีกชั้นหนึ่งคงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตร ข้ามกำแพงออกไปเห็นทางแม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานครก็ทำนองกับป้อมทศานุกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมน้ำใต้ป้อมอินทรีซึ่งสรค์ลงไปไม่สู้มากนัก เป็นแต่ป้อมทศานุกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญ์ออกมา

ความเห็นว่พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์องค์นี้ จะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใชแผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่เห็นว่าจะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และก่อนแผ่นดินพระเพทราชานั้น ค่ะเนว่าเวลาที่ควรจะสร้างมีอยู่ ๒ คราว คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรดสร้างพระที่นั่งหลายแห่งและทั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียงเข้ามาหรือมิฉะนั้นก็เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งทรงโปรดในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบายพระเพทราชาเห็นว่พระที่นั่งองค์นี้เป็นของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ด้วยพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือเพื่อจะให้เหมาะแก่ที่ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ข้อที่เห็นว่จะสร้างในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ก็ด้วยพงศาวดารกล่าวว่ ลุคักราช ๙๙๘ ปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้อริเขตสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมาตั้งยังชี่กู ในปี่นั้นให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระมีความดังนี้เห็นว่คำที่ว่สร้างพระวิหารสมเด็จพระนารายณ์นั้นเป็นคำเรียกก่อนมีชื่อพระวิหารสมเด็จพระ องค์ที่ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหารสมเด็จพระนี้ ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่ เมื่อคักราช ๑๐๐๕ ปีอสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้พระที่นั่งมังคลาภิเศกที่ชื่อปราสาททองทรงโปรดให้ช่างจัดการก่อใหม่ปีหนึ่งสำเร็จให้ชื่อพระวิหารสมเด็จพระ คักราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จพระองค์ที่แปลงชื่อมาจากมังคลาภิเศกหรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพงชั้นใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้นหาต้องถึงขยาย

กำแพงวังไม่ หรือจะคิดว่าพงศาวดารตอนนั้นกล่าวคำพื้นเพือ คราวที่ขยายกำแพงวังเป็นคราวสร้าง พระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้างเสียแล้วแต่เมื่อศักราช ๙๙๔ ก่อนปราสาทที่กล่าวชื่อมา เมื่อศักราช ๙๙๘ ขึ้นไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็หาต้องขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพง ชั้นใน และอยู่ภายในกำแพงชั้นนอกทั้งกำแพงข้างก็มีแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่กล่าวไว้ ปราสาท ซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๙๙๘ ปีที่ต้องยกกำแพงวังออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์นี้เอง ด้วยมีรอยขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเป็นเวลาภายหลังมา จะเขียน ชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะเป็นได้

พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อศักราช ๑๐๔๙ ปี^๑ พงศาวดารกล่าว ความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็นคูอยู่ซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่อน้ำไหลลงในสระแก้วและทำ ระหัดน้ำฝั่งท่อน้ำน้ำเดินเข้าไปสุดในอ่างแก้วแล้วให้ทำพระที่นั่งทรงปืนที่ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอา ที่ท้ายสนามเป็นที่ข้างหน้า และทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งทรงปืน และเข้าทางประตูมหาโกศราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตกเป็นปราสาทจตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อิริฐที่ก่อใช้ขนาดเดียวและก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ คือก่อมีแลงสลับเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ว่าก่อแข็งแรงมั่นคงจึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำบ้าง เป็นแต่ เปลี่ยนรูปและลดทอนให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ตรงมุขด้านหลังพระมหาปราสาทก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เเชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้างแท่นด้านในฝั่งท่อน้ำต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนเล็ก เป็นที่ขังน้ำ เมื่อขุดลงไปในที่แถวนี้พบหินก่อเขาหลายสิบก้อน คิดว่าในที่นี้เองจะเป็นอ่างแก้ว ที่จะก่อเขามอ มีน้ำพุเป็นที่เลี้ยงปลาเงินปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรปลา ถ้าทอดพระเนตร ไปทางตะวันตก ก็จะทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้าทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็จะทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงิน ปลาทองและบนแท่นนี้จะเรียกพระที่นั่งโปรยข้าวตอกก็จะได้กระมัง ที่มีมุขสระด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีก แท่นหนึ่ง กว้าง ๙ วา ๒ ศอก ยาว ๑๐ วา สูง ๗ ศอก ข้างบนคนจะนั่งจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่เห็นจะถูกหรือเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีท่อนดินเผาฝังลงมาที่พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่นี้มาทาง ตะวันออก ๗ วา มีที่ขังน้ำก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอก ยาว ๑๑ ศอกคืบเล็ก ๑ ศอก แท่นอิฐสูงนั้น

^๑ โปรดดูเชิงอรรถ ตอน "ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา"

ใบระกาป็นเป็นกระจั่งรูปเทพพนมถวายกร บนหลังคาน้ำบ้านที่อกไก่ ป็นเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้า ลายหน้าบ้านด้านข้างเหนือที่เรือประทับป็นเป็นรูปนารายณ์สี่กรทรงครุฑ หน้าบ้านด้านข้างป็นเป็นรูปเทพสุริยมณฑลสถิตยในบุษบกมหาพิไชยราชรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาท่าฉนวนมีกำแพงฉนวน ๒ แถวเนื่องขึ้นไปจุดประตูใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูฉนวนชั้นนอกแต่ชื่อหลวงปรากฏว่า ประตูมหาไตรภพลทวารอุทกถัดประตูนั้นเข้าไปในพระนครก็เป็กำแพงฉนวน ๒ แถว ไปจุดประตูหาที่กำแพงเขื่อนเพชรพระราชวังชั้นใน ชื่อประตูคูหาภพล ที่คนเรียกว่าประตูฉนวนใน ยายจำแ้วรักษายู่ที่ศาลาตินภายในประตู และที่กำแพงฉนวนทั้ง ๒ ข้างนั้น มีประตูซ่างซ่างละประตู สำหรับปิดกั้นกันคนไว้ที่ปลูกสะพานพระฉนวนในคราวนี้ ก็ปลูกตรงออกมาจากแนวท่าเก่า แต่ไม่ได้ตรงที่เดิมทีเดียว เพราะถมที่ทำถนนใหม่ออกมาริมน้ำ ในที่นี้เดิมคงจะเป็นในแม่น้ำสะพานใหม่นี้ คงจะเกินที่สะพานฉนวนเก่าออกมามาก ที่เก่าคงจะราวมุมกำแพงวัดใหม่ซึ่งพระยาไชยวิชิตสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๓ นั้น ต่อขานาน้ำประจำท่าลงไปทางท้ายสนมที่ริมน้ำ มีฐานอิฐก่อยื่นออกไป เข้าใจว่าเป็นที่ตั้งระหัด

อนึ่งในกฎมเนียรบาลออกชื่อพระที่นั่งสนามชัย สนามจันทร์และพิฆานรัถยา ในพงศาวดารตอนแผ่นดินพระยอดฟ้ากล่าวว่ พระที่นั่งพิฆานรัถยา เป็นหอพระข้างหน้า ท้าวศรีสุตาจันทร์ออกไปเที่ยวเล่นพบกับพันบุตรศรีเทพก็เกิดรักใคร่กันแต่นั้นมา จนถึงเลื่อนให้เป็นขุนวรวงษาธิราช และคิดอ่านกำจัดพระยอดฟ้า ยกราชสมบัติให้เป็นเจ้าแผ่นดิน

อนึ่งพระที่นั่ง ที่มีชื่อมาในบานแพนกฎหมาย นอกจากพระที่นั่งมังคลาภิเษก หรือพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งเบญจรัตน์แล้ว ยังมีชื่อพระที่นั่งมงกุฎพิฆาน พระที่นั่งบุษบกมาลามหาปราสาท พระที่นั่งดิลกมาลามหาไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งจตุรมุขมหาปราสาท พระที่นั่งสุวรรณมหาปราสาท พระที่นั่งท้องพระโรงตรีมุขปึงดา พระเสาวคนถกฏี แต่ชื่อพระที่นั่งที่ว่มานี้ บางชื่อจะเรียกเป็นพิเศษในสวนพระมหาปราสาท บางชื่อก็จะเป็นชื่อเฉพาะพระที่นั่งย่อม ๆ ก็จะมีแต่องค์ใดจะอยู่ที่ใด เหลือณิสัยที่จะเดาซี่

ตำหนักหนองหวาย

ตำหนักหนองหวาย ที่พระพุทธเจ้าเสือครั้งยังเป็นกรมพระราชวังบวรลงเจ้าพระขวัญไปล่าเรือโทะนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวายเห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

ตำหนักน้อยใหญ่เรือนโรงห้วยคลังต่าง ๆ คิดว่จะเป็นเครื่องไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อชุดลงไปถึงระดับพื้นเดิม โดยมากพบแต่กระเบื้องมุงหลังคา กับมูลเก่าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่จะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ชั้นแรกคงจะอยู่ตอนหน้าวังด้านตะวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันที่สมเด็จพระนารายณ์ยกไปจับพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายณ์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระศรีสุธรรมราชาทรงช้างม้ายืนอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จพระนารายณ์ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน โพรพหลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องปืนที่พระพาหุ สมเด็จพระนารายณ์ต้องปืนที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชากลับช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าพระราชวังได้ ตอนนี่คิดว่าศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นใน แถวประตูมณฑลสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ที่ท้ายสระ คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาศน์ ได้โปรดให้สร้างศาลาลูกขุนในซ้ายขวาชั้นที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นอกสระออกมาด้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกศว่า เมื่อคราว จะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นชู้กับเจ้าฟ้านิม เจ้าฟ้าสังวาลย์ รับสั่งให้หากรมพระราชวัง กรมพระราชวังทรงเรือพระที่นั่งเสด็จมาจะขึ้นฉนวนวังหน้ามหาดเล็กที่ล่องหน้ามารับเสด็จกราบทูลว่า ประตูเสาชัยปิด จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่าประตูฉนวนก็ปิด เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงเสด็จมาถึงศรีสำราญทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระเป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสลี่ยง หลวงศรีพวงกราบทูลว่า ขอเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบ ในจดหมายเหตุซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของขุนหลวงหาวัดว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓ หลังแปด มีช่อฟ้าทางหงส์หน้ามุขระโงก มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุน สำหรับพิสูจน์ลูกความให้ดำน้ำในสระนั้น แต่พื้นที่ในพระราชวังชั้นนอกก็ยังมีสระที่ควรจะดำน้ำได้ไม่ มีสระเดียวแต่สระหนองหวายก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าจะเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่ได้ เพราะพื้นในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในฤดูแล้ง ถ้าจะให้สระหนองหวายมีน้ำถึงแกพอที่คนจะดำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา แต่พิเคราะห์ดูสระนั้นเห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์ดำน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำใหญ่ เพราะในคำโองการที่อาลักษณ์อ่านก็มีแต่แข่งให้ผีสง่าจะแข่งเรืองูเข้าทำอันตรายผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีคำมูลที่จะประกอบเหตุผลได้อีกอย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนี้มักปราชญ์ทั้งหลายได้ยอมรับรองว่า เป็นสำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคนทีออกชื่อมาในนิทาน หรือภูมิลำเนาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนั้น ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็นการเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวยพิสูจน์ตัว

กล่าวว่าพิสูจน์ด้านน้ำที่หน้าท่าฉนวน จึงเห็นว่าการพิสูจน์ด้านน้ำไม่ได้ดำเนินหวัง ถึงจะมีสระที่ใกล้ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระขังน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอกไม่สู้ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำ ด้วยในที่นี้เมื่อขุดวังได้พบดินประจำผูกสำนวนมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และบางก้อนก็มีรอยหยิกเล็บมือ ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อกรุงเสีย ดินประจำผูกสำนวนจึงสุกเหนือดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในใต้ประตูมงคลสุนทรนั้น ขุดพบรากก่ออิฐอีกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรงรับสั่งว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแควนนอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรสิทธิ

หอแปลพระราชสาสน์

ได้ขุดพบรากตึกหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วา เป็น ๓ ห้องที่ตรงนั้นน่าจะเป็นหอแปลพระราชสาสน์

โรงช้าง

หนึ่งในหนังสือโบราณหลายฉบับกล่าวว่า ริมสนามภายในกำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งสรรเพชญ์มีโรงช้าง แต่เมื่อได้ตรวจดูก็ได้พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพง ยาวเป็นแถวเนื่องกันไป บางทีจะเป็นพื้นโรงช้างก็ได้

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแข่งม้าใช้ราชการ อยู่นอกกำแพงวังชั้นนอก ตั้งต้นแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจนตรงที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า กั้นต่อจากกำแพงเมืองที่ริมท่าคัน ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พอหมดเขตวัดจึงเลี้ยว

ตรงไปทางด้านตะวันตก^๑ หักมุมเลี้ยวขึ้นไปริมคลองท่อบรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในกันต่อจากกำแพงเมืองที่ได้ประตูท่าปราบ ห่างหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ ๒ เส้นเศษ ซึ่งตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์^๒ อีกสายหนึ่งกั้นจากด้านตะวันตกมาตะวันออก^๓ ถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างใน คือตอนเหนือเป็นข้างใน หมู่พระที่นั่งบรรยงก์ ตอนใต้เป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระแก้วและสวนกระต่าย กำแพงสายนี้เมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วเลี้ยวขึ้นมาข้างเหนือ จวนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหารสมเด็จพระเจ้าจึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรจบกำแพงวังชั้นในด้านตะวันออกด้านเหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกั้นต่อจากกำแพงวังชั้นในด้านหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ บรรจบกำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอกหนา ๖ ศอก เชิงเทินกว้าง ๓ ศอกคืบมีเศษ สูงขาดปลายใบเสมา ๘ ศอกคืบ กำแพงชั้นในคิดว่าจะสูงในราวนี้ แต่จะเห็นบางกว่า

ป้อมรอบวัง

ป้อมที่มีชื่อมาในกฎมณเฑียรบาล คือป้อมท้ายสนม ป้อมท่าคั่น ป้อมศาลาสารบัญชี่ป้อมศาลาพระมงคัลบพิตร ป้อมมุขวัดรามาวาศ ป้อมสวนอู่สุน แต่ ๖ ป้อมเท่านั้น แต่เมื่อได้ตรวจดูพื้นที่พบเค้าป้อมที่ปากคลองท่อ เป็นป้อมกำแพงเมืองอยู่มุมวังด้านหลังข้างเหนือ คงเป็นป้อมท้ายสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจำท้าวสุกรี คิดว่าคงจะมีอีกป้อมหนึ่งแต่ที่นี้ตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิตในรัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นถึงป้อมริมวัดธรรมิกราช คือที่ชื่อป้อมท่าคั่น เป็นป้อมมุขวังด้านหน้าข้างเหนือ ต่อไปด้านตะวันออกคงมีป้อมศาลาสารบัญชี่อยู่กลางระยะกำแพง แต่ยังขุดค้นไปไม่ถึง^๔ พ้นจากป้อมนี้ไปก็ถึงป้อมมุขวังด้านหน้าข้างใต้ ตามลำดับในกฎมณเฑียรบาลว่า พ้นป้อมศาลาสารบัญชี่ไปแล้ว ถึงป้อมศาลาพระมงคัลบพิตร แต่ป้อมศาลาพระมงคัลบพิตร จึงถึงป้อมมุขวัดรามาวาศ เห็นว่า

^๑ กำแพงวังด้านท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์เมื่อหมดเขตวัดแล้วหักเลี้ยวไปทางทิศตะวันตกสู่ป้อมปืนมุขสระแก้ว โปรดดูเชิงอรุณ ตอน "ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา"

^๒ กำแพงสายนี้เป็นกำแพงชั้นในของพระราชวังหลวงระยะสุดท้าย จากการขุดแต่งแนวกำแพงสายนี้ไม่ได้ไปเชื่อมท้ายพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์

^๓ แนวกำแพงหักเลี้ยวไปทางทิศตะวันตก ผ่านฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ตรงไปยังป้อมสวนอู่สุน

^๔ ตามเอกสารนี้ตอนที่ "ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา" ว่ามีป้อมปืนกลางแนวกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันออก แต่ไม่ได้ออกชื่อสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่บริเวณหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ส่วนป้อมศาลาสารบัญชี่นั้นว่าเป็นชื่อป้อมที่มุขทิศตะวันออกเฉียงใต้ตรงกับที่เอกสารนี้เรียกว่าป้อมปืนมุขห้องสนามหน้าจักรวรรดิ โปรดดูเชิงอรุณในตอน "ว่าด้วยแผนที่พระนครศรีอยุธยา" เพิ่มเติม

น่าจะเรียกชื่อไขว์ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเดิมพระมงคลบพิตรอยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระราม คงไม่ใช่อยู่หน้าวัดพระรามเมื่อป้อมมุมวังเรียกว่าป้อมศาลาพระมงคลบพิตรแล้วป้อมต่อเข้าไปจะเรียกป้อมมุมวัดรามาวาศไม่ได้ เพราะหมดอาณาเขตวัดพระรามแล้ว จึงเห็นว่าป้อมมุมวังด้านหน้าข้างได้ คงเรียกป้อมมุมวัดรามาวาศเป็นแน่ ต่อมาข้างด้านใต้มีอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมณเฑียรบาลก็จะต้องเรียกว่า ป้อมมุมวัดรามาวาศ แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่าในกฎมณเฑียรบาลลำดับชื่อคลาดเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าป้อมนี้คงเป็นป้อมศาลาพระมงคลบพิตร เพราะอยู่หน้าวิหารพระมงคลบพิตรต่อมาถึงมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง แต่ไม่ได้พบที่มาว่าจะมีชื่อเสียงอย่างไร ต่อลงไปป้อมวังด้านข้างหลังข้างตะวันตก ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นป้อมสวนองุ่น รวมทั้งหมดคงจะมี ๘ ป้อม

รูปป้อมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นป้อมมุมวังก็ก่อยื่นออกไปจากกำแพง ๒ ข้าง ถ้าเป็นป้อมกลางวังก็ก่อยื่นออกไปเป็นเหลี่ยมรูปรี ในป้อมชั้นบนคิดว่าจะปลูกกระดาน เพราะพบรูรอดอยู่รอบข้างแต่ชั้นล่างได้พื้นคงโปร่ง มีช่องคูหาออกจากกำแพงวังเข้าไปในป้อมได้ ที่ได้กำแพงป้อมลงมา สูงจากพื้นดินราวศอก มีช่องข้างในกว้างเกือบ ๒ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเร็วไปถึงข้างนอกเป็นช่องกลม วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับสอดปากกระบอกปืนออกมายิงเข้าศึกข้างนอกในที่ต่ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตូវัง

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎมณเฑียรบาล คือประตูฉนวนน้ำประจำท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก ประตูเสารธงชัย ประตูข้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตូវังชั้นนอก และได้พบในจดหมายเหตุรายการพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ มีชื่อประตูท่าปราบอีกประตูหนึ่ง ได้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนมก็คงจะมีประตูอีก ด้วยได้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมาในกรุงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอดแถวข้างวัดด้านริมน้ำ ๔ ประตู ประตูไม่มียอดที่จะเป็นช่องกุศ ๓ ประตู ด้านหน้าวังชั้นนอกในแผนที่ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็นประตูจักรมहिมาเพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้งราชทูตเชิญพระราชสาสน์ไปลังกาว่าดังนี้ "ณ วันศุกร์เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๑๔ ปีวอกจัตวาศก เพลาย่ำฝั่งแล้ว ๖ บาท เชิญพระมณฑปพระพุทธรูป หีบพระธรรม และพระราชสาสน์และเครื่องมงคลบรรณาการ ลง ณ ฉนวนท่าขึ้นใหม่ ณ ท่าคั่น แล้วเชิญพระมณฑปใส่พระราชสาสน์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพิฆานชัยพระอุบาลี ๑ พระอริยมณี ๑ พระสงฆ์อันดับ ๑๕ รวม ๑๗ รูปลงเรือศรีผ้าแดงไปบำรุงพระศาสนา ณ กรุงศิริวัฒนบุรี"

ต่อไปจนสุดมุมวังด้านหน้าข้างใต้ก็มีเคำประตูอีก ๒ แต่ชื่ออะไรไม่มีความ เลี้ยวมาข้างวังด้านใต้คงจะมี ประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง ซึ่งอยู่มุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ประตูนี้คงจะชื่อนครชัย ซึ่งเป็นฉนวนออก พระเมรุที่พระบรมโกศเสด็จในงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไปในด้านข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไปออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็น ประตูฉนวนสำหรับข้างในไปพระเมรุ ด้านหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ก็มีประตู ซึ่งคิดว่าจะเป็นประตูข้าง อีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีประตูหลังคาคานหาซ้อนสองชั้น^๖ เลี้ยวไปด้าน ตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรรยงก์ ก็มีประตูมหาโกศราชตามระยะที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีกแต่ยัง ขุดค้นตรวจไปไม่ทั่ว จะลงไปก่อนก็เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ มาทางตะวันออกมีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่างพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีประตูหนึ่ง มาถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งมีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมงคผลสุนทรเพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ชื่อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมงคผลสุนทรนั้นก็ด้วย เมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรมไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุครั้งนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้คงจะเลี้ยวมาข้างขวาถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้ว ก็เป็นอันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริวงค์ ยกพลมาจับพระเชษฐา ก็กล่าวว่า ชั้นที่ประตูชัยมาพันประตูมงคผลสุนทร เพราะฉะนั้นประตูกำแพงชั้นในประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้ และถึงก่อน ประตูนั้นต้องเป็นประตูมงคผลสุนทร ประตูแสดงราม ก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคผลสุนทร ลงไปแต่คงอยู่นอกกำแพงคันสายใน ประตูอื่นที่มีชื่อมา เช่น ประตูพระภิรมย์สวรรค์ ประตูศรีสรรเพชญ์ ประตูพลทวาร ก็คงเป็นประตูชั้นใน ที่กำแพงคันท้องสนามหลวงมีประตูเรียกว่าประตูตัดขวา และที่แถว สระแก้วก็มีประตูตัด คิดว่าจะเป็นประตูข้าง ไม่ใช่ประตูยอดหรือประตูซุ้ม

รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้างริมน้ำและด้านหน้าคงจะเป็น ประตูยอดมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจดูในแถวเหล่านี้ พบแต่หลุมเสาประตูมีรอยปักล้าไปทางข้าง กำแพงข้างนอกข้างใน และไม่มีกระเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นในด้านหน้าคงเป็นยอดปราสาท ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและซุ้มชั้นยอดก่ออิฐเป็นปราสาท กระเปาะข้างประตูย่อไม้สิบหก และอีกรูปหนึ่ง คงเป็นหลังคาคานหาซ้อนสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ซึ่งยังเห็นอยู่ทุกวันนี้ ประตูตัดนั้นคงเป็นประตูข้าง เห็นจะ ๔ อย่างเท่านี้

^๖ น่าจะเป็นประตูของตำหนักสวนกระต่าย โปรดดูเชิงฉกรรภ์ที่ ๓ ตอนที่ "ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา"

ที่ทำพระเมรุในเมือง

ที่นอกกำแพงพระราชวังด้านใต้ในที่ว่างต่อพระวิหารกลบออกไป เป็นที่ทำพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิมแต่ครั้งพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ว่าทำในที่ซึ่งเป็นวัดพระราม ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัดพระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิง สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุคงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระราม ในลานซึ่งได้กล่าวมานี้

ต่อที่ทำพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกออกมาจากคลองท่อเรียกว่าคลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะเป็นที่คุมขังนักโทษ พันเกาะคูกออกไปริมถนนตะแลงแกงหน้าวัดเกษ เป็นที่หอกลองโคนเสาหอกลองยังเหลือจมดินอยู่เป็นเสาไม้แก่นขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกลองตรงไปวังหลังมีสะพานข้ามคลองท่อ เดียวนี้เรียกสะพานจำเหยย คิดว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นอยู่หน้าคูกจะเรียกเพี้ยน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่า อยู่ที่วัดเชิงท่า ในแผนที่ในหนังสือ มงสิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ลงไว้ในที่ตรงนั้น กับลงไว้ว่าที่เหนือป้อมเพชรขึ้นมาตรงหน้าวัดพนัญเชิงข้ามเป็นอุ้เรือทะเลด้วย อนึ่งในที่ระหว่างตั้งแต่วัดเชิงท่าไปวัดพนมโยงนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ได้รับคำบอกเล่าสืบต่อกันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำวางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้านเรียกกันว่าคูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอุ้ที่เอาเรือหรือมาดเรือพระที่นั่งไว้ และจะมีเหตุขึ้นอย่างไรซึ่งทำให้คนเข้าใจว่า นางไม้มาดเรือที่อยู่ในอุ้นั้นร้อง จึงเลยเรียกว่าคูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลายปีมาแล้ว มีผู้ซุดหลุมจะปลุกเรือน ได้พบเรือจมอยู่ใต้ดิน ก็ไม่อาจปลุกในที่ตรงนั้นต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือกระบวนใหญ่น้อยเห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาญีกทัพเข้ามาตีกรุง ในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์นั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง ชัย ศรี กราบและเรือตั้งเรือกันเรือศิระสัตว์ทั้งหลายใหญ่น้อยกับทั้งกำปั่นและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคู พม่ายกลงไปตีท้ายคูแตก แล้วเผาเรือพระที่นั่งกับกำปั่นและเรือรบเสีย เข้าใจว่าจะเหลืออยู่ไม่กี่ลำ ครั้นเมื่อมังมหานรธา กับเนเมียว ยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ได้ความว่าปะกันวุ่นแม่ทัพทางใต้เอาเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นตะเข้ที่ทำดินแดงชักเข็นไปลงลำน้ำสมือออกปากน้ำเมืองเมาะตะมะะ ส่งไปถวายเจ้าอังวะลำหนึ่ง แต่เป็นพระพิรุณซึ่งพม่าเอาไปพร้อมกับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น พม่าเห็นว่าใหญ่นัก จะขึ้นบกชักลากไปไม่ไหว จึงเข็นขึ้น

ที่วัดเขมาเอาดินดำบรรจุเต็มกระบอกลงจุดเพลิงระเบิดเสียเก็บแต่ทองไป หนึ่งโชนเรือพระครุฑพ่าห์ ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถานทุกวันนี้นี้ก็คงจะเป็นโชนที่ตัวเรือชำรุดจะอยู่ต่างหาก หรืออย่างไรจึงไม่เป็นอันตรายเมื่อกรุงแตกแล้วจึงมีคนเก็บเอามา ทำศาลขึ้นไว้นับถือเป็นเทพารักษ์เดิมว่าศักดิ์สิทธิ์นัก มีละครแก้บนกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ ศก พัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยา พิพิธภัณฑสถานที่อยู่เรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาอูแบร์ ที่แถวนั้นบัดนี้ทรายมูนขึ้นเป็นพื้นสูงถึงตลิ่ง แต่เมื่อสัก ๕-๖ ปีนี้มาเจ้าของบ้านชุดบ่อที่หลังเรือน พบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่งกว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาวจะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคร่อมอยู่มาแต่เดิม ที่เรือจมอยู่นั้น ถัดถึงฤดูแล้งน้ำในบึงหมดแล้ว ไปคูเมื่อใดก็ได้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์ เดิมจะอยู่ที่ใดพงศาวดารไม่ได้กล่าว ฟังมากกล่าวในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชาเมื่อได้ราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระนารายณ์ราชนัดดาเป็นอุปราช เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผนที่พระราชวังบวร ก็เป็นที่พระราชวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้ สมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดมาจนถึงเวลาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นมหากษัตริย์ เสด็จไปอยู่ ณ วังจันทร์ เอลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ คือ เจ้าฟ้าเพชร ประดิษฐานที่กรมพระราชวังบวรแต่มีได้ให้ขาดว่าโปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็ยังเป็นอันเข้าใจได้ว่าคงประทับอยู่ที่วังจันทร์นี้ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพรประดิษฐานในที่ พระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์ เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทร์เกษม จนถึงเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุลศักราช ๑๑๐๖ จึงเสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ซ้ำที่สมเด็จพระนารายณ์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวร ไม่เสด็จลงไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวงเพราะเมื่อแรกได้ราชสมบัติ ได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมาภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้วจึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกศโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นกรมพระราชวังบวรก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทร์เกษม ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นผู้กับเจ้านิมนม เจ้าฟ้าสังวาลย์จึงทรงโปรดให้

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทร์เกษมไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิม ได้ความตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้มีมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ไม่ ในคำให้การของขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระราชวังบวรสถานคือวังหน้าเท่านั้น ตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเท่านั้นแคบ ภายหลังจึงยกวังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรงของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี พระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้ามีความเพียงเท่านี้ แต่ก็มีได้ระบอบอกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใดและวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร แต่เมื่อได้พิเคราะห์ตรวจค้นความ ในพระราชพงศาวดารให้ถ้วนถี่แล้ว จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี แต่เดิมมาเป็นเจ้าครองเมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังในชั้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปีกุนเดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกสถิตอยู่ ณ วังใหม่คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายความว่าวังนั้นเพิ่งแรกสร้าง และวังซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้น จะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้นจะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จมาก็คงไม่ใช่น้อยจะเที่ยวยุ่มยามละเล้าละลุมไปถึงข้างวังหลวง ก็จะทำให้มีเหตุคนสงสัยวังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ที่สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะสมเท่าด้านชื่อหน้า คือที่วังจันทร์เดิวนี่จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้นเพราะในเวลานั้นเดิมเป็นที่ชานพระนคร ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่าอยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังติดพันอยู่กับศึกหงสาวดี เพิ่งมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ขยายกำแพงออกไปแล้วที่ในเวลานั้นก็คงจะเปลี่ยวว่างไม่มีใครมีบ้านเรือนราษฎร และด้านชื่อนี้เป็นด้านสำคัญ ทัพมอญพม่าเขมรมาครวญไต่ ก็มักจะเข้าตีทางด้านนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องเอาวังเจ้าใหญ่นายโตเข้ามาตั้งสำหรับจะได้เป็นกำลังรับรองข้าศึก และยังมีข้ออื่นที่จะประกอบให้สมเหตุผลได้อีก คือเมื่อสมเด็จพระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่อง กับพระยาเกียรติ พระยาพระรามมาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชาโปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหาธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติ พระยาพระราม มาอยู่ที่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติพระยาพระรามเป็นผู้มีคุณต่อ

สมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะได้ได้รับความอุปการะ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าว่าด้วยไม่ไว้ใจ ก็จะได้คอยระวังไหวพริบ คำซึ่งออกชื่อวัดขุนแสนในที่นี้ เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะกล่าวให้รู้ว่าพวกพระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสนนั้นด้วย

ชื่อที่วังจันทร์ต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร ก็ด้วยเหตุดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหาธรรมราชาก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงเป็นพระดำริตั้งต้นที่จะต่อสู้กระทำให้ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช พระเจ้ากรุงหงสาวดีกวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หมื่นหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชาได้เสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎร ซึ่งแตกฉานชานเข็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่ก็คงจะไม่ได้มากมายเท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมีไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าละทิ้งให้คงท้องที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียกเข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะรับรองไว้ไม่อยู่สู้กวาดต้อนเอาราชราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ป้องกันเอาแต่ที่กรุงแห่งเดียวจะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเทศร์อพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมาสู่พระนครและคงจะประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ตั้งแต่นั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุงหาได้ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราชผู้ครองเมืองพิษณุโลกได้ประทับอยู่ที่พระราชวังนี้แล้ว วังนี้ก็ต้อนนับว่าเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนั้น

และที่มีชื่อว้างจันทร์นั้นก็เห็นจะเอาชื่อว้างเก่าที่เมืองพิษณุโลกมาสมเรียก เพราะว้างเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อว้างจันทร์ มีคนรู้จักชื่อกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่งชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้าก็มาจากเหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ชื่อน้ำและเป็นด้านหน้าของพระราชวังหลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่าในพระราชวังจันทร์มีพระที่นั่งจตุรมุขพระที่นั่งพิมานรัตยา และศาลาลูกขุน และคงจะได้มีโรงช้างโรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย

วังนี้เดิมชื่อพระราชวังจันทร์บวร เมื่อกรุงเทพมหานครราชวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วังก็รกร้างว่างเปล่า ภายหลัง
 มามีราษฎรทำไร่ปลูกต้นน้อยหน่า มาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๗๙ พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัตยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับทำพลับพลาจตุรมุข
 มีกำแพงล้อมรอบเป็นพระราชวังที่ประทับสำหรับในเวลาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาประพาสกรุงเก่า
 ทรงเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็นพระราชวังจันทร์เกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นั้น วงเล็ก
 แคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ได้ใช้ที่โรงละคร คือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เดี๋ยวนี้นี้เป็น
 โรงทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้ายให้กองทหาร ออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอก
 กำแพงวัง โปรดให้ซ่อมพระที่นั่งพิมานรัตยา กับพลับพลาจตุรมุขกับแถวทิมคุด สำหรับใช้เป็นที่ราชการ
 ครั้นเมื่อ ณ วันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราช
 ดำเนิน ขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งพิมานรัตยา ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรงเปิดให้เป็นที่ว่าการ
 มณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลังตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้าวัดกษัตราธิราช วังนี้พืงมีชื่อปรากฏขึ้น
 ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้พระมหินทราราชเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 แล้วเสียบไปไม่ได้ออกชื่อเสียอีก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์จึงมากล่าวความว่า พระไตรภูวนาธิตยวงศ์
 ประทับอยู่ ครั้นเมื่อพระไตรภูวนาธิตยวงศ์ ต้องถูกสำเร็จโทษ ด้วยถูกหาว่าเป็นกบฏ จึงทรงโปรดให้
 เจ้าฟ้าอภัยทศ (พงศาวดารว่าเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่ง
 ในรัชกาลนั้นว่าเป็นพระอนุชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้นายจบกษประสิทธิ์
 ทรงบาทขวาในกรมช้าง ซึ่งเป็นคูคิดเอกราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลัง
 รับพระราชบัญชา ภายหลังมาทรงแคลงพระทัยว่า จะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึงทำอุบายจับกรม
 พระราชวังหลังสำเร็จโทษเสีย ตำแหน่งวังหลังตั้งแต่นั้นมาก็เสียบ ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรือ
 งดอย่างไรก็ไม่ได้ความ มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือว่า โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่
 (คือเจ้าฟ้าเพชร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระนามพิเศษเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ)
 เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพร ภายหลัง
 ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) นั้นโปรดให้เรียกว่า พระบัณฑูรน้อย
 พระบัณฑูรน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรืออย่างไรก็ได้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไปถึง เป็นแต่ได้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ที่จะเป็นพระราชอุทยานนอกพระราชวัง ดั่งหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่อง ซึ่งกล่าวด้วยกษัตริย์หรือพระอัศวมเหสีและพระราชธิดาเสด็จออกชมสวนแล้วก็ต้องทรงรถม้าพระที่นั่ง และยวดยานอย่างแบกหามสำหรับไปทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็คงจะเป็นสวนอย่างนั้น เพราะถนนไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะแห่แห่นเป็นกระบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้อีกหนึ่งเมื่อมีพระราชอุทยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวังเป็นที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมาการเสด็จประพาสพระราชอุทยานภายนอกคงจะดลัดไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดภัยภัยอันตรายหรือไม่ทรงสนุกเข้าอย่างไร สวนและวังนั้นก็ทิ้งเรืกรออยู่ แต่ด้วยวังในสวนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียทีเดียวก็เห็นจะออกทรงเสียดาย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใดมีความชอบยิ่งใหญ่ จะให้เป็นตำแหน่งธรรมดา ก็เห็นว่าไม่สมควรแก่ความชอบ ครั้นจะเป็นถึงพระมหากษัตริย์ก็ไม่ได้ด้วยที่ไม่ว่างหรือบารมีไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังและคำที่เรียกว่าวังหลังนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังนี้อยูริมพระนครด้านตะวันตกเป็นด้านหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่าวังหลัง

วังหลังนี้เมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบางที่จะร้างเสียก่อนกรุงแตก ก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเคลื่อนเกลี้ยที่ลง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่าสวนมะม่วง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้จัดการทหารมณฑลกรุงเก่า กรมยุทธนาธิการได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดถึงวัดสวนหลวงสบสวรรค์เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นตำหนักเครื่องไม้ กำแพงอิฐก็น่าจะไม่มีใครมีคงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวจค้นมา ก็พบวังเดียวที่กำแพงก่ออิฐ และมีรากตำหนักเป็นตึก วังนั้นอยูริมคลองบ้านบาตรตรงหลังวัดพิชัยออกไปและอยู่ใกล้กับวัดโพธารามได้พบแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธารามแต่แตกกระจายตัวอักษรกระเทาะ อ่านไม่ได้ความเสียมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่าวัดนี้เดิมชื่อ วัดเพชรแต่ชำรุดเจ้าฟ้าวัศม์ศรีสุริยวงศ์พงศกษัตริย์ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่าวัดโพธาราม จึงเห็นว่าวังนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธารามจึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้าวัศม์แต่ชาวบ้านเรียกกันว่าวังเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ คิดดูตามที่เขาว่าก็ชอบกล ด้วยเดิมขุนหลวงหาวัดเป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติแด่พระเชษฐา เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดเดิม

ไปประทับอยู่วัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว โปรดตั้งนายปิ่นที่เจ้าจอมเหิงเจ้าจอมแม้นพระสนมเอก เป็นพระยาราชมนตรีบริรักษ์ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายฉิมน้องชายของเจ้าจอมทั้ง ๒ เป็น จมื่นศรีสรรักษ์ พระยาราชมนตรีบริรักษ์ทงของอาจ ถือตัวว่าเป็นคนโปรดปรานเข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าอลองพญา มาตีตพระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูล ขอให้ขุนหลวงหาวัดฉลาพระผนวช ออกช่วยป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวัดจึงลาพระผนวช ออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมีรับสั่งให้จับพระยาราชมนตรี จมื่นศรีสรรักษ์มาจำไว้ ให้มีกระตุ้ถามว่า เข้าไปภายในพระราชวัง คบหาทำชู้ด้วยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็นสัตย์แล้ว ให้ลงพระราชอาญาเขียนคนละ ๕๐ ที่ จำคงไว้อยู่ ๓ วัน พระยาราชมนตรี (ปิ่น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูชัย แต่จมื่นศรีสรรักษ์ อยู่มาจนถึงขุนหลวงหาวัดกลับทรงพระผนวชครั้งหลัง แล้วพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ โปรดให้พ้นโทษและโปรดให้คงฐานันดรศักดิ์เดิม จึงเห็นว่าที่พระยาราชมนตรีทำจนวายเป็นครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและทรงย้ายข้างใน ในส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่ที่วังเจ้าฟ้ารัศมีก็ได้ เพราะเจ้าฟ้ารัศมีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอในพระบรมโกศ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือ ตลาดยอดพงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาว่าเพลิงไหม้ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายท่อตลาดยอด ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกตะแลงแกงไหม้ลามลงไปป่าตองโรงครามจะไกร ๓ วันจึงดับ มีบัญญัติเรือนโรงศาลากฎีวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนี้เห็นจะมากเกินไป ด้วยที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสนคน คนคนหนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือนมาก ในกฎมนเฑียรบาลว่าด้วยแบ่งท้องที่มีความว่าแต่หอกลองถึงเจ้าไชยและตลาดยอดแขวงขุนธรณีบาล แต่ตลาดยอดจะอยู่ที่ใด ในเวลานี้ก็หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในแผนที่ในหนังสือของมองซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงไว้กับที่ด้านใต้ต่อศาลพระกาฬลงไป ว่าเป็นตลาดแต่จะใช่ตลาดยอดหรือมิใช่ก็ยังไม่มีการรับรอง แต่อย่างไรก็ดีที่นั่นคงเป็นตลาดจริง และตลาดยอดนั้น ถ้าจะคะเนตามตัวหนังสือก็คงอยู่ทางด้านตะวันตก เยื้องไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็นตลาดโรงร้านเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐานแต่ที่แถวถนนย่านประตูจีนมาประตูเทพนรินทร์ เห็นทีจะเป็นตลาดตึกบ้าง ด้วยมีเค้าอยู่ในย่านถิ่นที่ประชุมชนพลเมืองนอกจากที่ได้ว่ามานี้ ก็คงจะมีตลาดบกตลาดน้ำอีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ท่า

ท่าที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎมนเทียรบาล ก็คือขนานน้ำประจำท่า หรือถ้าเรียกตามชื่อถนน ก็เป็นพระถนนน้ำประจำท่าวาสุกรี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่งสำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พันขนานน้ำประจำท่าขึ้นไปก็ถึงท่าคั่น หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกท่าคอย เป็นท่าขึ้นที่มุ่มพระราชวังหลวงด้านหน้าไปเข้าในวัง ที่เรียกว่าท่าคั่นก็คือ ท่านี้คั่นอาณาเขตที่อื่นกับพระราชวังและที่เรียกว่าท่าคอย ก็คือ เรือข้าราชการที่มาส่งนายขึ้นท่าเข้าวังแล้ว ต้องจอดคอยรับจนกว่านายจะกลับ ต่อท่าคั่นหรือท่าคอยขึ้นไปถึงท่าสิบเบี้ย ท่านี้เล่าต่อกันมาว่า เป็นท่าเรือจ้างรับส่งคนข้ามฟากไปมา ต้องเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ เบี้ย ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้ว กลับมาก็ต้องเสีย ๑๐ เบี้ย จึงเอาชื่อ ๑๐ เบี้ยมาเรียกเป็นท่า พันท่าสิบเบี้ยขึ้นไปก็ถึงท่ากลางโหม ท่านี้เป็นท่าข้างตำลึงอาบน้ำที่เรียกว่าท่ากลางโหมนั้นก็คงจะเป็นด้วยครั้งหนึ่งคราวใด บ้านเรือนเจ้าพระยากลางโหมจะได้อยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่ใช่เจ้าพระยากลางโหมสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลางโหมแผ่นดินใดก็ยากที่จะเดาที่แถวท่ากลางโหมเป็นที่โรงช้าง ด้วยตำแหน่งกลางโหมเดิม เคยว่ากรมพระศบาลรวมอยู่ด้วย ฟังจะได้มายกในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยกำลังที่ได้เป็นตำแหน่งกลางโหมมา จึงทรงเกรงว่าตำแหน่งกลางโหมต่อไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พันท่ากลางโหมขึ้นไปก็ถึงท่าทรายที่ท่านี้มีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่ฟุตก็เห็นทรายทั้งพื้นที่ท่าทรายนี้พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพม่ามาล้อมกรุงครั้งหลัง ข้างในกรุงให้ลากปืนปราบหงสาออกไปตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพม่าวัดศรีโพธิ์ ยิงกระสุนแรกประจุนั้นน้อย ต่ำไปถูกตลิ่งครั้นประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเกินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อจวนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติดลามไปถึงสะพานข้าง คลองประตูข้าวเปลือก แล้วข้ามไปติดป่ามะพร้าวและป่าไทร ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบูรณ วัดมหาธาตุ เพลิงไปหยุดเพียงวัดฉัตรพันต์ จำนวนเรือนโรงกุฏิวิหารว่าไหม้ถึงหมื่นหนึ่งเห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเอาปืนตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพม่าวัดศรีโพธิ์นั้น วัดศรีโพธิ์ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัดอื่นบังหน้าทางไกลหลายสิบเส้น แต่วัดซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มีแต่ชื่อวัดวิหารทองวัดอินทาราม วัดโรงช้าง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรงท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ดีชื่อที่ว่าเอาปืนใหญ่ออกยิงพม่านั้น คงเป็นความจริง เพราะพม่าตั้งค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำฟากเหนือมาตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มจนถึงวัดหน้าพระเมรุ แถวหลังบ้านหม้อต่อจากวัดแม่นางปลื้มลงมาเชิงเนินดินที่พม่าพูนขึ้น สำหรับเอาปืนตั้งจังกายิงพระนครก็ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยกวังทำเป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จะได้ทรงสร้างอะไรไว้บ้างก็ไม่ได้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปีว่าได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า ไว้ในพระมหาสุป นำจะเป็นพระเจดีย์ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้นก็คงจะได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ พระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน^๑ หนึ่งในแผ่นดินนั้นทรงพระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูป สูงถึง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งพระองค์ถวายพระนามว่า พระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารใหญ่หลังกลาง ครั้นเมื่อกรุงเสีย พม่าเข้าศึกเอาไฟสุมลอกทองคำพระพุทธรูปไปหมด ภายหลังผนังพระวิหารพังทับองค์พระก็ชำรุดแตกแยกร้างร้าง ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้อัญเชิญลงไปกรุงเทพฯ จะทรงปฏิสังขรณ์ ก็เหลือกำลังที่จะให้ได้ดี ด้วยยับเยินมาก จึงเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์วัดพระเชตุพน

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุพระอัฐิเจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงด้านตะวันตก มีมณฑปจัตุรมุขตามมุขทั้ง ๔ ประดิษฐานพระปรารค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือนพระเจดีย์ และมีช่องตามชั้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฐิ ด้วยในตอนหลังที่สร้างพระเจดีย์เต็มหมดจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวมบรรจุไว้ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะมีพระอัฐิ^๒ ทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้วเห็นเจดีย์องค์หนึ่งเป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดด้านตะวันตกเจดีย์องค์นี้หักพังทำลายลงไปถึงฐานที่พื้นดิน จึงลองขุดดูก็ได้พบโกศตึกบุกปิดทองบรรจุอัฐิเล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ในตรู่ที่ตั้งโกศมีเบ้าจันทน์วางเรียงรายหลายสิบเบ้าด้วย ที่พระวิหารใหญ่ที่ว่ามีท้าวจรรยา สำหรับเชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฐิเจ้านายเข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าจะเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราวเมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมด หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ออกไปมีตึกหลังหนึ่ง^๒ รูปทรงสี่เหลี่ยมคล้ายโบสถ์กรมขุนราชสีห์หลังไว้ในแผนที่ของท่านว่า ชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มี

^๑ การสืบสวนต่อมาได้ความว่า พระเจดีย์องค์ตะวันตกกับองค์กลาง เป็นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น องค์ตะวันตกบรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลางบรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ส่วนพระเจดีย์องค์ตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร โปรดให้สร้างขึ้น บรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สร้างระยะห่างกันถึง ๔๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์จึงมีรูปและลวดลายต่างกันไปทีเดียว

^๒ คือตำหนักสวนกระต่าย

เค้ามูลเป็นวัดเลย ด้วยมีแต่ตึกหลังเดียว เจดียหรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหาไม่ ชาวบ้านที่สูงอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดดูก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่ประดิษฐานพระมงคลบพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้างนอกหุ้มทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมงคลบพิตรองค์นี้ เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อจุลศักราช ๙๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่งประดิษฐานอยู่เดี๋ยวนี้ และโปรดให้ก่อพระมณฑปสวมไว้ด้วย ถึงแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี อสนีบาตตกต้องยอดมณฑป ตัดเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนโถมลงมาต้องพระเศียรพระพุทธรูปหักสะบั้นตกลง ณ พื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจัดการรื้อและก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารแต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จ มาในแผ่นดินพระบรมโกศจึงปรากฏว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเศียรพระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมงคลบพิตรองค์นี้ มีอยู่เฉพาะแต่พระวิหาร ในกฎมณเฑียรบาลเรียกศาลามงคลบพิตร หาใช่เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์และมีชื่อมาในพงศาวดาร

๑ วัดพระราม^๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวายนพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมมุพระราชวังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวารวดีศรีอยุธยาว่า พระเทพกวีเป็นเจ้าอาวาส

๒ วัดมหาธาตุ^๒ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างในที่พระสารีริกธาตุปฏิหารีย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพานผ่านปากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย สถิตเป็นประธานสงฆ์

๓ วัดราชบูรณ^๓ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรงสร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยา อยู่ปากถนนต่อเชิงสะพานผ่าน ด้านข้างเหนือ ตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

^๑ พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ ว่าวัดพระรามสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ สันนิษฐานว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงโปรดเกล้าให้สร้างขึ้น ในบริเวณที่ถวายนพระเพลิงพระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง แต่การก่อสร้างอาจยังไม่สำเร็จในครั้งที่พระองค์ครองราชย์ครั้งแรก เพราะในปีต่อมาสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จมาจากเมืองสุพรรณบุรีขึ้นครองราชสมบัติแทน

^๒ พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ ว่าวัดมหาธาตุสร้างขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑

^๓ พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ ว่าใน พ.ศ. ๑๙๑๒ สถาปนาวัดราชบูรณ แต่ในบริเวณเชิงสะพานปากถนนให้ก่อพระเจดีย์สององค์สวมที่เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาชนข้างกันสิ้นพระชนม์ สันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้าสามพระยาจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราชบูรณขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่สมเด็จพระนครินทราชาธิราช พระราชบิดา

๔ วัดราชประดิษฐฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเทียรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประตูข้าวเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมุนีเป็นเจ้าของอาวาส

๕ วัดวังชัย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้พระนิกรมเป็นเจ้าของอาวาส

๖ วัดสรวรร์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสุริโยทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่มุมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนี้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียกวัดหลวงสรวรร์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าของอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๒ วัด

๗ วัดวรเชษฐุ์ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ์ ฝั่งคลองท่อปากตะวันตก พระอริยวงษ์มุนีเป็นเจ้าของอาวาส

๘ วัดบรมพุทธาราม^๑ ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ที่ป่าตองริมถนนปากตะวันออก พระญาณสมโพธิ์เป็นเจ้าของอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙ วัดพุทไธสวรรย์ สมเด็จพระรามาริบัติพระองค์ที่ ๑ (อุทุมพร) ทรงสร้างขึ้นในที่ตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อเสด็จลงมาสร้างกรุงอยุธยาแม่น้ำด้านใต้พระนครปากตะวันตก พระพุทไธษาจารย์เป็นเจ้าของอาวาส

๑๐ วัดภูเขาทอง พงศาวดารเห็นว่าเดิมเป็นของพระนเรศวรทรงสร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาเสวรถทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระอารามอยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งพระนคร^๒

^๑ วัดวรเชษฐุ์ มีอีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่นอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาด้านทิศตะวันตก วัดนี้มีขนาดใหญ่กว่าวัดที่อยู่ในเมือง วัดวรเชษฐุ์นอกเมืองสร้างพระปรางค์เป็นประธานของวัด ลักษณะทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมอย่างอื่นพบที่วัดแห่งนี้เป็นการที่มีอายุอยู่ในระยะเวลาดังกล่าวได้ ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งแสดงถึงความสำคัญของวัดวรเชษฐุ์ที่ตั้งอยู่นอกเมือง คือมีแนวถนนโบราณขนาดใหญ่ตัดจากเกาะเมืองออกไปสู่วัดแห่งนี้ด้วย สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นวัดวรเชษฐุ์ที่อยู่นอกเมืองก็ได้ที่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

^๒ หมอแกมเฟอร์ ชาวเยอรมัน ซึ่งเดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๓ ในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาได้จดหมายเหตุว่า พระมหากษัตริย์ไทยทรงสร้างเจดีย์ภูเขาทองขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกในโอกาสที่มีชัยชนะต่อข้าศึกอย่างใหญ่หลวง สันนิษฐานกันว่าน่าจะหมายถึงสงครามยุทธหัตถี

๑๑ วัดมเหยงคณ์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิสังขรณ์ อยู่ที่ตรงหน้าสะพานรถไฟกรุงเก่าปากตะวันออก พระธรรมกิจ เป็นเจ้าอาวาส

๑๒ วัดชัยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในบ้านพระพันปีหลวง อยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ ปากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาส เดิมชื่อพระอชิตเถร ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถร

๑๓ วัดชุมพลนิกายาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่เกาะบางปะอิน ใกล้กับพระราชานิเวศน์ ที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุงเก่าจะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔ วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระอาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณะ มาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว พระศรีสังฆญาณมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๑๕ วัดกุฎีดาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกศครั้งเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์อยู่ปากตะวันออกแถวหน้าสะพานรถไฟ แต่เยื้องไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ส่วนวัดราษฎรก็มีสลับบ้างซ้อนรายเรียงกันไป เกือบจะไม่มีผู้รู้จำนวนจริงได้ ว่ามีเท่าใดทั้งหมดเมือง เพราะเหตุวัดเหล่านั้นหักพังกลายเป็นโคก และอยู่ในป่ารกเสียมาก การสร้างวัดของกรุงเก่าเป็นที่นิยมสร้างขึ้นสำหรับไว้อธิฐิ์ในวงศ์ตระกูล เพราะธรรมเนียมครั้งนั้นใช้เก็บอธิฐิ์ไว้ทำบุญที่วัด หาได้เก็บไว้กับบ้านเรือนเหมือนดังทุกวันนี้ไม่ จึงเป็นว่าผู้ใดมีกำลังก็ต้องสร้างวัดไว้สำหรับตระกูลนั้น คงจะเป็นด้วยความซื่อนี้ จึงมีคำปรมาปราคาเล่าต่อมาว่าครั้งกรุงเก่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมาก จึงสร้างวัดให้บุตรเล่น ถ้าบุตรผู้ใดไปเล่นวัดผู้อื่นก็เป็นที่อับอาย คำที่เล่ามานี้ เห็นจะได้มาโดยไม่เข้าใจความประสงค์ของคนชั้นเดิม และในวัดในครั้งนั้นเข้าใจว่าจะร้างเสียแล้วมาก ถ้าจะเป็นวัดดีทั้งหมด ก็เห็นจะไม่มีจำนวนพระสงฆ์พอที่จะรักษาวัด คงเป็นวัดดีบ้างร้างบ้างมาแต่ครั้งนั้นแล้ว

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้มาทางหน้าวัดบรมวงศ์ลิงที่แยกวัดตองปุ ซึ่งเป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาดินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามประตุ วัดตุ้ม วัดศาสดา มาเหนือเพนียด ลงหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่นางปลื้มไปข้างเกาะกรุงด้านเหนือ วงลงไปด้านตะวันตกด้านใต้ถึงป้อมเพชร บางกะจะ ภายหลังมาคงจะได้ขุดคลองลัดตอนบน ตั้งแต่ได้วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือเพนียด เรียกว่าบางขวด เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเดินแรงจืดกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดิมทางวัดช้าง วัดสามประตุ วัดตุ้ม วัดศาสดาก็ดอนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือ ซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหาใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะได้เห็นว่าตลิ่งเดี่ยวนี่ เป็นของอกใหม่ ด้วยไม่ได้มีต้นไม้ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ในฝั่งปากข้างเหนือลำคลองเมืองนั้น ตอนเหนือ ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม วัดกุฎีทอง ตลอดไปจนวัดศาลาปูนโบสถ์วิหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเดี่ยวนี้เข้าไปมาก แต่ตอนใต้วัดขุนญวนออกไปตลิ่งปากตะวันตกข้างเหนือทางใต้ก็ออกออกไปมาก ลำน้ำสายนี้ ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มไปจนป้อมเพชรเป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ขุดคูชื่อหน้าแยกจากแม่น้ำที่เหนือป้อมมหาชัย ลงไปบรรจบป้อมเพชร เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคูชื่อหน้าแรง เกิดกลัวแม่น้ำข้างเมืองจะตื้น จึงทำรอกทำนบกั้นไว้ที่ปากคูตรงหน้าป้อมมหาชัย (คือที่ตลาดหัวรอเดี่ยวนี่) เพื่อจะกั้นให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กักให้ลำน้ำลึกลงอยู่เสมอ คลองสระบัวที่ขุดแยกจากแม่น้ำข้างเมืองที่เหนือชานานน้ำประจำท่า ไปออกลำน้ำเดิมที่เพนียดนั้นคิดว่า คงจะได้ขุดในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกเพนียดวัดของย้ายไปตั้งที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปเพนียด

ลำน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีสายน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาดิน มาที่หน้าวัดบรมวงศ์ลิงวัดตองปุทางนี้เป็นทางตรงน้ำไหลเชี่ยวจัด ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามวิหารตื้นขึ้น เมื่อกรุงเก่าจลาจลด้วยพม่าเข้าศึก รอกทำนบกั้นจะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตื้นตลิ่งถึงออกออกมาทำให้เป็นที่แคบจึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

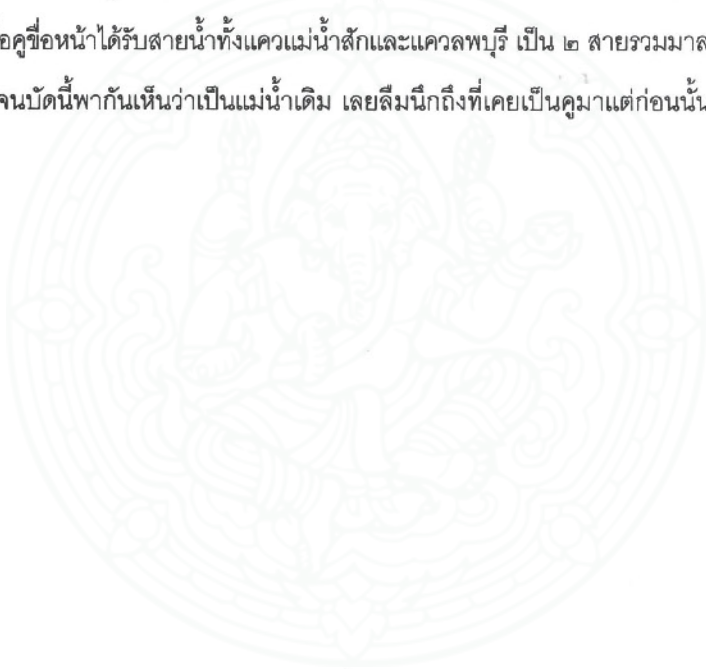
ซึ่งเห็นว่าแม่น้ำ ตอนใต้วัดเขาดินมาหน้าวัดบรมวงศ์เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐาน ในจดหมายเหตุโบราณ มีพระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่งตั้งแต่กรุงเก่า ยังปกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้งพม่ามาตีกรุงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ พม่าก็เอากองทัพมาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้แล้ว เหตุใดพม่า จะไม่เอากองทัพไปตั้งปิดทางไว้บ้าง และทั้งยังมีหลักฐาน ที่จะประกอบเนื้อความในหนังสือได้อีก คือว่า ตาม ๒ ผังทางใหม่นี้ จะได้มีวัดวออารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณแต่สักวัดเดียวก็หามิได้ถึงวัดบรมวงศ์ ซึ่งเดิม ชื่อวัดทะเลญ่าเป็นวัดโบราณก็เป็นวัดของแม่น้ำสายเดิม จึงเห็นว่าแม่น้ำสายนี้คงจะเกิดมีขึ้นใน ๑๐๐ ปีเศษ เท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้วลงบางนางร้า มาทุ่งบ้านนนทรีออกปากน้ำพุทเลา บรรจบแม่น้ำสายที่มาจากแม่น้ำลพบุรีที่มุมพระนครด้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะได้ ขุดคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยาที่เหนือกบเจา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไป ปาโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากไห่ ปากคลองข้างแม่น้ำใต้บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่าขนอนปากคู และเมื่อครั้งเจ้าหงสาวดี (นันทบุเรง) ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ได้ตั้งค่ายมั่นอยู่ ณ ที่นี้ มังมอดโอรสพระเจ้าหงสาวดีกับพระยาราม ตั้งอยู่ตำบลมะขามหย่อง พระยานคร ตั้งปากน้ำพุทเลา นันทสูตั้งขนอนบางกลาง พระมหาอุปราชากับพระยาตองอูยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นตำบล ชายเคื่อง ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพชย ญ วัดช่องลม (ซึ่งเป็น วัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงรับพระปาล์โลยกั้มากกระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอยเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ.๑๒๕ นั้น) และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาปืนพระกาฬมฤตยูราช ลงลำภาขึ้นไปยังค่ายพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีเลิกทัพ ไปตั้งอยู่ ณ ปาโมกข์ คลองหัวสะพานนั้น ครั้งเดิมคงจะลึกและกว้างมากจึงมีเกาะ เรียกว่าเกาะมหาพราหมณ์ คงจะได้มีพวกวพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ที่เกาะนั้น และเมื่อจุลศักราช ๙๐๖ ปี พระศรีศิลป์ซึ่งเป็น พระอนุชาพระยอดฟ้า และเป็นพระราชภาคินัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงเลี้ยงไว้เป็นกบฏ ยกพวกเข้าไปในพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปเกาะ มหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐-๖๐ ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดจุฬา ตำบลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจัดกัดคลองลึกกว้าง มาบรรจบแม่น้ำบ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมาแม่น้ำในลำคลองหัวสะพานก็ไหลอ่อน ทำให้ลำคลองตื้น และแคบเข้ากว่าเดิมมาก

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ชั้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านอรุณภูมิ แล้วลงทางบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมากคงจะขุดต่อกจากบ้านอรุณภูมิมาน้ำนศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัดสุวรรณดาราม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้จึงพาให้มีความคิดขุดคลองแยกจากแม่น้ำใหม่ที่บ้านหันตราฝั่งตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำเก่าที่บ้านช่องสะเดาที่เรียกกันว่า คลองบ้านข้าวเม่าหันตรา เป็นทางไปมาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทุ่งชายเคืองที่พระมหาอุปราชาหงสาวดีมาตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระเอกาทศรถ เสด็จยกทัพเรือออกไปตีนั้น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมากองจะได้ขุดต่อกจากบ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคู่อื่นหน้า เมื่อคู่อื่นหน้าได้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สายรวมมาลงทางเดียวดังนี้ คู่อื่นหน้าจึงกว้างลึก จนบัดนี้พากันเห็นว่าเป็นแม่น้ำเดิม เลยลืมนึกถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเสีย

ตอนที่ ๔ การปกครองท้องถิ่น

แบ่งแขวง

การปกครองท้องถิ่นในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที่ คือบริเวณพระราชวัง เป็นหน้าที่กรมวัง พันทั้นออกไปจนหมดแขวงกรุงเป็นหน้าที่ของกรมพระนครบาล การแบ่งเขตในกำแพงพระนคร เอาหอกลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไชยและตลาดยอด แขวงขุนธรรณีบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันตกไปถึงเชียงใต้ ตั้งแต่หอกลองถึงปามะพร้าว ทำซีถึงบางเอียน แขวงขุนโลกบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่หอกลองไปถึงประตูไชยและเจ้าไชย แขวงขุนธรรบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกลองมาถึงบางเอียนมาถึงจวนวัง แขวงขุนนรบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ท้องที่นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่าแขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อออกชื่อนายแขวงมี ๓ ชื่อ คือขุนนคร ขุนอุทัย ขุนเสนา เป็นขุนแขวง แขวงขุนนคร คงจะได้ว่า ตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำสักกับลำน้ำลพบุรีไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงเหนือ แขวงขุนอุทัยคงจะได้ว่า แต่ทิศเหนือต่อจากแขวงขุนนคร ทางใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงตะวันออก แขวงขุนเสนา คงจะได้ว่า ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อจากแขวงขุนอุทัย ทิศตะวันตกเฉียงเหนือต่อจากขุนนคร เป็นท้องที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงสัยว่าจะมีนายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุงหรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่จะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้พบที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่งก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่ บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา และยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ชื่อนายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่ ภายหลังคงจะเกิดจากการ เปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่งอื่นไปว่าแขวง เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะเรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาที่ขัดหู แต่ครั้งจะตั้งชื่อท้องที่ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราษฎรรู้จักชื่อขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่งมาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่าแขวงนคร แขวงอุทัย แขวงเสนา กรมการตำแหน่งใดได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในขั้นนี้ ได้มีความว่ามีแขวงรอบกรุงขึ้นด้วย ว่าการเฉพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น ต่อมาว่า เป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครซีกซ้ายเป็นนครใหญ่ เอาซีกขวาเป็นนครน้อย แบ่งขวาเสนาตอนเหนือเป็นเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุทัยคงตามเดิม รวมแขวงในขั้นนั้นมี ๖ หนึ่งแขวงรอบกรุงแต่เดิม ว่าอยู่ในเกาะพระนคร ผลประโยชน์ที่ได้ของนายแขวงน้อยนัก ไม่พอเป็นกำลังราชการ ผู้รักษากรุง จึงตัดเอาแขวงนคร แขวงเสนา แขวงอุทัย ที่อยู่ใกล้กรุงยกเป็นเขตแขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น

ครั้งเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงโต) เป็นผู้รักษากรุง พระยาไชยวิชิต (สิงโต) แบ่งแขวงอุทัย ตอนเหนือเป็นอุทัยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุทัยน้อย ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุทัยน้อยเรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมาก และท้องที่กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอนครใหญ่ แบ่งเขตข้างใต้เรียกว่าอำเภอนครใน แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือ เรียกอำเภอนครน้อยตอนใต้ เรียก อำเภอนครกลาง ต่อมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลางเป็นอำเภอนครหลวง เพราะเหตุนครหลวงที่พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็นอำเภอเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอเสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อย ตอนเหนือกับเขตแขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอเสนาใน แขวงเสนาน้อยตอนใต้คงเป็นอำเภอสเานาน้อย รวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ หนึ่งในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุทัยใหญ่ ซึ่งเป็นป่าพงสำหรับฝูงช้างอาศัยนั้น บริษัทชวดคลองและคุناسยามชวดคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำไร่นาในทุ่งหลวงมากขึ้น และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวังอำเภออุทัยใหญ่จะตรวจตรารักษาการมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุทัยใหญ่ด้านใต้ ยกขึ้นเป็นอำเภอ เรียกอำเภออุทัยน้อย รวมในเวลานี้ท้องที่ในกรุงเก่าเป็น ๑๒ อำเภอ

ขนอนหลวง

ขนอนหลวง คือ ด่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของต้องห้ามและผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปตามพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นปกตินั้น ช้างได้ที่ข้างวัดโปรดสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรดซึ่งเป็นทางแยกจากคลองบ้านโพ เป็นทางไปถึงกรุงแห่งหนึ่งตะวันออกคิดว่าจะมีในแถวบ้านข้าวเม่า ช้างเหนือคงจะมีที่ลำน้ำสักตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางกลาง ทางลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่องตั้งที่ปากคลองหัวสะพาน เรียกขนอนปากคู

ตอนที่ ๕ สัมมะโนครวัพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปกติ สัมมะโนครวัพลเมืองจะมีเท่าใดก็ไม่ชัดเจนแต่ได้พบในหนังสือมองซิเออร์ลาลูแบร์ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาในศก ๑๒๖ นี้ได้สำรวจสัมมะโนครวัพลเมืองซึ่งใกล้เคียงความแน่นอนที่สุดได้จำนวนคน ๑๙๓,๒๗๒ คน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ยังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่าเป็นพระนครราชธานีถึง ๓,๒๗๒ คน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลานั้นคงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลองและที่ใกล้กำแพงพระนครทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดทัพศึกคราวใดก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาฝาคั่งอย่างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา ในปัจจุบันนี้เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพยานที่ได้เห็นประจักษ์ตาในเวลาที่ยลวงมาลี้ก ๑๐ วันนี้ กรมยุทธนาธิการระดมทหาร ๑๐,๐๐๐ เข้ามารับเสด็จพระราชดำเนินในกรุงเทพฯ จะหาที่ให้ทหารพักในกำแพงพระนครยังไม่ได้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่งปทุมวัน

อนึ่งบ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังเกตดูตามพงศาวดารของชาติและหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมืองทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ได้เห็นตึกสี่เหลี่ยมที่พระเพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กับตึกเจ้าพระยาคลังที่ป่าตะกั่ว จึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมายความว่าพวกนับถือศาสนาอะหมัดชาวอาระเบียคงจะเป็นชาติเปอร์เซีย (ไทยเรียกโครसान ตึกหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสาชิงช้าของเมืองลพบุรี หนังสือเดิมเขียนบอกว่า ตึกคชสารนั้นที่จะคิดด้วยตึกหลังนั้นเป็นที่พักราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกตึกโครसान แต่นานมาแปลกกันไม่ออกก็หันลงเป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อนเป็นตึกบ้าง แต่พวกญี่ปุ่นหากกล่าวไม่เห็นจะเป็นเรือนไม้ด้วยไม่เคยเห็นจากตึก บ้านเรือนตึกกรมของชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกสวิลันดากับญี่ปุ่นอยู่ที่ริมแม่น้ำตาบลปากน้ำแม่เปี้ยใต้ป้อมเพชร แต่คนฝรั่งเศสเกี่ยวข้องรับรั้งงานราชการ เป็นชาติที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปราน จึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทานพระธานุญาติให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยังมีซากติดต่อมาจนปัจจุบันนี้ พวกอังกฤษและ

๒๐ • เรื่องกรุงเก่า

ชาติอื่นจะอยู่ที่ใดไม่ได้ความ แต่เห็นว่าจะอยู่แถวเดียวกับพวกวิไลนครระมัง ถ้าจะคิดเทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็จะมีผิดกัน คือ แต่เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนครบ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปัจจุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคนแต่ริมลำน้ำเห็นจะน้อยกว่าครั้งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่างๆ ผู้คนพลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้

ตอนที่ ๖ ขุดวัง

รื้ออิฐกรุงเก่า

เมื่อกรุงเก่าร้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราช ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา จะทรงสร้างพระนครใหม่ (คือกรุงเทพมหานครเดี๋ยวนี) โปรดให้รื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่า ไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร เจ้าหน้าที่ผู้ถูกเกณฑ์ คงจะไม่รีอแต่เฉพาะกำแพงป้อมปราการ คงจะรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐานตําหนักน้อยใหญ่ ห้วยคลัง ลงไปหมดแต่ในครั้งนั้น และการที่โปรดให้รื้อป้อมกำแพงกรุงเก่าเสียนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริ เกรงไปว่า ถ้าทิ้งไว้เกิดมีผีบุญเข้าไปทำบ้าแมลงฤทธิ์อยู่ในเมือง ก็จะต้องปราบปรามทำให้อายุสั้นชีวิตผู้คนและป่วยการเวลา ถ้ารื้อเอาออกเสีย ก็จะได้อิฐมาใช้เป็นประโยชน์ในการสร้างพระนคร ทุนจำนวน ที่ต้องทำใหม่ได้อีกมาก และถึงแม้จะมีข้าศึกศัตรูเกิดขึ้นก็ไม่ต้องมีความวิตกเพราะอาจปราบปราม ได้ง่าย ด้วยปราศจากที่กำบังแล้วและที่พระราชวังตั้งแต่นั้นมา ก็คงจะไม่มีสิ่งอันใดเหลือ และคงจะเป็น แต่โคกแต่เนินอิฐหักกากปูนทั่วไปทั้งวัง นานมาก็เกิดหญ้าและต้นไม้งอกขึ้นแล้วเหยียดแห้งตายทับถม อยู่บนกองอิฐหักกากปูน เกิดเป็นมูลดินขึ้นข้างบนอีกชั้นหนึ่ง ราษฎรเห็นเป็นที่ว่างก็พากันไปปลูกต้นไม้ ทำสวนปลูกโรงเป็นเจ้าของ ขุดคูเป็นร่องทำรั้วกันกันตามเขตเจ้าของที่ทำให้รากสถานที่ใน พระราชวังยับย่อยทำลายลงไปอีก และยังช้าเมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพระราชประสงค์แกลงมาก่อพระปราสาทใหญ่ที่วัดสระเกศ (คือบรมบรรพตเดี๋ยวนี) ที่บางแห่งที่ก่อด้วยแลง ซึ่งยังเหลืออยู่สูงกว่าพื้นดินมาจากถูกรื้อในคราวแรก ก็ถูกขุดรื้ออีกครั้งหนึ่งจึงเป็นอันที่จะเรียกได้ว่าเกือบ สูญหมด

สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระราชวัง ที่กรุงเก่าเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ควรจะให้มียี่ระเล็กไว้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวรวงศ์เธอกรมขุนราชสีหวิกรมเป็นแม่กอง เสด็จขึ้นไปทำปราสาทขนาดย่อม ก่อขึ้น บนโคกพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทและได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงก่อพระฤกษ์ที่ปราสาทใหม่ ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแล้วเสร็จจะได้จารึกพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติ ณ พระนครทวารวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ ประดิษฐานไว้ในพระมหาปราสาท ให้เป็นที่เคารพแก่อาณา ประชากรราษฎรต่อไป แต่ปราสาทที่ก่อใหม่ยังหาทันสำเร็จไม่ก็พอสิ้นรัชกาล

ขุดวัง

ครั้นมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ เป็นปีที่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาได้ ๔๐ พรรษาเสด็จด้วยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งยืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น เป็นเหตุให้ทรงพระปิติเต็มพระราชหฤทัย ที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ กับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงทวารวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ จนถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี และจะได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีรัชมงคลในพระราชวังโบราณกรุงเก่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ แล้ว แล้วมีรับสั่งให้พระยาโบราณนุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ขุดพระราชวังให้ได้รูปลดลยถึงระดับพื้นดินเดิม แล้วให้ปลูกพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทและสถานที่บางแห่งตามรูปปรากฏของเก่า พระยาโบราณนุรักษ์ จึงได้จัดนายจมนักโทษเรือนจำมณฑลออกมาลงมือทำ ตั้งแต่วันที่ ๒๘ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ และพระยาโบราณเห็นว่า ที่จ่ายนักโทษเรือนจำมณฑลมาทำการในพระราชวัง เป็นทางไกลถึง ๘๐ เส้นเศษ เสียเวลาเดินไปมา ได้ทำการแต่น้อย จึงได้จัดสร้างกึ่งเรือนจำขึ้นที่ข้างจวนผู้รักษากรุงเดิม ตรงหน้า วัดธรรมิกราช ซึ่งอยู่ใกล้กับที่ทำงาน ส่วนตัวพระยาโบราณนั้น ได้มาตรวจสั่งการแล้วกลับไปมาเป็นเวลา และเห็นว่าการทำงานอยู่กับบ้านเรือน ซึ่งเป็นทางไกลกับที่ทำงาน จะมาตรวจชี้แจงสั่งการก็ได้แต่เวลาที่เสร็จราชการที่ศาลาว่าการมณฑลแล้ว หรือเวลาเข้าก่อนไปนั่งทำการที่มณฑลได้เวลาน้อยถ้าไปนอนอยู่ประจำอยู่กับที่ทำงานเข้าเย็นก็มีเวลาตรวจดูการ กลางวันก็มาสั่งราชการที่มณฑล ได้เวลาทั้ง ๒ ฝ่าย ประการหนึ่งนักโทษที่ยกเข้าไปอยู่ที่กึ่งเรือนจำก็เป็นทีเปลี่ยว ด้วยบริเวณเหล่านั้นเป็นป่า ดำรงจวนอยู่กับผู้คุมซึ่งเป็นกองรักษาก็ไม่มีที่คน ถ้าหัวหน้าข้าราชการไปอยู่ในที่นั้นด้วยก็จะทำให้การควบคุมแข็งแรง และงานจะเปลืองขึ้นอีกมาก จึงได้ไปปลูกเรือนที่พักเครื่องไม้ไผ่หลังคามุงจาก อยู่ในกำแพงพระราชวัง ด้านหน้าตรงหลังป้อมท่าคั่น มีหลวงสุพรรณเขตร์ชโยดมพะทำมระง กับหม่อมราชวงศ์เปรมพนักงานรักษาพระราชวังจันทร์เกษม นายจันผู้ช่วย พนักงานโยธาซึ่งเป็นนายด้านขุดวัง เข้าไปประจำอยู่ด้วย ที่พักหลังนี้ภายหลังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุวัตติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นมาตรวจการทำงานพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทโปรดให้เรียกชื่อว่าโบราณศาลา

การขุดวังในชั้นแรกเป็นที่วิตกหนักใจของผู้อำนวยการ ด้วยพระราชวังที่กรุงเก่า ตั้งแต่สร้างและอิฐหักกากปูนมูลดินทับถมมากกว่า ๑๐๐ ปีแล้ว ก็รู้กันได้แต่ว่าโคนนั้นเป็นพระที่นั่งองค์นั้นในบางองค์

แต่จะหาผู้รู้วาพระที่นั่งองค์ใดรูปลวดลายสีฐานฐานเป็นอย่างไร และมีอะไรต่อติดกับพระที่นั่งบ้างก็ไม่มีตัวที่จะชี้ ถ้าหากเดาขุดไปถูกของเก่าที่ยังเหลืออยู่เสียแม้แต่เล็กน้อย ก็จะหาหลักฐานต่อไปอีกไม่ได้ จะกลายเป็นโทษไปยิ่งกว่าที่ไม่ได้ขุดจึงได้ตั้งใจระวางตรวจค้น ด้วยเดชพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อม จะขุดลงในที่ใด ก็ได้พบรากแนวกำแพงผนังและพื้นระดับดินเดิมสมความประสงค์ทุกแห่ง ที่ซึ่งได้ขุดแล้ว คราวนี้ คือ :-

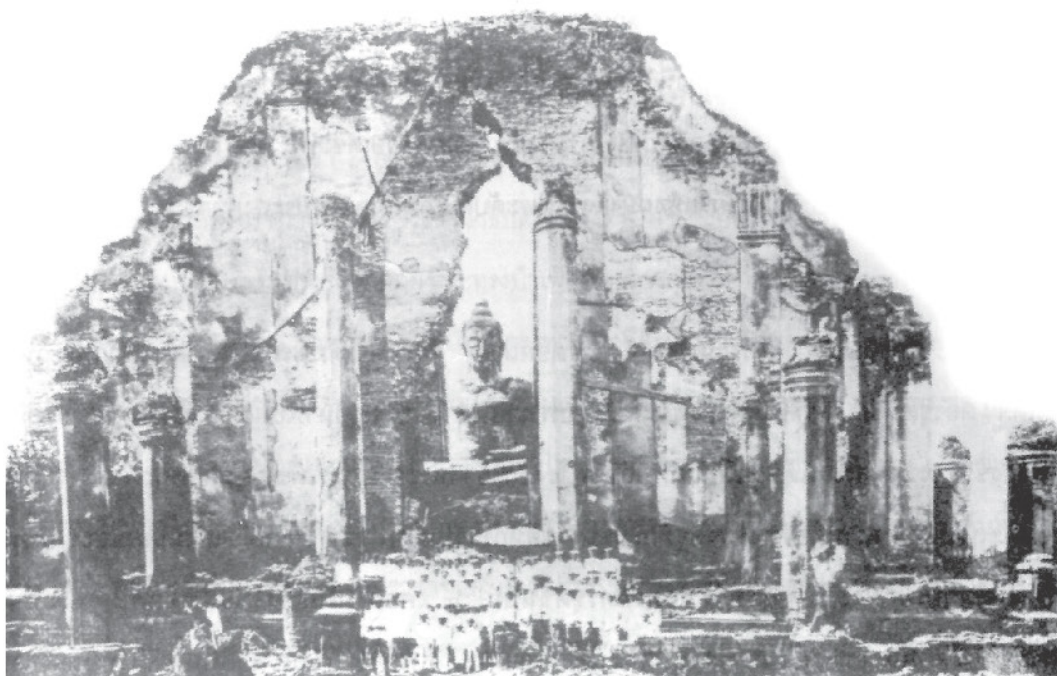
พระวิหารสมเด็จ ขุดรอบองค์ลิก ๒ ศอกเศษ จึงถึงพื้นเดิมพระที่นั่งองค์ข้างขวาพระวิหารสมเด็จ ต้องขุด ๒ ศอกคืบ จึงถึงพื้นแลเห็นรูปพระที่นั่งข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ต้องขุด ๒ ศอกคืบ โรงข้างข้างพระวิหารสมเด็จขุดลึกแต่คืบเดียว โรงข้างข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ขุดลึกศอกก่า พระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทต้องรื้อโครงอิฐที่กรมขุนราชสีห์ก่อไว้บนโคก ซึ่งจวนจะพังแล้วนั้นลงและขุดลงไปอีก ๕ ศอกเศษ พระที่นั่ง สุริยาศน์อมรินทร์ขุดชั้นบน ๓ ศอก ชั้นล่าง ๒ ศอกคืบ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ศอกเศษ พระที่นั่งทรงปืน ๒ ศอกเศษ พระที่นั่งจักรวรรดิขุดบนโคกถึงพื้นหลังฐาน ๒ ศอกเศษ จากหลังฐานถึงพื้นดิน ๓ ศอกเศษ พระราชมณเฑียรขุดบนโคกถึงพื้นบน ๒ ศอกคืบ จากพื้นบนถึงระดับพื้นดินศอกคืบ ช่องประตูและกำแพงวังชั้นในด้านหน้าและข้างเหนือข้างใต้ ๓ ศอกเศษ กำแพงวังชั้นนอกด้านหน้า ๒ ศอก ฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นที่ยังน้ำข้างสระล้อมพระที่นั่งบรรยงก์ ๕ ศอกเศษ และลานที่ว่างบางแห่งที่เป็นโคกสูงก็ต้องขุดออกตั้งแต่คืบ ๑ ถึง ๒ ศอก และได้ถมร่องคูซึ่งราษฎรขุดค้นเป็นคันเขตสวนก็หลายคู อิฐหักกากปูนและดินที่ขุดจากพระราชวังในแปลงนี้ ได้เอาไปถมที่ชายตลิ่งริมน้ำ ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราชถึงหลังวัดใหม่สูงตั้งแต่ ๓ ศอกถึง ๕ ศอกเศษ กว้างตั้งแต่ ๑๐ วาถึง ๑๘ วา ยาว ๑๑ เส้น กว้างแต่ ๓ ถึง ๖ วา สูง ๔ ศอกถึง ๕ ศอกเศษ ยาว ๕ เส้น

วังที่จมอยู่นี้เดิมมีบางคนคิดว่า เป็นด้วยดินงอกสูงขึ้น แต่ความจริงวังจมอยู่ในกองอิฐหักกากปูนที่รื้อทิ้งไว้ ซึ่งไม่ต้องการแล้วมีดินดอนขึ้นแต่เล็กน้อย ถ้าจะประมาณถัวกันทั้งวัง อย่างมากใน ๑๓๙ ปีนี้ ที่ดินจะดอนขึ้นก็ไม่ถึงคืบ

๒๔ • เรื่องกรุงเก่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗
เสด็จประพาสพระราชวังกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๔๕

ประตูช่องกุดและกำแพงพระนครศรีอยุธยา ตอนระหว่างหอพระราชคฤห์กับหัวสารพวา อยู่ข้างวัดจีน

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระนิพนธ์

พิจารณาเนื้อความตามที่กล่าวในเพลงยาวบทนี้ มีคำพยากรณ์มาแต่ก่อน ว่ากรุงศรีอยุธยาจะสมบูรณพุลสุขเป็นอย่างเลิศล้ำจนศักราชได้ ๒,๐๐๐ ปี พ้นนั้นไปจะ "เกิดเหตุเป็นมหัศจรรย์ ๑๖ ประการ" "เหตุด้วยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทศพิธราชธรรม" บ้านเมืองก็จะมีเภทภัยต่าง ๆ ที่สุดถึงฆ่าฟันกันตาย จนกรุงศรีอยุธยาสูญไปตลอดอายุพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี ว่ามีคำพยากรณ์อยู่แล้วดังกล่าวมานี้ มาในสมัยหนึ่งเมื่อกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น ผู้แต่งเพลงยาวบทนี้สังเกตเห็นเกิดวิปริตต่าง ๆ ตาม "ในลักษณะทำนายไว้บ่อหอนผิด เมื่อวินิจพิศดูก็เห็นสม" เกรงว่าจะเข้ายุคเหตุตามคำพยากรณ์ จึงแต่งเพลงยาวบทนี้ด้วยความอาลัยกรุงศรีอยุธยาหลงทำยว่า

"กรุงศรีอยุธยาเชชมสุข แสนสนุกยิ่งล้ำเมืองสวรรค
จะเป็นเมืองแพศยาอาธรรม นับวันแต่จะเสื่อมสูญเอย"

ตามความในเพลงยาวพืงเห็นได้ว่าผู้แต่งเพลงยาวบทนี้เป็นแต่อ้างตามคำพยากรณ์ที่มีอยู่แล้ว หาได้เป็นผู้พยากรณ์ไม่ จึงเกิดปัญหาเป็นข้อตั้ง ว่าใครเป็นผู้พยากรณ์ วิสัยนาข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในหนังสือเก่าเรียกว่า "มหาสุบินชาดก" (ซึ่งหอพระสมุดพิมพ์ไว้ในหนังสือนิบาตชาดก เล่ม ๒ หน้า ๑๗๒) เนื้อความในชาดกนั้น ว่าคืนหนึ่งพระเจ้าปะเสนทิ ซึ่งครองประเทศโกศลอยู่ ณ เมืองสาวัตถี เป็นราชธานี ทรงพระสุบินนิมิตอย่างแปลกประหลาด ๑๖ ข้อ (จำนวนตรงกันกับในเพลงยาว) เกิดหวาดหวั่นพระราชหฤทัย ตรัสให้พวกพราหมณ์พยากรณ์ พวกพราหมณ์ว่าพระสุบินนั้นร้ายนัก เป็นนิมิตที่จะเกิดภัยอันตรายใหญ่หลวง ทูลแนะนำให้ทำพิธีบูชาญญป้องกันภัยอันตราย แต่นางมัลลิกามเหสีเห็นว่าพิธีบูชาญญนั้น ต้องฆ่าสัตว์ ตัดชีวิตจะกลับเป็นบาปกรรม ทูลขอให้พระเจ้าปะเสนทิไปทูลถามพระพุทธเจ้าให้ทรงพยากรณ์เสียก่อน เมื่อพระเจ้าปะเสนทิไปทูลถามพระพุทธองค์ตรัสตอบว่าพระสุบิน ๑๖ ข้อนั้นสังหรณ์เหตุร้ายจริงแต่เหตุร้ายเหล่านั้นจะยังไม่เกิดในรัชกาลของพระเจ้าปะเสนทิและในพุทธกาล จะเกิดต่อเบื้องหน้าเมื่อพระมหากษัตริย์ไม่อยู่ในราชธรรมและมนุษย์ทั้งหลายทั้งกุลศุจจริตจึงจะถึงยุคเหตุ นิมิตร้ายในพระสุบินหาภัยอันตรายแก่พระองค์อย่างไรไม่ พระเจ้าปะเสนทิได้ทรงฟังพระพุทธปฏิภาณก็สิ้นพระวิตก ทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงพยากรณ์นิมิต ๑๖ ข้อนั้นต่อไป พระพุทธองค์จึงทรงพยากรณ์ทีละข้อ แต่จะคัดพุทธพยากรณ์มาแสดงโดยพิสดารจะยืดยาวนัก จะกล่าวแต่ ๒ ข้อซึ่งใกล้เคียงอย่างยิ่งกับที่กล่าวในเพลงยาวว่า

"กระเบื้องจะเฟื่องพุลอย น้ำเต้าอันลอยจะถอยจม"

ในพระสุบินข้อ ๑๒ ว่าพระเจ้าปะเสนทิทอดพระเนตรเห็น "น้ำเต่าเปล่า" (คือที่รวงเขาเยื้องข้างโนออกเหลือแต่เปลือกสำหรับใช้ตักน้ำ) อันลายนน้ำเป็นธรรมดากลับจมลงไปอยู่กับพื้นที่ข้างใต้น้ำ ข้อนี้พระพุทธรังค์ทรงพยากรณ์ว่า เมื่อถึงยุคเข็ญนั้นพระมหากษัตริย์จะชুবเลี้ยงคนแต่เสเพลเปรียบเหมือนลูกน้ำเต่าเปล่าอันได้แต่ลอยตามสายน้ำ ตั้งเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการ เปรียบดั่งน้ำเต่าเปล่าจมลงไปเป็นภาคพื้นใต้น้ำ

ในพระสุบินข้อ ๑๓ ว่า พระเจ้าปะเสนทิได้ทอดพระเนตรเห็นหินก้อนใหญ่ลักเท่าเรือรบ (ในเพลงยาวว่ากระเบื้อง) ลอยขึ้นมาอยู่บนหลังน้ำ พุทธพยากรณ์ข้อนี้ก็อย่างเดียวกับข้อก่อนแต่กลับกันว่าผู้ทรงคุณเป็นหลักฐานมั่นคง เปรียบเหมือนหินดานที่เป็นพื้นของลำน้ำ เมื่อถึงยุคเข็ญจะสิ้นวาลนาต้องเที่ยวขัดเซเร่รอน เปรียบเหมือนกับหินกลบลอยตามกระแส

นอกจาก ๒ ข้อนี้เหตุร้ายต่าง ๆ ที่ในพุทธพยากรณ์ว่าจะเกิดในยุคเข็ญก็เป็นเค้าเดียวกับที่กล่าวในเพลงยาว เห็นได้ชัดว่าผู้แต่งคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาเอาความในมหาสุบินชาติกมาแต่ง แต่มีผิดกันเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ แห่ง แห่ง ๑ ในมหาสุบินชาติก พระพุทธเจ้ามิได้ทรงพยากรณ์ว่ายุคเข็ญนั้นจะเกิดในประเทศใด เป็นแต่ว่าจะเกิดเพราะพระราชานอญอยู่ในราชธรรม แต่ในคำพยากรณ์จะแจ้งว่าจะเกิด ณ กรุงศรีอยุธยาอีกแห่ง ๑ ในพระพุทธรังค์มิได้กล่าวว่ายุคเข็ญจะเกิดเมื่อใด เป็นแต่ว่ายังอีกช้านาน ในภายหน้า แต่ในคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอ้างว่าจะเกิดยุคเข็ญ เมื่อศักราชได้ ๒,๐๐๐ ปี จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นอีกข้อ ๑ ว่า "ศักราชอันใด" ถ้าหมายว่าพุทธศักราช กรุงศรีอยุธยาสร้างเมื่อ พ.ศ.๑๘๙๓ ครบ ๒,๐๐๐ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาก็จะสมบูรณ์พลสุขอยู่เพียง ๑๐๗ ปี แล้วก็เข้ายุคเข็ญมาก่อนแต่งเพลงยาวบทนี้ตั้ง ๑๐๐ ปีแล้ว ที่ผู้แต่งเพลงยาวเพ่งวันหวาดว่าจะถึงยุคเข็ญก็สื่อให้เห็นว่ามีโชพุทธศักราช หรือจะหมายว่ามหาศักราช ซึ่งตั้งภายหลังพุทธศักราช ๖๒๑ ปี ถ้าเช่นนั้นเมื่อคำนวณดูใน พ.ศ. ๒๔๗๙ (ปีที่เขียนคำวิจารณ์) นี้มหาศักราชได้ ๑,๘๕๘ ปี ยังอีก ๑๔๒ ปี จึงจะครบ ๒,๐๐๐ เข้าเขตยุคเข็ญที่พยากรณ์ ถ้าหมายความว่าจุลศักราชก็ยังยิ่งซ้ำออกไปอีกมาก เพราะจุลศักราชตั้งภายหลังพุทธศักราชถึง ๑,๑๘๑ ปีต่ออีก ๗๐๒ ปี (พ.ศ.๓๑๘๑) จุลศักราชจึงจะครบ ๒,๐๐๐ ศักราช ๒,๐๐๐ ที่บอกไว้ดูไม่เข้ากับเรื่องที่กล่าวในเพลงยาวทีเดียว ขวนให้สงสัยต่อไปถึงข้อที่อ้างว่ามีคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอยู่แต่ก่อน ที่จริงน่าจะเป็นด้วยคนชอบเอาพุทธพยากรณ์ในมหาสุบินชาติกมาเปรียบในเวลาเมื่อเห็นอะไรวิปริตผิดนิยม เกิดเป็นภาชิตก่อนแล้วจึงเลยเลื่อนไปเข้าใจกันว่าเป็นคำพยากรณ์สำหรับพระนครศรีอยุธยาผู้แต่งเพลงยาวนี้ จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ตาม หรือมิใช่พระเจ้าแผ่นดินก็ตาม

น่าจะปรารถนาความวิปริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงแต่งเพลงยาวนี้ด้วยกลุ่มใจ บางทีจะเอา ศักราช ๒,๐๐๐ อันตั้งใจว่าจุลศักราชเขียนลงเพื่อจะมีให้คนทั้งหลายตกใจว่าถึงยุคเข็ญแล้วเมื่อ เวลาแต่งเพลงยาวนั้น เห็นจะมีใครมีใครถือว่าสลักสำคัญมาจนเมื่อเสียพระนครศรีอยุธยา จึงเกิดเห็น สมดังพยากรณ์ เพลงยาวบทนี้ก็เลยศักดิ์สิทธิ์ขึ้น พวกไทยที่ตกไปเมืองพม่าก็เห็นเช่นนั้นจึงเอาไปอ้างอวด พม่าว่าพระเจ้าเสือทรงสามารถเห็นการในอนาคตห่างไกล ฝ่ายพวกไทยที่อยู่ในประเทศสยามเมื่อเห็น พระนครศรีอยุธยาเป็นเมืองร้าง ก็เห็นว่าสมคำพยากรณ์เช่นเดียวกันโดยมาก ที่เรียกเพลงยาวบทนี้ว่า "เพลงยาวพุทธทำนาย" ก็มีจำกันได้แพร่หลายแต่คนละเล็กละน้อย ดูเหมือนจำได้โดยมากแต่ตรงว่า "กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย น้ำเต้าอันลอยจะถอยจม" ครั้นเมื่อถามข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ยังมีตัวอยู่ (เข้าใจว่าเมื่อแรกสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์) ในรัชกาลที่ ๑ ถึงแผนที่พระนครศรีอยุธยา มีผู้จำเพลง ยาวพยากรณ์นี้ได้ตลอดบท (อย่างกะพร่องกะแพร่ง) จึงให้จดลงไว้ข้างต้นสมุดเรื่องกรุงศรีอยุธยาสันนิษฐานว่า เรื่องตำนานของเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาจะเป็นดังกล่าวมา.

๒๘ • เรืองกรุงเก่า

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ทำตามรากเดิมด้วยเครื่องไม้ เมื่อพระราชพิธีรัชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐

วัดพุทธไสยวรรณ์ พระนครศรีอยุธยา

เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา

๑๐ จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา

เป็นกรุงรัตนราชพระศาสนา	มหาดีเรกอันเลิศล้ำ
เป็นที่ปรากฏวีรจนา	สรรเสริญอยุธยาทุกแห่งหน
ทุกบุรียี่สามาณชล	จับสกลลูกค้ำวานิจ
ทุกประเทศสิบสองภาษา	ย่อมมาพึ่งกรุงศรีอยุธยาเป็นอัคระนิค
ประชาราษฎร์ปราศจากไทยพิศม์	ทั้งความพิกลจริตแลความทุกข์
ฝ่ายองค์พระบรมราชา	ครองชั้นทสิมาเป็นสุข
ด้วยพระกฤษฎีกาท่านุก	จึงอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ
เป็นที่อาไศรยแก่มนุษย์ในไตหล้า	เป็นที่อาไศรยแก่เทวาทุกราศรี
ทุกนิกรนรชนมนตรี	คะหะบตีชีพรามณพฤคมา
ประดุจดั่งศาลาอาไศรย	ตั้งหนึ่งร่วมพระไทรอันซาซา
ประดุจหนึ่งแม่น้ำพระคงคา	เป็นที่ลิเนหาเมื่อกันดาน
ด้วยพระเดชเดชาอาานุภาพ	อาจปราบไภรีทุกทีศาน
ทุกประเทศเขตขันธ์บันดาน	แต่งเครื่องบันดาการมานอบนบ
กรุงศรีอยุธยานั้นสมบุรณ	เพิ่มพูนด้วยพระเกียรติยศจระจบ
อุดมบรมสุขทั้งแผ่นดินภัพ	จนคำรบศักราชได้สองพัน
คราที่นั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย	จะเกิดความอันตรายเป็นแมนมั่น
ด้วยพระมหากษัตริย์มิได้ทรงทศมิตรราชธรรม	จึงเกิดเข็ญเป็นมหัศจรรย์สืบหกประการ
คือเดือนดาวดินฟ้าจะอาพด	อุบัติเหตุเกิดทั่วทุกทีศาน
มหาเมฆจะลุกเป็นเพลิงกาล	เกิดนิมิตพิศดานทุกบ้านเมือง
พระคงคาจะแดงเดือดตั้งเลือดนง	อกแผ่นดินเป็นบ้าฟ้าจะเหลือง
ผีป่าจะวิ่งเข้าสิงเมือง	ผีเมืองนั้นจะออกไปอยู่ไพร
พระเสื้อเมืองจะเอาตัวหนี	พระกาลกูลีจะเข้ามาเป็นได้

^๑ ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่าเป็นคำพยากรณ์ของสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (พระพุทธเจ้าเสือ) แต่เป็นคำร้อยแก้วและเนื้อความสั้นกว่าที่พม่าจะแปลจากภาษาไทยไม่ได้ตลอด

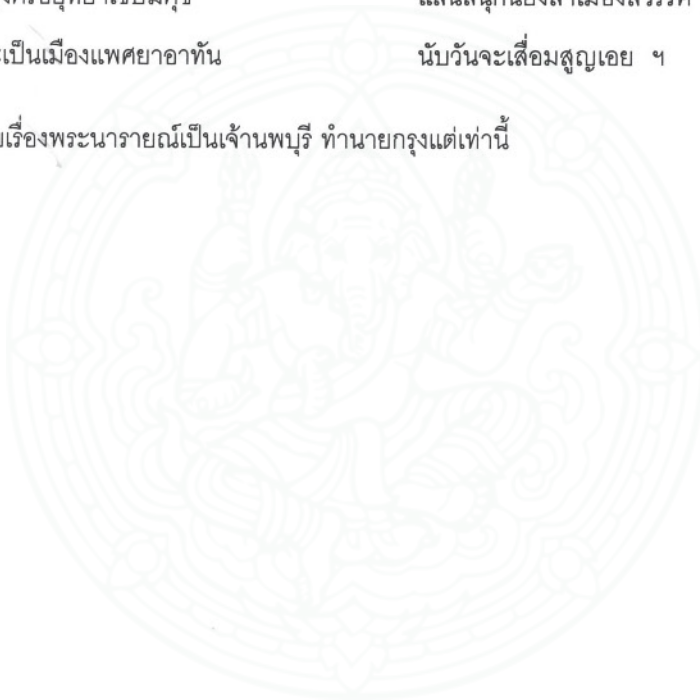
พระธรณีจะตีกให้
 ในลักษณะทำนายไว้บ่อหนองผิด
 มิใช่เทศกาลร้อนก็ร้อนระงม
 มิใช่เทศกาลหนาวก็หนาวพัน
 ทุกต้นไม้หย่อมหญ้าสารพัด
 เทวดาซึ่งรักษาพระศาสนา
 ลัปรัษย์จะแพ้แก่พระชน
 ภรรยาจะฆ่าซึ่งคุณผัว
 ลูกสิทธิ์จะสู้ครูพัก
 ผู้มีศีลจะเสียซึ่งอำนาจ
 กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย
 ผู้มีตระกูลจะสูญเผ่า
 ผู้มีศีลนั้นจะเสียซึ่งอารมณ์
 พระมหากษัตริย์จะเสื่อมสิงหนาท
 อาลัยจะเลื่องกฤษฎา
 ผู้กล้าจะเสื่อมใจหาม
 ผู้มีสินจะถอยจากทรัพย์
 ทั้งอยู่ศม์จะถอยเคลื่อนจากเดือนปี
 ทั้งพืชแผ่นดินจะผ่นไป
 ทั้งแพศพรพรว่านยากก็อาเพศ
 จวงจันทร์พรไร้อันหอมรส
 ทั้งเข้าก็จะยากหามากจะแพง
 จะบังเกิดทรพิศมิมิดส์ญญี
 กรุงประเทศราชธานี
 จะอ้างว้างอกใจทั้งไพร่พล
 จะร้อนอกสมณาประชาราช
 จะรบราฆ่าฟันกันวุ่นวาย

อกพระกาลจะไหม้อยู่เกรียมกรม
 เมื่อวินศพิศตูกิเห็นสม
 มิใช่เทศกาลลมลมก็พัด
 มิใช่เทศกาลฝนฝนก็อุบัติ
 เกิดวิบัตินานาทั่วสากล
 จะรักษาแต่คนฝ่ายอกุศล
 มิตคนจะฆ่าซึ่งความรัก
 คนชั่วจะฆ่าผู้มีศักดิ์
 จะหาญหักผู้ใหญ่ให้เป็นผู้น้อย
 นักปราชญ์จะตกต่ำต้อย
 น้ำเต้าอันลายนั่นจะถอยจม
 เพราะจันทานมันเข้ามาเสพสม
 เพราะสมครสมาคมด้วยมารยา
 ประเทศราชจะเสื่อมซึ่งยศดา
 พระธรรมมาจะตกทุกกลับ
 จะสาบสูญวิชาการทั้งปวงสรรพ
 ลัปรัษย์จะอับซึ่งน้ำใจ
 ประเวณีจะแปรปรวนตามวิไล
 ผลหมากรากไม้จะถอยรศ
 เคยเป็นคุณวิเศษก็เสื่อมหมด
 จะถอยถดไปตามประเพณี
 สารพันจะแห้งแล้งเป็นถั่วถี้
 ฝูงผีจะวิ่งเข้าปหลอมคน
 จะเกิดการกุลีทุกแห่งหน
 จะสาละวนทั่วโลกหญิงชาย
 จะเกิดเหตุเป็นอุบาทว์นั้นมากหลาย
 ฝูงคนจะล้มตายลงเป็นเบือ

ทางน้ำก็จะแห้งเป็นทางบก
 แต่สิงห์สารสัตว์เนื้อเปื้อน
 ทั้งผู้คนสาระพัดสัตว์ทั้งหลาย
 ด้วยพระกาลจะมาผจญแผ่นดิน
 กรุงศรีอยุธยาจะสูญแล้ว
 ไปจนคำรบปีเดือนคืนยาม
 กรุงศรีอยุธยาเขษมศุข
 จะเป็นเมืองแพศยาอาทัน

เวียงวังก็จะรกเป็นป่าเสื่อม
 นั้นจะหลงเหลือเหลือในแผ่นดิน
 จะสาบสูญล้มตายเสียหมดสิ้น
 จะสูญสิ้นการระรังสงคราม
 จะลบล้างมีแก้วเจ้าทั้งสาม
 จะสิ้นนามศักราชห้าพัน
 แสนสนุกนี้ยิ่งล้ำเมืองสวรรคต
 นับวันจะเสื่อมสูญเคย ฯ

จบเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้านพบุรี ทำนายกรุงแต่เท่านี้

หน้า ๒ • เรืองกรุงเก่า

ชายฝั่งพระรามข้างตะวันตก ข้างซ้ายพระปรางค์วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา

บ่อน้ำเพชร พระนครศรีอยุธยา

ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา

๐ * จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา ท่านสาบสิ้นมาแต่ปางก่อน

ช่าง

(ตจ) รูป* ลำภา (นาวา) มีคกงาล้อมรอบ* พระนคร* (เป็น)

นั้นตจ

เป็นคู* ด้าน

แปอยู่ทิศอุดร* ด้านแป* ทักชิน (โดยหมาย) (เป็นปากลำภา

คางหนึ่ง อยู่

อยู่ริมษาคร)หัวลำภาด้านชื่อ* (บวร) อยู่ทิศบูรพา*

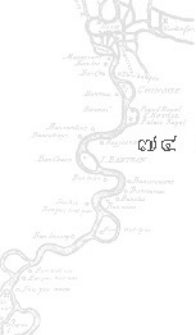
นั้น

ภายในลำภา

* ฉบับเดิมตอนนี้เป็นท่านองร่ายกลายๆ เขียนด้วยตัวข มีรอยแก้ด้วยดินสอขาวให้เป็นร้อยแก้ว เห็นเป็นของควรรักษา จึงหมายไว้ให้ดู คำในวงคือฉบับตัวขที่ถูกรวงออก คำที่เขียนตัวเอนได้กากบาท คือรอยดินสอขาวแก้ไข

๑ แผ่นดินตรงที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาแต่เดิมมาไม่ได้เป็นเกาะเป็นแหลมยื่นออกไปทางทิศตะวันตก ด้านเหนือ ด้านใต้ ด้านตะวันตกของแหลมนั้นจดแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ซึ่งไหลลงทางบางแก้วท้ายเมืองข้างทอง มาทางบ้านโพธิ์สามต้นลงทางหน้าวัดแม่น้ำนางปลีผ่านด้านเหนือพระราชวัง ออกบรรจบแม่น้ำน้อยที่หัวแหลมลงทางหน้าป้อมเพชร เป็นแหลมมีแม่น้ำล้อมสามด้าน เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) สร้างกรุง จึงให้ขุดคูด้านตะวันออกตั้งแต่ริมแม่น้ำที่หัวรอน้ำป้อมมาซ้าย ลงไปบรรจบแม่น้ำหน้าป้อมเพชร เรียกว่าคูหน้า แต่นั้นมาพระนครศรีอยุธยาจึงเป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดให้ขุดคูขยายให้กว้างออกไปเป็น ๑๐ วา ลึก ๓ วา เมื่อนานมาสายน้ำเดินทางคูคูนี้แรงจัดขึ้น จึงกัดเซาะตลิ่งพังกว้างออกไปเป็นแม่น้ำคือตอนตั้งแต่หน้าวังจันทร์ลงไปถึงหน้าป้อมเพชรเดี๋ยวนี้

กำแพงพระนคร ในหนังสือฉบับนี้ว่า สูง ๓ วา หนา ๑๐ ศอก ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สูง ๓ วา หนา ๘ ศอก สันนิษฐานว่าเมื่อแรกสร้างกรุงคงจะเป็นแต่ขุดดินขึ้นถมเป็นเนิน เช่นอย่างเมืองอู่ทอง เมืองลพบุรี ภายหลังจึงกลั่นดินลงเป็นคัน ก่อกำแพงอิฐขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ตัวเชิงเห็นในที่ลุ่มสูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๑ ถึง ๒ ศอก เว้นแต่ที่ดินเดิมสูงหรือด้วยการถมเช่นที่พระราชวังหลวงและวังจันทร์เชิงกำแพงพระนครด้านข้างในจึงตั้งเสมอพื้นดินตัวกำแพงยังมีเศษเหลือจากคูอยู่ที่ยังวัดท่าทรายแห่งหนึ่ง วัดได้สูงจากหลังเชิงดินถึงที่ตั้งโบสถ์ ๘ ศอกเศษเกือบศอก กับขุดได้โบสถ์กำแพงพระนครยังเป็นรูปที่อยู่เสมอนั้น สูง ๒ ศอกคืบ กว้าง ๒ ศอก หนาคอกคืบ ถ้าจะเอาโบสถ์นั้นไปตั้งเข้าบนเศษกำแพงข้างวัดท่าทราย ก็เป็นกำแพงอิฐสูงราว ๓ วาตรงกัน ส่วนหน้าวัดได้ ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้รองกลางถมดินกับอิฐหัก ตอนหลังโบสถ์เข้าเป็นเนินสำหรับทหารรักษาหน้าที่กว้าง ๒ ศอก กำแพงพระนครวัดตามเส้นตรงในที่ยาวที่สุดได้ราว ๑๐๐ เส้น แต่ส่วนกว้างวัดในที่แคบ คือจากมุมพระราชวังหลวงไปประตูชัยหย่อนกว่า ๕๐ เส้นเล็กน้อย แต่ถ้ากว้างก็เกินกว่า ๕๐ เส้นบ้าง นับว่าเป็นอันถูกต้องได้ เมื่อเสี้ยนราชธานีลงมาประดิษฐาน ณ บางกอกแล้ว ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้รื้อป้อมกำแพงและสถานที่ต่างๆ เอาอิฐลงมาสร้างกรุงเทพฯพระมหานคร จึงยังคงเหลืออยู่แต่ป้อมเพชรกับป้อมสองฟากคลองประตูเข้าเปลือกข้างวัดท่าทราย และเศษกำแพงที่หน้าวัดญาณเสนแห่งหนึ่ง เศษกำแพงมีประตูชองกุดที่ข้างวัดจีนตรงวัดพันธุเชิงข้ามแห่งหนึ่งเท่านั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระยาไชยวิชิต (นาค ณ ป้อมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงได้ให้เคลื่อนที่บนสันกำแพงท่าเป็นถนน ตั้งแต่ป้อมเพชรไปถึงวังจันทร์ตอน ๑ ยาว ๘๐ เส้น ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เมื่อเป็นพระอนุรักษุเบกษ์และเป็นผู้รักษากรุง ได้ทำถนนตอนที่พระยาไชยวิชิตทำไว้ให้ไว้ระดับและทำต่อไปจนรอบระยะยาว ๓๑๐ เส้นเศษ ต่อมาได้จัดการให้รอยหินถนนตั้งแต่เชิงสะพานหน้าวัดสุวรรณไปจนถึงท่าवासกรี และกะโครงการไว้ว่า จะได้ถมดินต่อไปจนสุดถนนในเขตสุขาภิบาล กับสร้างสะพานไม้ข้ามคลองรอบกรุงที่เป็นสะพานใหญ่ก็มีหลังคามุงสังกะสีเป็นคันทันทางพัก แต่ภายหลังมาคลองบางสายไม่ได้ใช้ เมื่อสะพานชำรุดจึงรื้อเสียและถมดินเชื่อมกับถนน และบางสะพานก็เปลี่ยนเป็นกอิฐและเทคอนกรีต เช่นสะพานมหาไชย สะพานคลองประตูเข้าเปลือก สะพานคลองหน้าวัดสุวรรณ

๗๔ • เรื่องกรุงเก่า

ด้านชื่อ (ท้ายมาตรา) อยู่ บัดจิม (สาทร) มีกำแพง อดิสีลา
นั้น ทิศ ทำด้วย

ล้อมรอบเป็นขอบพระนคร (ตั้งริมฝั่งทะเลรัตนามพระนคร
ศรีอยุธยา) อันกำแพง (โดย) สูงสุดโอบเสมอนั้นสามวา
ตั้งแต่แผ่นดิน

มีชานเชิงเทิน (ช่องเนินบรรพต) (โดย) สูง (นั้น)
หกศอก กว้างสิบศอกโดยหนา มีปตุน้อยใหญ่ป้อมค่ายราย
รอบกรุงศรีอยุธยาโดยยาว ร้อยเส้น โดยกว้างห้าสิบเส้น
ได้ ได้

(ท่าน) พรรณนาตามมีพระตำราในหอหลวงท่านกล่าวไว้
ว่า

ด้านชื่อทิศบูรภคศรีอยุธยานั้น ตั้งเวียนทักษิณแต่ป้อม* มหาไชยมาถึงปตู**ใหญ่ ถ้าข้างวังจันทร์ ๑
แล้วมีปตูช่องกุดสองช่อง แล้วมาถึงปตู*** ใหญ่ฉนวนหน้าประจำถ้าวังจันทร์ ๑ แล้วมีปตู
ช่องกุดสามช่องจึงมาถึงป้อม**** วัดฝาง ๑ แล้วมีปตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงปตูใหญ่คลองน้ำ ชื่อปตู*****
หอรัตนไชย ๑ แล้วมีปตูช่องกุดสามช่อง มาถึงปตูใหญ่ห้ามมิให้เอาศอกออก ชื่อปตูเจ้าจันทร์***** ๑
แล้วมีปตูช่องกุดสองช่อง จึงถึงป้อมปิ่น***** ตรงเกาะแก้ว ๑ แล้ว มีปตูช่องกุด ๑ มาถึงมุมกรุง
เรียกว่าหัวซารภาสมมุติโลกว่าเป็นที่ดอนสมอหัวสำเภา สุดด้านชื่อทิศบูรภคนั้นแล

ด้านแปฝ่ายทักษิณทิศแต่หัวซารภามุมกรุงมา มีปตูช่องกุด ๑ แล้วมาถึงป้อม***** ปิ่น ๑
แล้วมีปตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงป้อม***** ใหญ่ก่อด้วยศิลาแลง สูงกว่ากำแพงกรุงสองศอก มีชานกว้าง
สามวา มีปตูช่องกุดซ้ายขวา เดิรออกชานรอบป้อมใหญ่ ชานป้อมนั้นมีความกำแพงแก้วล้อมรอบ มีปิ่นผ่าแทรก

* ป้อมมหาชัย อยู่ตรงตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้
** ทำข้างวังหน้า อยู่ใต้ป้อมมหาชัยลงมา
*** ประตูฉนวนวังหน้า อยู่ใต้สะพานจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้
**** ป้อมนี้อยู่ตรงข้างวัดขวางซึ่งเป็นโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ในปัจจุบันนี้
***** ประตูหอรัตนไชย เป็นประตูน้ำอยู่ใต้สถานีตำรวจภูธร ชาวบ้านเรียกว่าคลองวัดปราสาท
***** ประตูเจ้าจันทร์ จะเป็นประตูปลายถนนที่ตรงมาจากป่าถ่านหรือจะเป็นประตูปลายถนนที่มาป่าโทนอย่างไรไม่รู้ไม่ได้ในเวลา
***** ป้อมนี้อยู่ใต้สะพานหน้าวัดสุวรรณ ตรงวัดเกาะแก้วข้ามในพงศาวดารเรียกว่า หอราชคฤห์
***** ป้อมนี้อยู่ตรงวัดพันธุเชิงข้าม
***** ป้อมเพชรอยู่ตรงแม่น้ำบางกระจะป้อมนี้จะเป็นป้อมใหญ่ก่อด้วยอิฐสลัปศิลาแลง ยื่นออกไปจากแนวกำแพงพระนครเป็นรูปรี
กำแพงหนา ๓ วา มีช่องคูหาก่อเป็นรูปโค้ง กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก หลังช่องคูหาเป็นช่องกลวงตามยาวเหลืออยู่ ๕ ช่อง ด้านหน้าคงจะพังไปเสีย
๓ ช่อง สันนิษฐานว่า คงจะตั้งป้อมใหญ่ตามช่องคูหา แต่เมื่อข้าศึกประชิดใกล้เข้ามา ก็ถอยป้อมใหญ่เข้าไปให้พ้นช่อง แล้วเอาเสาไม้แก่น
ปักเรียงลงเต็มช่องคูหา

แปดช่องชื่อป้อมเพชร^๑ อยู่ตรงแม่น้ำตลาดบางกะจะป้อม ๑ แล้วมาถึงประตู* ในไถ่คลองน้ำ ๑

^๑ ป้อมเพชรมีความสำคัญในฐานะที่เป็นป้อมรักษาการณ์ทั้งยามสงคราม และยามสงบ ในจุดที่เป็นทางน้ำ ๓ แห่ง ซึ่งจากการขุดค้นทางโบราณคดีระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๓๘ พบว่ามีร่องรอยการก่อสร้างทับซ้อนกัน ๒ ครั้ง คือ

การก่อสร้างครั้งแรก ตัวป้อมก่อด้วยอิฐเป็น กระเปาะโค้งรูปครึ่งวงกลม ต่อกว้างจากกำแพงเมือง คงเหลือหลักฐานเฉพาะส่วนฐานรากซึ่งถูกป้อมสมัยที่สองซ้อนทับอยู่ โดยที่บางแห่ง ยังเห็นร่องรอยของพื้นปฐพีฐานดินตั้งขึ้น คงจะเป็นส่วนพื้นของช่องกุด

กำแพงเมืองที่สัมพันธ์กับป้อมสมัยแรก หนาราว ๖.๕๐ เมตร ก่อผนัง ๒ ข้าง มีคานอิฐเชื่อมผนังทั้งสอง ก่อให้เกิดห้องสี่เหลี่ยมซึ่งถมด้วยดินและอิฐหัก ตัวป้อมก่ออิฐฝังรากลึกลงในพื้นดิน ก่อบัวไว้ที่เชิงผนังด้านนอก ส่วนผนังคงมีแนวสอบเข้าเล็กน้อย มีช่องกุดเป็นทางเข้าออกและสำหรับตั้งปืนใหญ่แต่จำนวนช่องกุดสันนิษฐานจำนวนที่ชัดเจนไม่ได้เพราะว่าตัวป้อมถูกรื้อในคราวปฏิสังขรณ์สมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วนภายในป้อมน่าจะมีส่วนที่มีหลังคาคลุมเนื่องจากได้ขุดค้นพบกระเบื้องมุงหลังคาในชั้นดินทับถมอย่างหนาแน่น แต่หลักฐานที่พบยังไม่พอเพียงที่จะสันนิษฐานลักษณะที่แท้จริงของหลังคา

การก่อสร้างครั้งที่สอง มีการรื้อกำแพงและป้อมโค้งของสมัยแรกออกทั้งหมดแล้วสร้างป้อมเหลี่ยมทับลงไป ซึ่งป้อมเหลี่ยมนี้มีขนาดความยาวของแต่ละเหลี่ยมไม่สม่ำเสมอ หลักฐานที่เหลืออยู่คือผนังป้อมด้านทิศตะวันตกจำนวน ๓ เหลี่ยม และตะวันออกอีก ๒ เหลี่ยม ส่วนที่หายไปคือด้านที่หันเข้าหาแม่น้ำเจ้าพระยาเพราะถูกน้ำเข้าระจอนพังทลาย ทุกเหลี่ยมมีช่องกุดประจำเหลี่ยมละ ๑ ช่อง (ที่เรียกช่องกุดในที่นี้ไม่ได้หมายถึงหน้าที่ที่เป็นประตูแต่เพียงอย่างเดียว แต่หมายความรวมถึงบางช่องที่ใช้เป็นที่ตั้งปืนใหญ่ด้วย เพราะว่ามีร่องรอยว่าช่องกุดส่วนมากมีการก่ออิฐปิดช่องคงจะเปิดเพียงช่องกลมเล็ก ๆ ไว้สำหรับปลายกระบอกปืนใหญ่เท่านั้น) สังเกตจากช่องกุดในแต่ละเหลี่ยมที่เหลืออยู่ต่างเล็งไปยังเป้าหมายคือลำน้ำทั้งสี่ด้าน และส่วนของป้อมที่ถูกน้ำเข้าระจอนพังไปนั้นควรจะมีเพียงเหลี่ยมเดียวและเป็นเหลี่ยมที่มีด้านยาวที่สุด จึงน่าจะมีส่วนช่องกุด ๓ ช่อง เล็งเป้าหมายสำคัญที่สุดคือที่กลางแม่น้ำเจ้าพระยา

ดังนั้นแผนผังสันนิษฐานของป้อมเพชรสมัยที่สองน่าจะมีส่วน ๖ เหลี่ยม (หากนับรวมเหลี่ยมกำแพงเมืองด้วยก็จะเป็น ๘ เหลี่ยม) ซึ่งเมื่อนับช่องกุดที่วางปืนใหญ่ก็จะได้ ๘ ช่อง โดย ๒ ช่องที่อยู่ริมสุดเป็นช่องเปิดสำหรับเดินออกไปยังขานป้อมได้ ตรงตามที่เคยสารเขียนไว้ ส่วนรูปตั้งของป้อมนั้นที่ด้านนอกก่อบัวไว้ที่เชิงผนัง ส่วนของผนังเอนสอบเข้าเล็กน้อย ส่วนบนสุดตั้งใบเสมา (ที่บังกระสุน) มีเชิงเทิน กว้างใหญ่ โดยอาจจะ มี ๒ ระดับ ความสูงของป้อมรวมใบเสมาราว ๖.๕๐ เมตร

นอกจากนี้ยังพบอิฐก่อเป็นแนวล้อมกับตัวป้อมขนานไปกับแนวของแม่น้ำ สันนิษฐานว่าน่าจะมีส่วนที่เป็นกำแพงกันดินเคลื่อนตัวอันเนื่องมาจากน้ำหนักกดของป้อม อาจจะมีแนวก่อเสริมขึ้นมาพื้นผิวดินเป็นกำแพงแก้วล้อมรอบเป็นขานป้อมดังที่เคยสารเขียนไว้ก็ได้

มีเค้าเงื่อนในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ว่าการก่อสร้างป้อมเพชรด้วยอิฐน่าจะเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการสร้างกำแพงเมืองด้วยอิฐ และน่าจะขึ้นได้ ๒ ครั้ง คือครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๒ หลังสงครามคราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเพราะว่า "แรกให้ก่อกำแพงพระนครศรีอยุธยา" อีกครั้งหนึ่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๓ หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก เพราะที่ "รื้อกำแพงกรุงพระนครออกไปสร้างริมน้ำ" (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. ๒๑๘๒ ให้เนื้อความสนับสนุนกันว่าทรงขยายตัวเมืองออกไปและสร้างกำแพงเมืองล้อมรอบ) และไม่ว่าการสร้างกำแพงเมืองและป้อมด้วยอิฐจะเกิดขึ้นในรัชกาลใดรัชกาลหนึ่งที่กล่าวมา หรือเป็นงานก่อสร้างต่อเนื่องทั้งสองรัชกาลก็ตาม เหตุแห่งการก่อสร้างดังกล่าวย่อมสืบเนื่องมาจากสงครามระหว่างอยุธยากับพม่า และยังบ่งบอกถึงรูปแบบการรบที่เปลี่ยนไปคือมีการใช้ปืนใหญ่ตามแบบตะวันตกอย่างแน่นอน และยังเป็นไปได้ว่าชาวโปรตุเกสซึ่งมีบทบาทอยู่ในราชสำนักอยุธยามากที่สุดในช่วงเวลานั้น น่าจะมีส่วนในการออกแบบกำแพงเมืองและป้อม ที่มีเชิงเทินและใบเสมา ในการก่อสร้างครั้งแรก

รูปพรรณสัณฐานของป้อมเพชรมีบันทึกไว้ครั้งแรกในแผนที่เมืองอยุธยา เขียนด้วยสีน้ำมันโดยจิตรกรนิรนามชาวดัตช์ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๙ ในแผนที่ดังกล่าวป้อมเพชรเป็นกระเปาะโค้งรูปครึ่งวงกลม ต่อกว้างจากกำแพงเมืองตรงปากคลองสายหนึ่ง (คลองในไถ่หรือคลองมะขามเรียงในปัจจุบัน) ตรงกับแผนที่ใช้ชื่อว่า "JUDIA : De Hoofd - Stad van SIAM" เขียนโดยชาวดัตช์ในปีเดียวกัน

ระยะต่อมามีแผนที่ซึ่งเขียนขึ้นโดยวิศวกรชาวฝรั่งเศส เช่นแผนที่เมืองอยุธยาของบาทหลวงโทมัส วัลกาเนอริอา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ จะเห็นว่าผังของป้อมเพชร เปลี่ยนจากผังครึ่งวงกลมเป็นผังเหลี่ยม เช่นเดียวกับแผนที่ของแกมเฟอร์ พ.ศ. ๒๒๓๓

หลักฐานข้างต้นเป็นร่องรอยที่เชื่อได้ว่า น่าจะมีการซ่อมแซมปรับปรุงป้อมเพชรครั้งใหญ่ราวปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชถึงขนาดก่อสร้างใหม่เพราะผังป้อมเปลี่ยนจากป้อมโค้งเป็นเหลี่ยม และเป็นไปได้อย่างยิ่งว่า วิศวกรชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ออกแบบ เช่นเดียวกับกำแพงและป้อมเมืองลพบุรี

สาเหตุแห่งการพังทลายของป้อมเพชรสมัยแรก หากพิจารณาจากแผนที่อยุธยาของชาวต่างชาติ ฉบับ พ.ศ. ๒๑๘๙ และฉบับคัดลอก จะเห็นได้ว่าคลองในไถ่ มีแนวตรงและมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงป้อมเพชรพอดี ซึ่งในสภาพที่เป็นอยู่ของคลองทุกวันนี้หากลาก

๗๖ • เรื่องกรุงเก่า

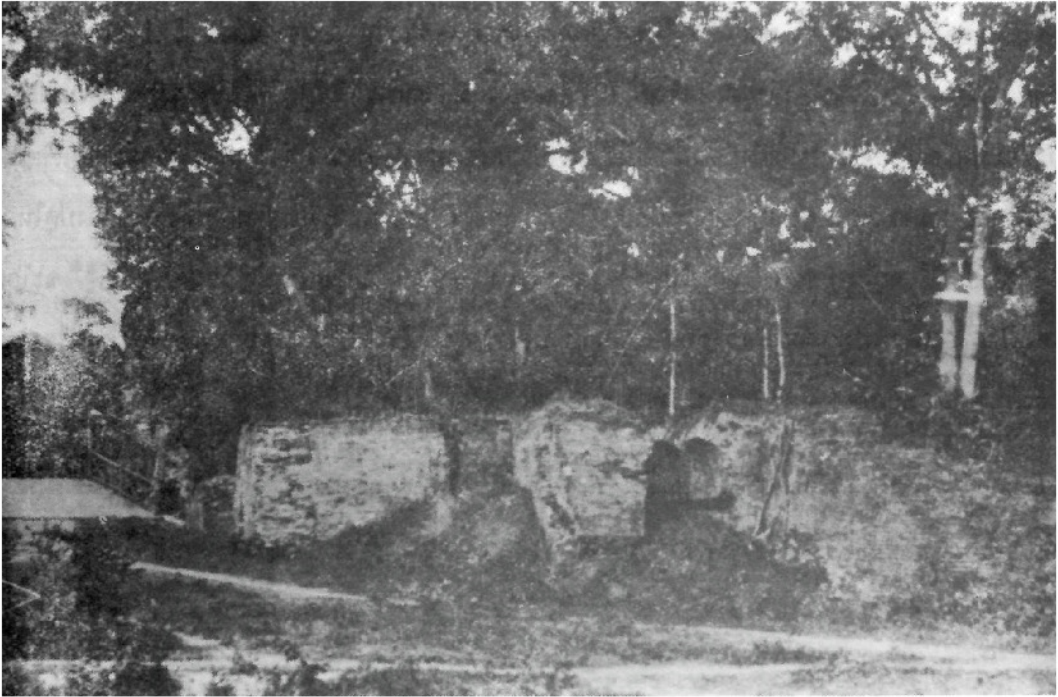
แนวคลองในโกตรงมาโดยไม้หักเลี้ยวดังปัจจุบัน ปากคลองจะมาบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างป้อมเพชรพอดี จึงอาจเป็นไปได้อย่างยิ่งว่า กระแสน้ำในคลองสายนี้ น่าจะพุ่งตรงเข้ากััดเขาะฐานรากของป้อมเพชร จนอาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ป้อมชำรุดจนพังทลายได้

นอกจากนี้หลักฐานชั้นดินที่เห็นจากการขุดค้นขุดแต่งบริเวณนี้ก็พบว่า มีอิฐหัก และกระเบื้องทับถมอยู่มาก แม้ว่าจะไม่สามารถปักใจลงไปได้ทันทีว่า เกิดจากกระแสน้ำทำให้พังทลาย ก็จะต้องเกิดจากการรื้อป้อมเก่าเพื่อสร้างป้อมใหม่แน่นอน เพราะเกิดปัญหาบางอย่างขึ้น

ดังนั้นในแผนที่ฉบับของบาทหลวงโทมัส พ.ศ.๒๒๓๐ เราจึงได้เห็นว่ามีปลายคลองในโกส่วนที่จะบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา ได้หักแนวหนีไปทางทิศตะวันตกอย่างชัดเจน เป็นการแก้ปัญหาไม้ให้กระแสน้ำพุ่งเข้าหาป้อมเพชรอีกต่อไป และฝั่งของป้อมก็เปลี่ยนเป็นฝั่งเหลี่ยม

* ประตุนิโกเป็นประตูน้ำอยู่นือป้อมเพชร คลองนี้ตรงไปหลังวังจันทร์ เลี้ยวขวาไปออกคลองประตุนิโกรัตนชัย ซ้างซ้ายมีคลองลัดไปออกคลองประตูข้าวเปลือก

ป้อมประตูซากเปลือก พระนครศรีอยุธยา

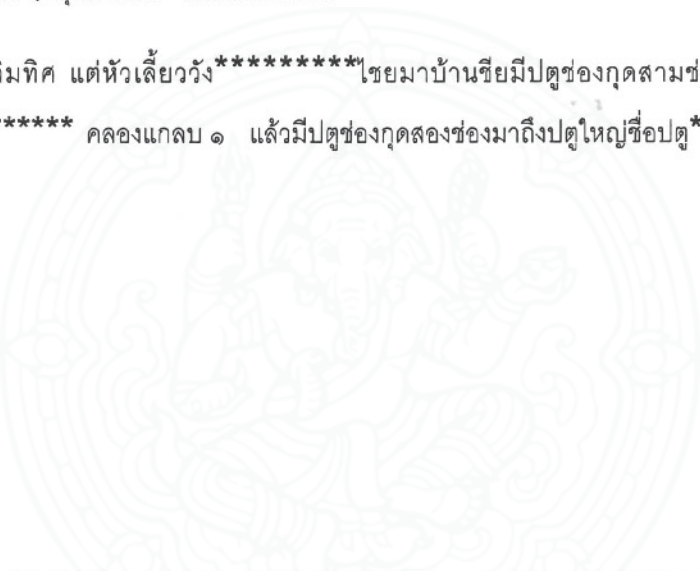

กำแพงพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

แล้วมีประตูของกุด^๑ห้าช่อง มาถึงบ่อม* ออกไก่อ ๑ แล้วมีประตูของกุดอีกสองช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำ
ชื่อประตู** จีน ๑ แล้วมีประตูของกุดสองช่อง^๒ มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำ ชื่อประตู*** เขาสมี ๑ แล้วมาตาม
ถ้ำชียมีประตูของกุดสองช่องมาถึงบ่อมปิ่น**** ตรงปากคลองคูจาม ๑ แล้วมีประตูของกุดอีกช่อง ๑ อยู่ใน
ถ้ำชีย แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู***** ไชย ๑ แล้วมีประตูของกุดสองช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่
ชื่อประตู***** จะไกรน้อย ๑ แล้วมีประตูของกุดสามช่อง มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำ ชื่อประตู***** จะไกร
ใหญ่ ๑ แล้วมีประตูของกุดสองช่อง มาถึงบ่อมปิ่น***** ตรงปากคลองละคอนไชย ๑
แล้วมีประตูของกุดอีกช่อง ๑ สุดด้านแป ทักชินทิสันแล

ด้านชื่อปิดจิมทิส แต่หัวเลี้ยววัง*****ไชยมาบ้านชียมีประตูของกุดสามช่อง แล้วมาถึง
ประตูใหญ่ชื่อประตู***** คลองแกลบ ๑ แล้วมีประตูของกุดสองช่องมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู*****

^๑ ระยะจากประตูในไก่อถึงบ่อมออกไก่อ มีช่องกุดเป็นทางเข้าออกของชาวเมืองถึง ๕ ช่อง เพราะว่าบริเวณในเมืองช่วงนี้เป็นตลาดย่านการค้าใหญ่ของเมืองเป็นย่านที่มีชาวจีนอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่น

* บ่อมออกไก่อพบรากอยู่ใต้คลองประตูจีนลงมา
** ประตูจีนเป็นประตูน้ำ คลองสายนี้ตรงไปข้างเหนือออกประตูคลองข้าวเปลือก
^๒ ช่องกุดประตูแรกของ ๒ ประตูนี้ น่าจะตรงหัวถนนชีกุน เมื่อออกนอกเขตกำแพงเมืองที่ประตูนี้ก็น่าจะทำเรือที่ปากคลอง

ประตูจีนข้ามไปวัดขุนพรหม
*** ประตูเขาสมีเป็นประตูน้ำ ในหนังสือบางเรื่องเรียกว่า ประตูเทพหมี
**** บ่อมนี่พบราก
***** ที่ลงลำดับอยู่นั้นผิด ที่ถูกในประตูจะไกรน้อย และเป็นประตูน้ำ คลองนี้ตรงไปข้างเหนือ
***** ที่ลงลำดับว่าประตูจะไกรน้อยนั้นผิด ที่ถูกเป็นประตูชั้ยและเป็นประตูบัก แล้วเลี้ยวไปตะวันออก ไปบรรจบคลองประตูจีน
***** ประตูคลองใหญ่เป็นประตูน้ำ อยู่ตรงหน้าวัดพุทธโสธรรัยข้าม คลองนี้ตรงไปออกข้างเหนือเรียกว่า คลองท่อ อยู่ท้าย
พระราชวัง
***** บ่อมนี่พบราก และคลองที่เรียกว่า คลองละคอนชีย คือ คลองตะเคียนข้างเหนือเดี๋ยวนี้
***** เป็นวังเดิมของพระเชษฐาราชฯ เมื่อครองราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แล้วจึงโปรดให้สร้างเป็นวัด
ชื่อวัดวังชั้ย
***** ประตูคลองแกลบเป็นประตูน้ำ ชาวบ้านเรียกว่า คลองท่าพระ
***** พระราชวังหลังอยู่ระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดน้อย เดิวนี่เป็นที่ในบริเวณโรงทหาร

ถ้าพระวังหลัง^๑ ๑ และมีประตูของกุดสองช่องจึงมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู* คลองฉางมหาไชย ๑ แล้วมีประตูของกุดสามช่องมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู** คลองฝาง ๑ แลมาถึงป้อมปืน*** ตรงแม่น้ำหัวแหลมสุดด้านชื่อประจิมทิศ แล

ด้านแปฝ่ายอุดรทิศนั้น แต่ป้อมปืนนั้นมามีประตูของกุด ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่ออกตลาดขายปลาสดชื่อประตูสดศษ ๑ แล้วมีประตูของกุด ๑ จึงมาถึงป้อมปืนใหญ่ก่อใหม่ชื่อป้อม**** สุพรัตน์ ๑ แล้วมีประตูของกุด ๑ แล้วมาถึงประตูห่าน ๑ แล้วมีประตูของกุดอีกช่อง ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่สำหรับเชิญพระศกพระเจ้าลูกเธอหลานเธอลงเรือขนานไปถวายพระเพลิง ณ วัดไชยชนะนันทาราม ประตูนี้ชื่อประตูหมูทลง ๑ แล้วมีประตูของกุดอีกช่อง ๑ จึงมาถึงประตู***** ใหญ่คลองน้ำอยู่ตรงมุมกำแพงพระราชสถานชื่อประตูปากท่อ ๑ แต่มุมกำแพงพระราชสถานตะวันตก ไปจนมุมพระราชสถานตะวันออกนั้นจึงถึงประตูใหญ่ชื่อประตูถ้ำชัน^๒ ๑ และมีประตูของกุด ๑ จึงถึงประตูท่าซึก^๓ เป็นประตูใหญ่ ๑ แล้วมีประตูของกุดอีกสามช่องจึงถึงประตูข้างลงน้ำ

^๑ วังหลัง สันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา คราวเดียวกับการสร้างวังหน้า โดยวังหน้าหรือวังจันทร์เกษมสร้างเพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร ส่วนวังหลังสร้างเพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถ

วังหลังตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองทิจารณาจากแผนที่เมืองพระนครศรีอยุธยา ซึ่งขาดหลง โทมัส วัลกาเนอริอา วิศวกรชาวฝรั่งเศสทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ จะเห็นว่าวังหลังตั้งอยู่บริเวณหัวถนนลาว (หรือถนนวังหลัง) ทางด้านทิศตะวันตกของถนนเหล็ก ปัจจุบันบริเวณนี้มีบ้านเรือนราษฎรปลูกอยู่อย่างหนาแน่น สภาพพื้นที่มีเศษภาชนะดินเผากระจัดกระจายโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังมีร่องรอยของคูน้ำเชื่อมต่อกับคลองขนาบถนนเหล็ก สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นขอบเขตของวังหลังโดยน่าจะล้อมรอบพื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมหากในโอกาสต่อไปได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณนี้ ก็น่าจะได้ข้อมูลคลี่คลายปัญหาเรื่องวังหลังได้เป็นอย่างดี

ส่วนประตูท่าพระวังหลังน่าจะอยู่ตรงกับหัวถนนไปวัดวรเชษฐ ซึ่งเป็นแนวถนนโบราณนอกเมืองซึ่งอยู่ฝั่งตรงกันข้าม ถนนสายนี้ตัดตรงจากวัดวรเชษฐเข้าสู่เมืองสุริยมน้ำเจ้าพระยาระหว่างวัดราชพิพิธกับวัดกษัตริราช ตรงนี้คงจะมีท่าเรือมาแต่โบราณ ข้ามมาตรงท่าพระวังหลัง

* ประตูคลองสายมหาชัย เป็นประตูน้ำระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดสบสวรรค์ อยู่ในบริเวณโรงพยาบาล เดิวนั้นถมเสียแล้ว

** ประตูคลองฝาง เป็นประตูน้ำ คลองนี้อยู่สุดเขตข้างเหนือโรงพยาบาล

*** ในพงศาวดารเรียกว่า ป้อมท้ายกบ

**** ป้อมนี้อยู่ระหว่างข้างวัดโคกกับวัดตึก

***** ประตูปากท่อเป็นประตูน้ำปากคลองท่อ มุมพระราชวังด้านตะวันตกข้างเหนือ

^๒ ประตูท่าชันอยู่นอกเขตพระราชวังหลวง ตรงกับหัวถนนนอกกำแพงห้องสนามหน้าจักรวรรดิ (ถนนหน้าบางตรา) กรมศิลปากรขุดพบรากฐานและบูรณะขึ้นใหม่ ลักษณะของประตูเป็นทรงกลีบบัว

^๓ ก่อนถึงประตูท่าซึก (ท่าสัก) ว่ามีช่องกุดช่องหนึ่ง สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตรงกับแนวถนนปฏิรูซึ่งขุดพบเชื่อมต่อกับกำแพงทิศเหนือของวัดธรรมิกราชตรงหน้าวิหารพระนอน (ระหว่างเจดีย์ประธานกับวิหารหลวง) พุ่งไปทางทิศเหนือคงตัดผ่านถนนหน้าวังตราออกนอกเมืองที่ช่องกุดนี้

ส่วนประตูท่าซึก (ท่าสัก) ในหนังสือนี้เป็นประตูใหญ่ สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตรงกับถนนที่ตัดผ่านด้านหน้าวัดธรรมิกราช (ซึ่งคงตกหล่นมิได้กล่าวไว้ในหนังสือนี้) เพราะวัดธรรมิกราชหันหน้าไปทางทิศตะวันออก กำแพงวัดด้านนี้ยังเหลือเศษที่ยังไม่ถูกทำลาย ซึ่งมีประตูทางเข้าเหลืออยู่ก็น่าจะเป็นทางออกสู่ถนนอีกสายหนึ่ง

ดังนั้นจึงมีความเห็นว่ามันน่าจะมอดถนนสายหนึ่งที่ตัดจากถนนตลาดเจ้าพรหมมาทางทิศเหนือ คั่นระหว่างวัดธรรมิกราชกับวัดยานเสนา (ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่วิทยาลัยเทคนิคพระนครศรีอยุธยา) ถนนสายนี้จะไปตัดผ่านถนนหน้าวังตราตรงออกประตูเมืองด้านเหนือ และหากจะคิดว่าประตูท่าซึกอยู่ในตำแหน่งนี้ก็อาจจะเป็นไปได้

ชื่อปตู* ถ้าสิบเบี้ยโรงข้าง^๑ ระวังค่ายนอกกำแพงกรุงอยุธยา^๑ จึงมาถึงกำแพง** ทั้งออกไปมีปตู
ของกุด ๑ จึงมาถึงช่อง*** มหาเถรไม้แชร่คิดอ่านทำแบ่งน้ำให้ไหลเข้ามาได้ถนนหลวง^๒ ทลู่ไหลมาตาม
ลำคูปากสระมุดมาได้ถนนตพานาค^๓ ไหลออกบรรจบคลองปตูเขาสมี แล้วมีปตูของกุดสองช่องจึง
มาถึงปตูใหญ่ชื่อปตู**** ถ้ากระลาโหม ๑ แล้วมีปตูของกุดอีกสองช่องมาถึงปตูใหญ่ คลองน้ำ

* ปตูทำสิบเบี้ย อยู่ตรงพระอุโบสถวัดธรรมิกราชออกมาข้างเหนือ

^๑ ปตูทำสิบเบี้ยเป็นประตูบก ว่าสำหรับข้างลงน้ำ พิจารณาระยะจากประตูทำคันมาถึงประตูทำชัก มีประตูใหญ่แล้วถึง ๒ ประตู
และระหว่างประตูดังกล่าวมีช่องกุดอีก ๑ ประตู ต่อจากประตูทำชักมาทางประตูทำสิบเบี้ยว่ามีช่องกุดอีก ๑ ช่อง ซึ่งหากนับเรียงลำดับ
ประตูแล้วประตูทำสิบเบี้ยคงจะมากอยู่กับวัดธรรมิกราชอีกไม่ได้ ดังนั้นประตูทำสิบเบี้ยน่าจะอยู่ก่อนมาทางวัดญาณเสนใกล้กับ ช่องมหาเถร
ไม้แชร่มากกว่า เพราะอยู่ใกล้กับบริเวณโรงข้างหลวงมากกว่าจึงเหมาะสมที่จะเป็นท่าข้างลงน้ำ แต่ว่าจะอยู่ตรงกับประตูวัดญาณเสนเลยหรือไม่นั้น
คงต้องขุดค้นเพื่อตรวจสอบต่อไป

** กำแพงด้านนี้ ตั้งต้นบัดไปข้างเหนือหรือที่เรียกว่าทุ่งออกไปนั้น เป็นตั้งแต่ริมช่องที่เรียกว่า คลองน้ำเขียว ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็น
ช่องมหาเถรไม้แชร่เป็นต้นไป ที่ว่าต่อจากกำแพงทุ่งออกไปมีประตูของกุด ๑ จึงถึงช่องมหาเถรไม้แชร่เห็นจะลำดับผิดและกำแพงพระนครมีที่ทุ่ง
อยู่ด้านพระราชวังข้างเหนือริมน้ำอีกแห่ง ๑ ด้านนั้นเดิมมีกำแพงชั้นเดียว คือ เขากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังด้วย ครั้นต่อมาถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระเอกทัศราชา (นัยหนึ่งเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เพราะเหตุที่โปรดประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นั้นจนตลอดรัชกาล) ปล่อยให้
พระยาเจ้าแผ่นดินพม่ายกทัพเข้ามาล้อมกรุง สมเด็จพระจุฬุมพรรราชา ซึ่งละราชสมบัติออกทรงผนวชอยู่ที่วัดประดู่ ซึ่งเรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด
ลามนวชออกมาทรงช่วยสมเด็จพระเชษฐาธิราชจัดการป้องกันพระนครโปรดให้ก่อกำแพงชั้นใหม่ในที่ต่ำออกไปอีกชั้นหนึ่ง ตั้งแต่มุม
พระราชวังด้านตะวันออกไปจนถึงมุมตะวันตก รากกำแพงอยู่ต่ำกว่าระดับถนน เมื่อทำการขุดตรวจค้นรากปราสาทราชฐาน ได้ชนเอาอิฐหัก
กากปูนและมูลดินในวังออกไปถมทับรากกำแพงที่ก่อทุ่งออกไปใหม่ ทางด้านนี้จึงดอนขึ้น คือที่เป็นถนนย่านท้าวสุกรีทุกวันนี้

*** มีรางอยู่ที่ถัดหน้าวัดญาณเสนไปรางหนึ่ง ทะลู่เข้าไปจากรากกำแพงด้านเหนือชาวบ้านเรียกว่า คลองน้ำเขียว ว่าแต่ก่อน เมื่อถึงหน้าน้ำ
น้ำไหลเข้าทางรางนั้นเขียวจัดไปลงบึงพระรามเห็นว่าจะเป็นรางนี้เอง ที่เรียกว่าช่องมหาเถรไม้แชร่ คือ เป็นที่ไซเอาน้ำ
ทางแม่น้ำข้างเหนือเข้าไปในบึงพระราม เดิมคงจะมีช่องให้น้ำลอดใต้รากกำแพงเข้าไป และมีช่องให้น้ำไหลลอดถนนปาดะแก้วไปตกคลอง
ข้างในไหลลงบึงพระราม ข้างด้านใต้บึงพระรามก็มีคลองลงไปออกประตูเทพมี ออกแม่น้ำใหญ่ทางใต้ได้เหมือนกัน นี่คือวิถีถ่าน้ำในบึง
พระรามให้สะอาดในแผนที่ของพวกฝรั่งเขาเขียนเป็นคลองต่อพันแนวถนนปาดะแก้วออกไป ตั้งแต่ข้างถนนจนกำแพงเมืองเป็นพื้นทับ
คงก่อของมุดลุดไป รางปากช่องเกิดขึ้นภายหลังเมื่อรื้อกำแพง แต่เดี๋ยวนี้อาจได้ถมเสียเป็นพื้นดินเชื่อมกับถนนแล้ว

^๒ ถนนหลวงตรงนี้น่าจะเป็นจุดตั้งต้นของถนนปาดะแก้ว การที่กล่าวว่าจะแบ่งน้ำให้ไหลเข้ามาได้ถนนหลวง ก็ทำให้คิดไปได้ว่าเป็น
ท่อลอดไม่ได้ทำช่องโค้งขึ้นมาอย่างสะพาน ลักษณะทำนองนี้ทำให้นึกถึงท่อน้ำแบบหนึ่งซึ่งก่อด้วยอิฐเป็นช่องทรงกลมสี่เหลี่ยม พบว่าใช้เป็นท่อ
ระบายน้ำผ่านถนนขนาดคลองท่อฝั่งตะวันออก ที่เคยขุดพบหลักฐานตรงทำยิววิหารพระมงคลบพิตรพอดี

^๓ สะพานนาคน่าจะเป็นสะพานข้ามคลองประตูเทพมี อยู่บนแนวถนนปาดะแก้วใกล้วัดสะพานนาค

**** ท่อกลาโหม อยู่ถัดมาทางตะวันออกทำนี้มีถนนตรงไปทางใต้ผ่านถนนปามะพร้าวไปหลังวัดราชบูรณะ วัดมหาธาตุสองข้างถนนผ่าก
เหนือได้ เป็นเนินพื้นโรงข้างเก่ากรุงศรีอยุธยาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อข้างหลวงในจังหวัดพระนครศรีอยุธยามีมากกรมช่างก็ยังคง
เคยใช้ที่เนินนี้เป็นที่สามข้าง โดยเหตุที่ทำนี้เคยใช้เอาข้างลงน้ำมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนกรุงรัตนโกสินทร์ถนนตอนนี้จะล่งทำจึงลึกลงเหมือนคลอง
แต่บัดนี้ได้ถมดินปิดช่องเชื่อมกับถนนสันกำแพงเสียแล้ว

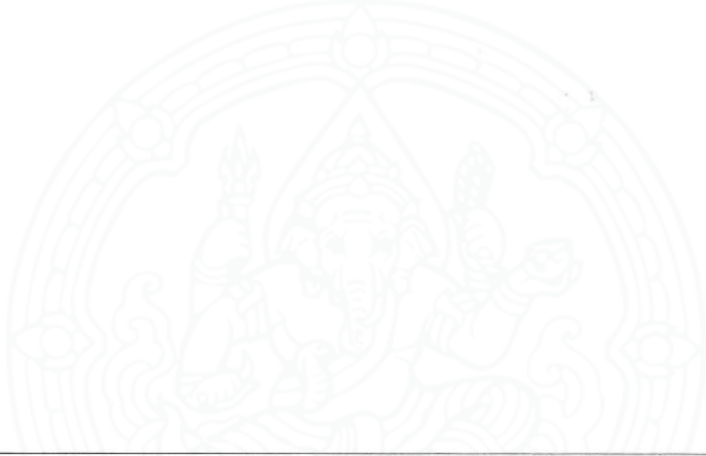
ชื่อประตู^๑ เข้าเปลือก ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ มาถึงป้อมปืน ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่องจึงมาถึงป้อมใหญ่ชื่อป้อมมหาไชยมุมพระนคร สูด้านแปทิศอุดรแลกำแพงรอบกรุงมีป้อมปืนใหญ่น้อยสิบสองป้อมแลมีประตูใหญ่ญี่สิบสามช่องกุดหกสิบเอ็ดประตูแล

^๑ ประตูคลองข้าวเปลือกเป็นประตูน้ำอยู่ระหว่างวัดราชประดิษฐฐานกับวัดท่าทราย มีป้อมก่อรูปทับสมุดอยู่สองฟากคลองแปลกกว่าปากคลองอื่น ๆ แต่ที่หนังสือนี้กล่าวไว้ว่า จากประตูข้าวเปลือกไปมีประตูช่องกุด ๑ จึงถึงป้อมปืนนั้นพลาดเพราะป้อมอยู่ที่ปากคลองแล้วจำนวนป้อมรอบพระนครในหนังสือนี้มี ๑๒ ป้อม แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่ามี ๑๖ ป้อม ผู้ตรวจหนังสือเรื่องนี้ได้เคยค้นตรวจสอบก็พบหลักฐานว่ามี ๑๖ ป้อม ประตูรอบพระนครในหนังสือนี้ ว่ามีประตูใหญ่ ๒๓ ประตูช่องกุด ๖๑ ตรวจดูได้ประตูใหญ่ ๑๑ ประตูน้ำ ๑๒ รวม ๒๓ ตรงกัน แต่ท่านผู้เรียบเรียงหนังสือเดิมไปนับเอาประตูชัย ซึ่งเป็นประตูบกไปอยู่ในพวกประตูน้ำเข้าด้วยจึงเป็น ๑๒ ที่ถูกต้องเป็นประตูน้ำ ๑๑ ประตูบก ๑๒ ช่องกุด ๖๑ รวมเป็น ๘๔ แต่ไม่นับประตูกำแพงพระนครด้านเหนือตอนที่เป็นพระราชวังอีก ๕ ประตูเข้าด้วย เพราะเป็นประตูพระราชวัง แต่ถ้านับรวมเข้าด้วยก็เป็น ๘๙ ในแผนที่ของพวกฝรั่งแปลลงหมายช่องประตูน้ำประตูบกทั้งใหญ่น้อยรอบกำแพงพระนครนับได้ ๘๖ ประตู จำนวนใกล้เคียงกันมาก แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่ามีประตูน้ำ ประตูบก รวม ๓๓ ในจำนวนนี้ยังนับเอาประตูพระราชวังด้านหน้า ซึ่งมีได้เกี่ยวกับกำแพงพระนครมารวมเข้าด้วย ทั้งเรียงลำดับชื่อประตูก็ไขว้เขวคลาดเคลื่อนมากเขาเป็นหลักสูบบันนี่ไม่ได้ ประตูใหญ่กำแพงพระนครด้านเหนือ ซึ่งเป็นด้านข้างพระราชวังได้เห็นลายเขียนภาพพระพระราชวังที่ฝรั่งเศสเขียนพิมพ์ให้ช่างเขียนแต่ครั้งพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี รูปซุ้มยอดประตูกำแพงพระนครเป็นยอดมณฑป และรูปประตูที่นายช่างฝรั่งเศสเขียนพิมพ์ไว้ในสมุดว่าด้วยเรื่องหมอ เคมเฟอร์ ชาตวิสันดาเข้ามาเฝ้าในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาให้เห็นเป็นซุ้มยอดแหลม จึงสันนิษฐานว่าซุ้มประตูใหญ่อันริมแม่น้ำข้างพระราชวังจะเป็นยอดมณฑปทั้งหมดแต่ประตูใหญ่รอบพระนครนอกจากพระราชวังชั้นนอกซุ้มจะเป็นทรงมณฑปหรืออย่างไรไม่เคยเห็นตัวอย่าง ส่วนประตูช่องกุดนั้นยังเหลืออยู่ที่เศษกำแพงพระนคร ที่ข้างวัดจีนตรงหน้าวัดพันธุเชิงข้ามอยู่ช่องหนึ่ง ก่อเป็นรูปโค้งปลายแหลม กว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ

ประตูน้ำนั้น อย่างที่สำคัญว่าเป็นประตูที่มีบานเปิดปิด หรือมีช่องระบายน้ำอย่างสมัยปัจจุบัน คำที่เรียกว่าประตูนี้ เป็นแต่เว้นช่องกำแพงพระนครตรงปากคลอง สำหรับให้น้ำไหลเข้าออกในกลางพระนครได้ บางปากคลองที่เป็นด้านสำคัญก็มีป้อมอยู่สองฟาก บางคลองที่ไม่เป็นด้านสำคัญก็ไม่มีป้อม แต่เมื่อมีการสงครามข้าศึกศัตรูเข้ามาล้อมพระนคร ก็ใช้ไม้ขอนสักปักเรียงเป็นสองแถวแล้วถมดินหว่างกลางปิดคลอง ไปประจบกับกำแพงทั้งสองข้าง ป้องกันไม่ให้ข้าศึกเข้าพระนครได้ และเมื่อราว ๓๐ ปีล่วงมานี้ ผู้ตรวจสอบหนังสือนี้ได้สืบจากคำผู้หลักผู้ใหญ่ชาวพระนครศรีอยุธยาเล่าว่า เมื่อท่านเหล่านั้นยังอยู่ในปฐมวัย เคยเห็นมีผู้ขุดได้ไม้ตั้งรังบัว ไม้ตะเคียนบ้าง หนังกวางราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอก จมขวางอยู่ตามปากคลองภายในแนวกำแพงเป็นอันมาก และมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงทำให้คิดเห็นว่า ตามเวลาปกติเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองเป็น ๔ แถว ไร่ระยะกลางกว้าง แล้วเอาไม้เหล็มวางซ้อนเรียงเป็นตับขึ้นไป ในระหว่างเสาแถวข้างนอกและข้างใน กลางถมดินเป็นทึบสูงแต่เพียงสักราวครึ่งวงลิขของคลอง เพื่อกันน้ำไว้ใช้ในพระนครในฤดูแล้ง แต่ถ้ำถึงฤดูน้ำ น้ำขึ้นท่วมเลยหลังท่านไปแล้ว ก็คงใช้เรือเข้าออกในพระนครได้

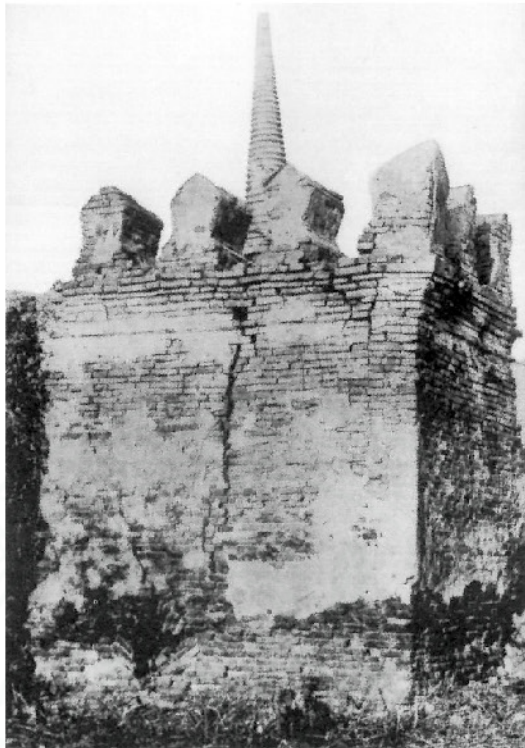
ต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดสุวรรณดาราม ได้โปรดให้ขุดคลองจากหน้าวัดไปออกแม่น้ำสาย ๑ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม ได้โปรดให้ขุดคลองที่เหนือวังจันทร์แต่ข้างตลาดหัวรอไปบรรจบคลองหอรัตนชัยและปลายคลองในไถ่ เพื่อพระสงฆ์ในวัดนั้นจะได้ใช้น้ำในคลองนั้นบริโภคและใช้เรือเข้าออกได้สะดวก จึงเกิดมีจำนวนคลองเพิ่มขึ้นอีกสองคลองแต่บรรดาคลองเหล่านั้นใช้ได้แต่ฤดูน้ำ

ในพระราชทานพระราชวังหลวง* ตั้งกึ่งด้านแปดทิศอุดร กำแพงล้อมพระราชทาน สูงจนที่ตั้งโบสถ์มาแปดศอกโบสถ์มานั้นสูงสองศอก กำแพงสูงแต่พื้นดินสุดโบสถ์มาสิบศอก มีกระท่อมพลเชิงเทัญ ใต้เตี้ยแลปลูกมีขุมยอดป้อมป็นรอบพระราชวัง

* พระราชวังหลวง ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างอยู่ที่ดอนนางแม่น้ำราว ๑๒ เส้นเศษ ปรากฏว่าทรงสร้างปราสาท ๓ องค์ คือพระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท ๑ พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท ๑ พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท ๑ มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ครั้งมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชอุทิศยกพระราชวังสร้างเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ขยายเขตพระราชวังลงไปติดกำแพงพระนครด้านเหนือริมนี้ แล้วก่อกำแพงพระราชวังด้านตะวันออกต่อจากกำแพงเดิมหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ตรงไปบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือเป็นหน้าพระราชวัง และก่อกำแพงจากมุมหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ยื่นตรงไปทางตะวันตก ถึงริมคลองท่อจึงหักมุมขึ้นไปตามริมแนวคลองท่อ เข้าบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือที่ปากคลองท่อเป็นด้านหลังวัง ทรงสร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทลงในที่พระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาททององค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีชื่อพระที่นั่งมังคลาภิเษกขึ้นในพระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งองค์นี้ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองถูกอสุนีบาตลูกเป็นเพลิงไหม้ที่นั่น เมื่อทำใหม่แล้วเปลี่ยนชื่อว่าพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และในรัชกาลนั้นได้ทรงสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทขึ้นบนกำแพงหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่และฝึกหัดทหาร แล้วก่อกำแพงจากแนวข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ยื่นตรงไปทางตะวันออกหักมุมเลี้ยวไปตามหลังวัดธรรมิกราชเข้าบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือ ด้านหน้าพระราชวังจึงมีกำแพง ๒ ชั้น มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงสร้างพระที่นั่งสุริยามรินทร์ขึ้นที่ริมกำแพงด้านเหนือเรียงตามแนวพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทมาอีกองค์ ๑ เป็นพระที่นั่งพื้นสูงกว่าองค์อื่น ๆ สำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ทางน้ำ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างพระที่นั่งบรมยงค์รัตนสถานขึ้นในที่ด้านตะวันตก พระที่นั่งวิหารสมเด็จอีกองค์ ๑ ขุดสระล้อมรอบ สร้างพระที่นั่งทรงปืนขึ้นที่ท้ายสระด้านตะวันตกเป็นห้องพระโรงที่เสด็จออก อนึ่งในกฎมณเฑียรบาลยังมีชื่อกล่าวถึงพระที่นั่งสนามชัย พระที่นั่งสนามจันทร์ พระที่นั่งพิมานรัตยาเห็นจะเป็นพระที่นั่งไม่ยอม ๆ องค์ไหนจะตั้งอยู่ที่ไหนรู้ไม่ได้

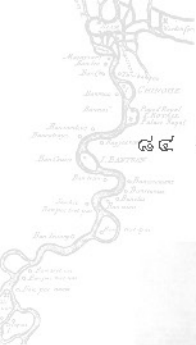
กำแพงพระราชวังในหนังสือฉบับนี้กับคำให้การชาวกรุงเก่าว่าสูง ๑๐ ศอก หนา ๖ ศอก เว้นฐานสำหรับทหารยืนรักษาหน้า ๒ ศอก ตรวจสอบกำแพงพระราชวังด้านใต้ข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ได้สูงขาดยอดโบเสมา ๑๐ ศอกตรงกัน แต่กว้างเพียง ๕ ศอกเศษ หลังโบเสมาเว้นเป็นเนินไว้ ๔ ศอก โบเสมากว้างศอกเศษสูง ๒ ศอก

ป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา

วัดพระศรีสรรเพชญ์ ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

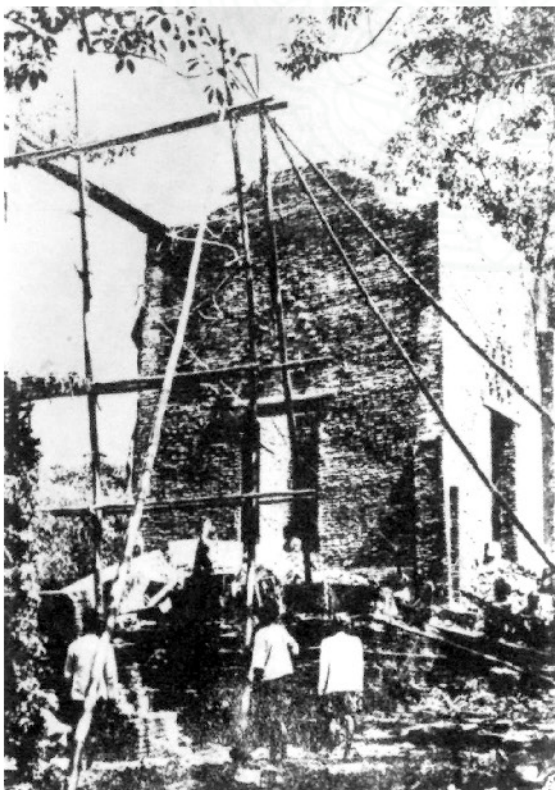

ประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาชั้นใน

พรหมพักตร์ต้นปรางค์
ยอดประตูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาชั้นใน
ด้านหน้าพระวิหารสมเด็จ

ชุมประตูประราชวังกรุงศรีอยุธยาที่กำลังคั่นสนาม
ระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
กับพระที่นั่งสุริยามรินทร์

ปราสาทในรัชกาลที่ ๔
ก่อสร้างบนฐานพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับรัตนสิงหาสน์มุขเด็จ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
ในงานพระราชพิธีรัชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธีตั้งเวยอติมหาราช
ณ พลับพลาตรีมุข ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา

ทิศบูรรมุมวังมีป้อมปืน* ๑ มาถึงประตู** จักรมहिมา^๑ ๑ ประตู*** ศรีไชยศักดิ์^๒ ๑ มาห้องสนาม
หน้าจักรวรรดิ**** มีประตู***** ชื่อสุวรรณคิพิจิตร^๓ ๑ ประตู***** สมณพิศาลดี^๔ ๑ มีป้อมปืน^๕ *****
ตรงตลาดเจ้าพรหม ๑ มีประตูชื่อสิลาภิรมย์^๖ ๑ ประตูอาชนะเนยตรา^๗ ๑ มีป้อมปืน^๘ ***** มุมห้อง
สนามหน้าจักรวรรดิตรงศาลาธารบาญชัย ๑ สูดด้านบูรพา

* ในกฎมณเฑียรบาลเรียกว่า ป้อมท่าคัน เป็นป้อมมุมพระราชวังด้านตะวันออกข้างเหนือ
** ประตูจักรมहिมาขุดพบของประตูยูริมถนนหลังวัดธรรมิกราชตรงกับแนวประตูหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์
๑ ประตูจักรมहिมานั้น พระยาโบราณราชธานินทร์ว่าขุดพบรากประตูยูริมถนนวัดธรรมิกราชตรงกับแนวประตูหน้าพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาท แต่จากการขุดแต่งเพื่อการบูรณะครั้งหลังสุดเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙ ได้พบรากฐานประตูอีกแห่งหนึ่งติดกับป้อมท่าคัน ซึ่งหาก
ยึดถือการเรียงลำดับชื่อประตูตามหนังสือเล่มนี้แล้ว ประตูที่พบใหม่นี้ควรจะชื่อว่าประตูจักรมहिมา คือวนชื่อประตูที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์ได้ค้นคว้าไว้ขึ้นมาทางทิศเหนือ ๑ ประตู
ประตูจักรมहिมาอยู่ตรงหัวถนนหน้าวังตรา มีแฉกถนนปูอิฐตะแคงต่อเนื่องเข้าไปในเขตพระราชวังเป็นลานกว้าง ด้านซ้ายของ
ลานนี้มีร่องรอยอาคารยาว ๆ ฐาสีเหลี่ยมผืนผ้าวางตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก ๑ หลัง บริเวณนี้ขุดพบชิ้นส่วนปืนใหญ่ ๑ ชิ้น
*** ประตูศรีชัยศักดิ์ขุดพบของประตูยูริมถนนตรงหลังพระวิหารวัดธรรมิกราช
๒ ประตูศรีไชยศักดิ์ อยู่ต่อจากประตูจักรมहिมาทางทิศใต้ ตรงกับแนวประตูของกำแพงชั้นในที่หน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
มีถนนปูอิฐเชื่อมต่อกัน
**** สนามหน้าจักรวรรดินี้อยู่ในกำแพงพระราชวังชั้นนอกเข้ามาyardตั้งแต่กำแพงสะกิดข้างเหนือไปจดกำแพงพระราชวังด้านใต้
***** ยังไม่พบ
๓ ประตูสุวรรณคิพิจิตรอยู่ต่อจากประตูศรีไชยศักดิ์มาทางทิศใต้ ประตูนี้ออกตรงท้ายวิหารหลวงวัดธรรมิกราช ตรงกับแนวประตูของ
กำแพงชั้นในที่หน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ มีถนนปูอิฐเชื่อมต่อกัน
***** ยังไม่พบ
๔ ประตูสมณพิศาลดี อยู่ถัดต่อมาทางทิศใต้ของกำแพงคันห้องสนามหน้าจักรวรรดิใกล้กับป้อมปืนตรงถนนตลาดเจ้าพรหม ประตู
ขุดพบรากฐานแต่ปรากฏว่าในระยะสุดท้ายมีการก่ออิฐปิดประตูนี้เสียสันนิษฐานว่าเป็นช่วงจากราก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งสุดท้าย
๕ ป้อมปืนแห่งนี้ยังไม่ขุด เพราะบริเวณนี้ยังไม่ใช้เป็นเส้นทางสัญจรของชาวบ้านในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๔๑) แต่จากลำดับที่กล่าว
ไว้ในหนังสือนี้จัดว่าเป็นป้อมประจำกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันออกตำแหน่ง ที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุด คืออยู่ตรงหัวถนนตลาดเจ้าพรหม
(หรือถนนหน้าพรหม) สันนิษฐานว่าถนนสายนี้ตั้งอยู่ตรงหน้าพรหมพักตร์ ซึ่งหน้าพระพรหมดังกล่าวคือส่วนยอดของพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์
ซึ่งอยู่ถัดเข้าไปในพระราชวัง ด้านหลังป้อมพอดี
***** เป็นป้อมกลางกำแพงพระราชวังด้านหน้า
๖ ประตูสิลาภิรมย์ ขุดพบราก อยู่ตรงกับประตูด้านหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านเหนือ
๗ ประตูอาชนะเนยตรา ขุดพบราก อยู่ตรงกับประตูด้านหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้
๘ ป้อมปืนมุมห้องสนามหน้าจักรวรรดิ เป็นป้อมมุมกำแพงพระราชวังด้านตะวันออกเฉียงใต้ ขุดพบรากฐานมีผังสี่เหลี่ยม
เช่นเดียวกับป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในกฎมณเฑียรบาลเรียกชื่อป้อมนี้ว่าศาลาสารบัญชี่ ดังนั้นชื่อป้อมนี้น่าจะมีที่มาจากสถานที่ราชการ
แห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ภายในพระราชวัง คือ ศาลาสารบัญชี่ หรือหอทะเบียนราษฎร
***** ในกฎมณเฑียรบาลเรียกป้อมศาลาสารบัญชี่ เป็นป้อมมุมพระราชวังด้านตะวันออกข้างใต้

ด้านทักษิณปตฺวิจิตรพิมล ๑ ปตฺมุงคภิกษานตี ๑ สุดท้องสนามหน้าจักรวัดถึงปตฺหูซ่าง* ชื่อฤทธิ
ไกศานตี ขุนนางเข้าถือน้ำพระพิพัฒน์วัดพระศรีสรรเพชญ์ ๑ มาถึงป้อมปืน** กลางตรงวัดสี่เหลี่ยม^๑ ๑ มาถึงปตฺ***
บวรนิมิตรสำหรับพระมเหสีพระราชบุตรนางข้างในออกถวายเพลิง ๑ มาป้อมปืน****^๑ มุมวัดศรีสรรเพชญ์ ๑
สุดด้านทักษิณ

* เป็นประตูติดกับแนวกำแพงด้านใต้ตรงมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์เห็นจะเป็นประตูนี้เองที่ในจดหมายเหตุเรื่องงานพระศพเรียกว่า ประตูนครชัย สำหรับเป็นประตูขนวนข้างในออกไปถวายพระเพลิงพระศพที่พระเมรุกลางเมือง

** ป้อมปืนตรงวัดสี่เหลี่ยมเป็นป้อมพระราชวังด้านใต้ อยู่เกือบตรงกลางวัดพระศรีสรรเพชญ์ หน้าป้อม ออกกระวางหลังวิหารกลับไปหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ในกฎมณเฑียรบาลเรียกว่า ป้อมศาลาพระวิหารบพิตร แต่ในหนังสือนี้ว่าอยู่ตรงกลางวัดสี่เหลี่ยม นอกจากด้านหลังของป้อมอยู่เกือบกึ่งกลางวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว ข้างด้านหน้าป้อมไม่เห็นตรงกับวัดอะไร แต่ก็มีตำนานการสร้างวัดในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า เมื่อเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๐๔๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาธิราช แรกให้ขุนดินวัดสี่เหลี่ยมและสถาปนาพระพุทธรูป พระเจดีย์เป็นอันว่า วัดสี่เหลี่ยมหรือวัดสี่เหลี่ยมมีจริง จะหมายความว่าวิหารกลับไปวัดสี่เหลี่ยมหรืออย่างไรไม่ทราบ แต่ที่วิหารกลับไปวัดสี่เหลี่ยมมีแต่วิหารหามิ พระเจดีย์ไม่มี

^๑ ป้อมปืนตรงวัดสี่เหลี่ยม เป็นป้อมปืนประจำด้านใต้ ตั้งอยู่ตรงกับบริเวณที่ทำพระเมรุกลางเมืองบริเวณนี้ น่าจะเคยเป็นที่ตั้งของวัดสี่เหลี่ยมที่พระราชพงศาวดารกล่าวสร้างในรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๑ ต่อมารัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทำให้ชะลอมพระมงคลบพิตรมาจากปากตะวันออก และในระยะเวลาใกล้เคียงกันทำให้ขุนดินหน้าวิหารกลับไปสำหรับภรรยาพระมุ เดิมยังคงสงสัยว่าชะลอมพระมงคลบพิตรมาจากที่ใด แต่หากย้อนไปดูเนื้อความตอนสถาปนาวัดสี่เหลี่ยมจะพบว่าสิ่งสำคัญที่สร้างคือพระพุทธรูป เป็นไปได้ว่ามีความจำเป็นต้องใช้พื้นที่บริเวณวัดสี่เหลี่ยมเพื่อการพระบรมศพ จึงจำเป็นต้องถอนสถาปนาวัดนี้ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ได้ชะลอมพระพุทธรูปสำคัญประจำวัดคือพระมงคลบพิตรไปตั้งในที่แห่งใหม่ทางด้านทิศตะวันตก ป้อมนี้ในกฎมณเฑียรบาล เรียกว่า ป้อมศาลาพระมงคลบพิตร

*** ตั้งแต่ป้อมกลางที่เรียกว่า ป้อมศาลาพระมงคลบพิตรไปจนถึงป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ไม่พบช่องประตู

**** ป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านตะวันตกข้างใต้ก่อยื่นออกไปเป็นรูป ๔ เหลี่ยม พังพังเสียด้านหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เรียงตามลำดับในกฎมณเฑียรบาลตกเป็นป้อมมุมวัดรามาวาส แต่ไม่ต้องสงสัยจะเป็นป้อมมุมวัดรามาวาส คือ วัดพระรามไม่ได้ด้วยวัดพระรามอยู่ทางมุมพระราชวังด้านตะวันออก ซึ่งถูกกับทิศป้อมศาลาจารย์ชื่ออยู่แล้ว คงเป็นด้วยผู้คัดลอกกฎมณเฑียรบาลต่อ ๆ มาในชั้นหลังเขียนผิด

^๒ ป้อมปืนมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ถ้าเรียงตามลำดับในกฎมณเฑียรบาลจะตรงกับป้อมมุมวัดรามาวาสซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์เคยตั้งข้อสังเกตว่าไม่น่าจะเป็นไปได้เพราะว่าท่านเห็นว่า "วัดรามาวาส" ตามความหมายน่าจะหมายถึง "วัดพระราม" และวัดพระรามอยู่ที่มุมทิศตะวันออกแล้ว

แต่หากคิดอีกด้านหนึ่งว่าความที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลไม่น่าจะกล่าวถึงป้อมเดียวกันซ้ำถึง ๒ ครั้ง โดยออกชื่อต่างกัน ในเอกสารเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชื่อแรกนั้นก็เพิ่งจะกล่าวถึงในย่อหน้าที่ผ่านมาเท่านั้น ยิ่งพิจารณาในภาพรวมของเอกสารตอนนี้ดูว่ากล่าวไว้อย่างแม่นยำเพราะว่าเมื่อกล่าวถึงป้อมที่มุมตะวันออกเฉียงใต้ก็พูดไว้ชัดเจนว่าชื่อ "ศาลาจารย์บาญชี" เรียงมาจากถึง "ป้อมมุมวัดรามาวาส" ก็ถูกต้อง

เป็นไปได้หรือไม่ว่าวัดรามาวาสมีตัวตนอยู่จริงและเป็นคนละแห่งกับวัดพระราม โดยที่ "วัดรามาวาส" อาจจะต้องอยู่ที่ด้านหลังวิหารพระมงคลบพิตร เนื่องจากบริเวณดังกล่าวยังมีที่ว่างอยู่มากและยังตรวจสอบไม่ได้ว่า ในสมัยอยุธยาพื้นที่ตรงนี้ใช้ประโยชน์อะไรอีกประการหนึ่งเคยตรวจสอบในพงศาวดารกรุงเก่าตอนที่กล่าวถึงพระอารามหลวงในกรุงศรีอยุธยาอีกกล่าวชื่อไว้ทั้งวัดพระรามและวัดรามบาท (รามาวาส) รวมทั้งในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ตอนที่กล่าวถึงตำแหน่งพระสงฆ์ราชาคณะก็กล่าวถึงทั้งพระพิมลธรรมว่าอยู่ที่รามาวาส และพระเทพกวีว่าอยู่ที่วัดพระราม เช่นเดียวกัน

ด้านประจิม ประตูของกุฎ* ท้ายวัดศรีสารเพช ๑ มาถึงป้อมปืน** มุมสระแก้ว^๑ ๑ ประตู***๒
 บวรเจษฎานารีภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำวัดสารเพช ๑ มาถึงป้อมปืน****๓ สวนอะจุ่นมุมท้ายสระ ๑
 มาถึงประตูไข่น้ำออกจากห้องสระในวัง ชื่อประตู***** ซลชาติทวารศาคร ๑ ประตู***** มหาโกศราช^๔
 ขุนนางเข้าเฝ้าเสด็จออกพระที่นั่งทรงปืนท้ายสระ ๑ ประตู*****๕ อุดมคงคาระหัดน้ำ เข้าห้องสระ ๑
 ประตูจันทวารมรณาพิรมย์^๖ อยู่ข้างสี่ล้าราญ***** สำหรับยกศวกข้างในออก ป้อมปืน*****๗
 ปากท่ออยู่มุมกำแพงพระราชวัง สุดด้านประจิม

* มีตรงกัน

** ป้อมที่มุมสระแก้ว เป็นป้อมข้างในวัง อยู่ข้างฉนวนเข้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ หน้าป้อมหันไปทางข้างในวัง เข้าใจว่าเป็นป้อมของ
 วังเดิม เมื่อยกเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว ยังคงไว้ไม่ได้ชื่อ

^๑ ป้อมปืนมุมสระแก้ว พระยาโบราณราชธานินทร์สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นป้อมของกำแพงพระราชวังเดิม ต่อเมื่อยกยังเป็นวัด
 พระศรีสรรเพชญ์แล้วก็ได้รื้อออกจึงกลายเป็นป้อมข้างในวัง เพราะเดิมเชื่อว่ากำแพงพระราชวังด้านตะวันตกจากป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์
 เมื่อผ่านช่องกุฎมาถึงมุมกำแพงทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้วกำแพงได้หักขึ้นไปทางทิศตะวันตกถึงริมคลองท่อแล้วจึงหักไปทาง
 ทิศเหนืออีกครั้งหนึ่ง โดยหมายเอาซากประตูทรงคณฑีที่เหลืออยู่ตรงท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ ว่าเป็นประตูหนึ่งของพระราชวังหลวง
 ที่ชื่อประตูบวรเจษฎานารี

แต่จากการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อการตรวจสอบแนวกำแพงพระราชวังด้านนี้ที่ผ่านมาพบหลักฐานว่า กำแพงพระราชวัง
 ตอนท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่ได้หักแนวไปทางทิศตะวันตกแต่ได้เลี้ยวมาทางทิศตะวันออกตรงมาสู่ป้อมปืนมุมสระแก้วแล้วจึงเลี้ยวไป
 ทางทิศเหนือ ทำให้สระแก้วและสวนอะจุ่นเป็นพื้นที่ที่อยู่นอกเขตพระราชฐาน ส่วนประตูทรงคณฑีที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์นั้นก็อยู่คนละ
 แนวกันและมีความหนาของกำแพงต่างกับกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านเหนือ ดังนั้นประตูทรงคณฑีดังกล่าวนี้จึงเป็นประตูของ
 กำแพงล้อมตำหนักสวนกระต่าย ที่สร้างอยู่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์

ดังนั้นป้อมปืนมุมสระแก้วจึงไม่น่าจะเป็นป้อมของพระราชวังเดิม แต่ควรจะเป็นป้อมบนกำแพงชั้นนอกที่สร้างขึ้นพร้อม ๆ
 กับป้อมอื่นที่อยู่โดยรอบพระราชวัง

*** มีประตูชุมเป็นหลังคาคณฑีซ่อนอยู่ที่กำแพงพระราชวังด้านใต้ ต่อจากหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ไปประตู ๑ ว่าตามแผนที่ในหนังสือนี้
 ก็จะต้องเป็นประตูบวรเจษฎานารี แต่ไม่เห็นสมว่าเป็นประตูสำหรับภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำในวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะไม่ใช่ทางเข้าวัด
 เป็นทางออกจากวังไปสวนกระต่าย ถ้าภรรยาขุนนางจะไม่เข้าทางเดียวกับผู้ชายก็น่าจะเข้าประตูหลังวัด หมายเลข ๒ จะสมกว่า

^๒ ประตูบวรเจษฎานารี ขุดพบช่องประตูที่กำแพงพระราชวังด้านทิศใต้ของตำหนักตึก มีทางเดินปูอิฐเข้าไปข้างในผ่านหน้า
 พระตำหนัก ทางเดินที่เชื่อมต่อออกมาด้านนอก (ถูกขุดทำลายเหลือหลักฐานอยู่น้อย) หากตัดตรงข้ามคลองชักน้ำเข้าสระแก้วก็จะตรงกับ
 ถนนที่คั่นระหว่างกำแพงท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์กับกำแพงตำหนักสวนกระต่ายพอดี ซึ่งเป็นเส้นทางไปสู่ช่องกุฎที่ภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำใน
 วัดพระศรีสรรเพชญ์ได้

ประตูบวรเจษฎานารี น่าจะมีความหมายที่บ่งบอกว่าสำหรับผู้หญิงใช้เป็นปกติ และตำแหน่งที่พบนั้นอยู่ที่เขตพระราชฐานชั้นใน
 จึงน่าจะเป็นทางเข้าออกของฝ่ายในมากกว่า แต่ในเอกสารฉบับนี้ว่าเป็นประตูสำหรับภรรยาขุนนาง ซึ่งหากเป็นดังนี้ภรรยาขุนนางก็ต้อง
 ออกมาจากเขตพระราชฐานชั้นใน

**** ป้อมสวนอะจุ่นเป็นป้อมมุมพระราชวังด้านตะวันตกข้างใต้ซึ่งตรงกับในกฎมณเฑียรบาล

^๓ ป้อมสวนอะจุ่น ขุดพบรากฐานมีผังสี่เหลี่ยมจึงน่าจะมีลักษณะเดียวกับป้อมปืนมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ปัจจุบันกรมศิลปากร
 บูรณะขึ้นมาบางส่วนตามรากฐานเดิม ชื่อของป้อมนี้ได้มาจากชื่อของสวนอะจุ่นซึ่งอยู่นอกเขตกำแพงล้อมพระราชฐาน ที่ว่าอู่มุมท้ายสระน่าจะ
 หมายความว่าอยู่ท้ายสระล้อมพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาสน์

***** ประตูชนชาติทวารศาคร เป็นประตูไข่น้ำเข้าสระพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาสน์

ด้านอุดร แต่ป้อมมาถึงประตูบรรณารักษะมหาดุสิต คือ ประตูหิน ๑ แล้วมาถึงประตู* มหาไตรภพ
ชลทวารอุทก คือประตูฉนวนประจำถ้ำ ๑ แล้วจึงมาถึงประตู** เสาธงไชยเป็นประตูช้าง^๑ ๑ ประตูถ้ำเจ้า
ปราบ^๒ สำหรับการพิธีส่งออกประตูนี้ ๑ ประตูช้างเผือก^๓ สำหรับเจ้าพญาเนียงนางพญาลงน้ำ ๑ ประตูถ้ำคอยเรือ^๔
มาจอดรับส่งคนราชการ สุดด้านอุดรป้อมเป็นแฉก ประตูรอบในพระราชฐาน มีป้อมปืนแปด ประตูยอดสิบประตู
หูช้างสี่

มีศาลาลูกขุนใน*** ๑ มีพระตำหนัก**** ตึกสำหรับแปลพระราชสาส์น ๑ มีโรงพลพันใส่ปืนใหญ่น้อย
ซ้ายโรง ๑ ขวาโรง ๑ มีโรงใส่พระพิไชยราชรถอยู่ริมกำแพงคั่นท้องสนามหน้าจักรวรรดิโรง ๑ มีโรงปืนใหญ่

* ประตูมหาไตรภพชล เป็นประตูฉนวนตรงไปจากฉนวนในหลังพระที่นั่งสรรเพชญ์ ลงฉนวนน้ำประจำท้าวสุกรี ที่ปลายถนนตรงของ
ประตูออกนอกกำแพงขุดพบอิฐก่อตะแคงลาดจากที่สูงไปหาต่ำ ยังเห็นปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

** ประตูเสาธงชัยนี้ สันนิษฐานว่าไม่ใช่ประตูช้างคงเป็นประตูยอดมณฑปเพราะเป็นประตูกำแพงใหญ่ ในรูปที่ช่างฝรั่งเศสเขียน
พิมพ์ไว้ในสมุดต่าง ๆ แกวด้านแม่น้ำเป็นประตูยอดทั้งหมด

๑ ขุดพบช่องประตูตรงหน้าพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ลักษณะช่องประตูเป็นทรงกลีบบัวเนื่องจากพบส่วนบนของประตูซึ่งก่ออิฐแบบสันตั้ง
ส่วนเครื่องยอดอาจจะไม่มีก็ได้ แต่อาจจะไม่ใช่ประตูเสาธงชัย

เพราะว่า หลักฐานทางโบราณคดีที่พบนับจากประตูตรงหน้าพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ไปจนถึงป้อมท่าคันทุจะขัดแย้งกับเนื้อความ
ที่ปรากฏในเอกสารนี้อยู่บ้าง เพราะประตูเสาธงชัย (ขุดพบช่องประตู) ในเนื้อความตอนต่อไปว่าอยู่ตรงกับประตูไชยมงคลไตรภพชนย์
ที่กำแพงชั้นใน ส่วนประตูท่าเจ้าปราบว่าสำหรับการพิธีส่งออกซึ่งสอดคล้องกับจดหมายเหตุพระบรมมณฑลของโยธาเทพว่ายก
พระบรมศพเข้าประตูนี้แล้วไปตั้งที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ เมื่อจะนำพระอัฐิไปลอยก็ออกประตูนี้เช่นเดียวกัน ตำแหน่งที่เหมาะสม
ของประตูท่าเจ้าปราบจึงควรจะอยู่ตรงกับหัวถนนหน้าจักรวรรดิซึ่งขุดพบช่องประตูเช่นเดียวกัน

ดังนั้น สันนิษฐานว่าในเอกสารฉบับนี้น่าจะตกหล่นชื่อประตูที่ขุดพบตรงหน้าพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ โดยกล่าวข้ามมาถึงประตู
เสาธงชัยที่อยู่ตรงกับประตูไชยมงคลไตรภพชนย์เลยทีเดียว ส่วนประตูท่าเจ้าปราบก็หมายถึงประตูที่อยู่ตรงหัวถนนหน้าจักรวรรดิ แต่จะมี
ปัญหาอยู่บ้างที่ว่าระยะทางสั้น ๆ จากประตูท่าเจ้าปราบมาจนถึงป้อมท่าคันทุในเอกสารนี้ยังระบุว่าประตูอีก ๒ ประตู คือประตูช้างเผือก
และประตูท่าคอย ซึ่งส่วนแต่ขุดค้นไม่พบทั้งสิ้น

๒ ขุดพบช่องประตูตรงกับหัวถนนหน้าจักรวรรดิ น่าจะชื่อประตูท่าเจ้าปราบ

๓ ประตูช้างเผือกยังขุดไม่พบ

๔ ประตูท่าคอย ยังขุดไม่พบ สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ใกล้กับป้อมท่าคัน

ประตูสุรินทวารสร้างทับซ้อนประตูเดิมซึ่งสร้างด้วยศิลาแลงผสมอิฐซึ่งอยู่ในตำแหน่งถัดออกมาทางทิศตะวันออกเล็กน้อย
ประตูที่ถูกสร้างทับซ้อนนั้นน่าจะเป็นประตูที่กำแพงชั้นนอกด้านหน้าของพระราชวังที่สร้างในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และอาจจะ
มีชื่อว่า "ประตูมงคลสุนทร" ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารอย่างน้อย ๒ ครั้ง คือ

ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๓ พระพิฆเนศวร (พระศรีศิลา) บวชอยู่วัดระฆังช่องสุ่มกำลังที่วัดมหาธาตุ น่าจะเคลื่อนกำลังมาตามถนน
ตลาดเจ้าพรหมเข้ามาพินประตูมงคลสุนทรเข้าไปในพระราชวัง ปลดสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ออกจากราชบัลลังก์ ขึ้นครองราชสมบัติทรง
พระนามสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๒ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองครั้งดำรงตำแหน่งเจ้าพระยากลาโหมยกพลเข้ามาพินประตูมงคลสุนทร
เข้ายึดพระราชวังหลวงปลดสมเด็จพระเชษฐาธิราชออกจากราชบัลลังก์แล้วสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศวงศ์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์

*** ศาลาลูกขุนในกับศาลหลวง อยู่ในกำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านตะวันออก เคยขุดพบดินหยิกเล็บประจำมูกสำนวนบางก้อนก็มีตรา
ถูกไฟเผาจนสุก เดียวนี้เก็บไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ

**** หอแปลพระราชสาส์น ขุดพบปรากฏอยู่ในกำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านตะวันออกข้างใต้

เป็นตำแหน่งของพระมหาเทพ พระมหามลตรี พระราชริน พระอินทะเดชะแลโรงสี่โรงนี้อยู่นอกเชิงกำแพง
ชั้นสองนั้นมีประตูขุมชื่อประตูสุรินทรทวาร ๑ ประตูสำราญไพชน ๑ ในกำแพงชั้นนี้ตั้งโรงอัฐศข มีขุมยอด
ทั้งแปดโรง มีตึกล้างสัดสามห้องสองตึก กำแพงชั้นสามมีเชิงเทินใต้เตี้ยมีขุมประตูตรงหน้าพระมหาปราสาท
พระวิหารสมเด็จพระเอกอภินันท์ มีประตู* ชื่อพิศานสีลามิขุม ๑ ประตูตรงพระมหาสุวรรณเพชออกมานันท์ ชื่อประตู**
พิไชยสุนทร ๑ แลห้องสนามในตรงหน้าพระมหาปราสาทสององค์นั้น มีโรงพระคชาธาร*** สี่โรง
มีขุมยอดใส่พระคชาธารโรงละตัว มีโรงม้าพระที่นั่งโรงหนึ่งสี่ห้อง ๆ ละสองตัว อยู่ตรงหน้าพระคลังมหาสมบัติ^๑

* ประตูพิศานสีลา ในคำให้การชาวกรุงเก่าเรียกว่า ประตูวิมานมงคล แต่ในคำรำนี้อ่าประตูวิมานมงคล อยู่ระหว่างพระวิหาร
สมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ขุดพบช่องประตูและยอดที่หักลงมา เป็นประตูยอดปราสาทมีพรมพักตร์ ๔ ด้าน

โรงใส่พระพิชัยราชรถ ขุดพบรากฐานอยู่ทางทิศเหนือของพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ลักษณะเป็นอาคารยาว ๆ วางตัวตามแนวเหนือใต้
อาคารหลังนี้สร้างทับซากอาคารเล็ก ๆ ๔ หลัง ซึ่งมีผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส โบราณวัตถุสำคัญที่พบบริเวณนี้คือชิ้นส่วนของแก้วทำเป็นเส้นเล็ก ๆ
และเป็นแผ่นสันนิษฐานว่าอาคารเล็ก ๆ ทั้ง ๔ หลังนั้นเดิมเคยเป็นคลังเครื่องแก้ว (คลังพินามอากาศ) มาก่อนที่จะรื้อเพื่อสร้างเป็นโรงราชรถ

ประตูสุรินทรทวาร เป็นประตูของกำแพงวังชั้นใน (ชั้นที่สอง) ลักษณะเป็นประตูขุมทรงปราสาทยอดแบบปราสาทมีพรมพักตร์
ขุดพบรากฐานของประตูก่อด้วยอิฐมีผังหยักมุมตรงหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ส่วนยอดพรมพักตร์ของประตูนี้ปัจจุบันเก็บรักษา
อยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา ประตูนี้ น่าจะเป็นงานก่อสร้างครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ประตูสำราญไพชน เป็นประตูของกำแพงวังชั้นใน (ชั้นที่สอง) ขุดพบรากฐานของประตูก่อด้วยอิฐมีผังหยักมุมตรงหน้า
พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท น่าจะมีลักษณะเป็นประตูขุมทรงปราสาทยอดแบบปราสาทมีพรมพักตร์เช่นเดียวกับประตูสุรินทรทวาร

ประตูสำราญไพชนสร้างทับซากประตูเดิมทำนองเดียวกับประตูสุรินทรทวาร และอาจจะมีชื่อว่า "ประตูไพชยนต์" ตามชื่อที่ปรากฏใน
พระราชพงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระเอกอภินันท์ว่า "เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ เสด็จออกสนามให้ชนช้าง และงาช้างพระยาไพนันท์เป็น ๓ ท่อน
อนึ่งอยู่มา ๒ วัน ช้างต้นพระยาอภัยพันต์โลกร้องเป็นเสียงสังข์ อนึ่งประตูไพชยนต์ร้องเป็นอุบาทว์ ถึงวันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ สมเด็จพระ
เอกอภินันท์เป็นเหตุจึงขุนชินราชได้ราชสมบัติ"

ประตูไพชยนต์นี้จึงน่าจะเป็นประตูสำคัญอยู่ที่แนวกำแพงพระราชวังด้านหน้า คือประตูที่ขุดพบรากฐานตรงเข้าพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาท คู่กับประตูมงคลสุนทรตรงหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จ

กำแพงชั้นที่สามของพระราชวังหากนับเข้ามาจากด้านหน้า ก็จะตรงกับกำแพงล้อมพระที่นั่งวิหารสมเด็จ และพระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราสาท กำแพงชั้นนี้ถูกรื้อทำลายมากขุดพบเพียงร่องรอยขาดเป็นตอน ๆ ขนาดกำแพงมีขนาดเล็ก ขุดไม่พบช่องประตูพิศานสีลา
และประตูพิไชยสุนทร

** ประตูพิไชยสุนทร ในคำให้การชาวกรุงเก่า เรียกประตูพรมสุด ขุดพบช่องประตู แต่ไม่พบเครื่องยอด สันนิษฐานว่าเป็นประตู
ยอดปราสาท มีพรมพักตร์

*** โรงช้าง ขุดพบรากตรงกัน

^๑ พระคลังมหาสมบัติ ในระยะปลายของสมัยอยุธยา น่าจะมีที่อยู่ ๒ แห่ง คือ

แห่งแรก อยู่ระหว่างท้ายพระที่นั่งวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท มีกำแพงเชื่อมระหว่างกำแพงแก้วล้อมพระที่นั่ง
ทั้งสองหลังนี้ตรงมุขสั้น มีประตูวิมานมงคลศาลาลวดออกตรงกลางแนวกำแพงนั้น กำแพงเส้นนี้แบ่งพื้นที่ระหว่างพระที่นั่งทั้งสองหลัง
ออกเป็นสองส่วน คือ ส่วนหน้าเป็นที่ตั้งของโรงช้าง โรงม้า และส่วนในเป็นที่ตั้งของพระคลังมหาสมบัติ

พระคลังมหาสมบัติที่กล่าวถึงตอนนี้ น่าจะมีมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ขุดค้นพบซากอาคารแล้ว ๒ หลัง
เป็นอาคารก่อด้วยอิฐมีผังหน้า ภายในแบ่งเป็นห้องเล็ก ๆ อีกหลายห้อง

แห่งที่สอง อยู่ในบริเวณสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ คือพื้นที่ระหว่างพระที่นั่งวิหารสมเด็จกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ น่าจะเป็นส่วนขยายของ
พระคลังมหาสมบัติ สร้างขึ้นพร้อมกับการขยายเขตพระราชฐานในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

พระมหาปราสาทสุริยามรินทร์นั้น*^๑ อยู่ในกำแพงทิศอุดรริมน้ำ มีมุขโถงเป็นพระที่นั่งเย็นองค์ ๑
 ริมศาลาพระปราสาทฝ่ายอุดร มีพระตำหนักใหญ่** ฝ่ายหลังเจียดทาแดงห้าห้อง ๑ มีพระตำหนัก
 ห้าห้อง*** เรียงกันมาเป็นตำหนักสำหรับประทมเพลิง^๑ อยู่ริมประตูต้นส้มโอ ๑ แลฝ่ายทักษิณ
 พระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีพระตำหนักใ้พระรูปสมเด็จพระนเรศวร**** กับเครื่องพระแสงต้น ๑
 แลพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระ***** นั้น เป็นที่บุศยาภิเศกแต่ก่อนมา มีมุขโถง มีพระมรรภูพแว่นฟ้าเป็น

* พระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทจักรมุขก่อด้วยแลงสลัปอิฐ อยู่ใกล้กำแพงด้านเหนือริมน้ำ เป็นพระที่นั่งที่ขึ้นสูงกว่าองค์อื่น ๆ
 เดียวนี้มีผนังตรงรักแร้ด้านเหนือเป็นที่สูงอยู่ตอนหนึ่ง บนนั้นมีรูรอด เมื่อปลุกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังครั้งพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในงานรัชชมงคลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ได้เป็นแม่กองปลูกปราสาท
 เครื่องไม้ลงบนฐานพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ทำตามรูปทรงตรงเดิม กับทำบ้อมกำแพงซุ้มประตูพระนคร และบ้อมกำแพงซุ้มประตูพระราชวัง
 เท่าขนาดและตามรูปลดทอนที่สอบสวนได้ เมื่อทำกำแพงแล้วได้ขึ้นไปอยู่ในที่สูงเสมอหลังรูรอด ก็แลข้ามกำแพงไปเห็นเรือในแม่น้ำได้
 เห็นจะเป็นมุขนี้เองที่เรียกว่าพระที่นั่งเย็น สมกับจดหมายเหตุ เรื่องคณะพระสงฆ์สยามครั้งพระวิสุทธิธารจารย์ไปลังกามีความว่าสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จออกทอดพระเนตรกระบวนแห่พระสงฆ์บนพระที่นั่งสุริยามรินทร์

^๑ พระที่นั่งสุริยาสันธัมรินทร์ ตั้งอยู่ทางด้านเหนือของเขตพระราชฐานชั้นกลางริมกำแพงเมืองใกล้แม่น้ำลพบุรี พื้นที่ส่วนนี้เป็น
 ส่วนของพระราชวังที่ขยายออกไปในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๙ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า "ให้ยกกำแพง
 พระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง" แต่พระยาโบราณราชธานินทร์เคยวิเคราะห์ไว้แล้วว่า การกล่าวถึงพระที่นั่งวิหาร
 สมเด็จพระเจ้าสร้างขึ้นคราวเดียวกับการขยายพระราชวังนั้น เป็นการเรียกชื่อก่อนการมีพระที่นั่งวิหารสมเด็จพระองค์ที่ยังเห็นหลักฐานอยู่ทุกวันนี้
 เพราะพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ชัดเจนว่า พระที่นั่งวิหารสมเด็จพระองค์นั้นเปลี่ยนชื่อมาจากพระที่นั่งมงคลภิเศกซึ่งถูกฟ้าผ่าเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๖
 ซึ่งเป็นเหตุการณ์หลังจากการขยายกำแพงพระราชวังออกไปถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จพระองค์ตั้งอยู่ข้างในเป็นแต่ให้สร้างขึ้นใหม่ไม่จำเป็นต้อง
 ต้องขยายกำแพงวังออกไป ดังนั้นพระที่นั่งองค์ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นในคราวขยายพระราชวังน่าจะได้แก่
 พระที่นั่งสุริยาสันธัมรินทร์เพราะว่าอยู่ในตำแหน่งที่ต้องขยายกำแพงพระราชวังออกไป ซึ่งจะตรงกับคำให้การชาวกรุงเก่าที่กล่าวว่า
 สมเด็จพระเจ้าปราสาททองให้สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่อีก ๓ องค์ โดยหนึ่งในจำนวนนั้นคือพระที่นั่งสุริยาสันธัมรินทร์

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนานันเป็นที่ประทับที่ฝ่ายใน
 เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตที่เมืองลพบุรีได้นำพระบรมศพลงมาประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งสุริยาสันธัมรินทร์เพื่อบำเพ็ญพระราชกุศล
 พระมหาภษัตริย์องค์ต่อมาที่ทรงประทับ ณ พระที่นั่งหลังนี้ได้แก่สมเด็จพระเจ้าเสือ และสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ในแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีการปฏิสังขรณ์ครั้งหนึ่งโดยให้รื้อเครื่องบนลงปรุใหม่ ๘ เดือนจึงแล้วเสร็จ

-* ตำหนัก ๒ หลังนี้อยู่ในที่ข้างเหนือพระที่นั่งสุริยามรินทร์ไม่ได้ แต่ตัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์เองก็อยู่จนจะติดกำแพงด้านเหนืออยู่แล้ว
 และที่ข้างใต้พระที่นั่งก็เป็นพระตำหนักประดิษฐานพระรูปพระนเรศวร ที่ที่จะปลูกตำหนัก ๒ หลังนี้ได้ก็มีแต่ที่ข้างฉนวนด้านตะวันตก
 ตรงแนวพระที่นั่งออกไป คือที่ตรงข้างกำแพงแก้วโบสถ์วัดใหม่ชัยวิจิตรเดี๋ยวนี้เข้าไป ตำหนัก ๒ หลังนี้สันนิษฐานว่า เป็นของใหม่
 ที่เพิ่งทำขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศ

^๒ ตำหนักประทมเพลิง หมายถึงที่อยู่ที่อยู่ไฟหลังตลอด น่าจะอยู่ทางทิศตะวันตกของฉนวนน้ำประจำท้าวสุกริเอย่างทีพระยาโบราณราช
 ธานินทร์สันนิษฐานไว้ เพราะว่าเป็นบริเวณที่เรียกว่าท้ายสนม ที่อยู่ของฝ่ายใน บริเวณนี้ยังมีได้ชุดแต่งแต่สังเกตเห็นว่าใกล้ ๆ กับฉนวนน้ำ
 ประจำท้าวสุกริมีร่องรอยแนวอิฐก่องจะเป็นฐานรากของตำหนักประทมเพลิงก็ได้ และที่กำแพงชั้นในใกล้ ๆ กันนั้นยังขุดพบช่องประตูช่องหนึ่ง
 ตรงกับที่หนังสือนี้กล่าวไว้ คือ "ประตูต้นส้มโอ"

**** ที่ประดิษฐานพระรูปสมเด็จพระนเรศวร พงศาวดารว่าอยู่โรงแสงใน เห็นจะเป็นอันลงรอยกันได้ และที่ต่อจากพระที่นั่งสุริยามรินทร์
 ไปทางใต้ก็มีรากอิฐอยู่หลายแห่ง

***** พระวิหารสมเด็จพระปราสาทมุขหน้าหลังยาว มุขข้างสั้น ที่มุขหน้ามีมุขเด็จตั้งที่พระที่นั่งบุษบก มีกำแพงแก้วล้อมสามด้านด้านหลัง
 ขนเขื่อนเพชร เขียงแนวหลังมุขกลาง เป็นปราสาททองคริมข้างใต้

พระที่นั่งตั้งในมุขโถงหน้าพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ มีทิมดาบซ้ายขวา มีกำแพงแก้วสูงสองศอก ล้อมรอบพระมหาปราสาท ๑ พระมหาปราสาทสรรพ^{*} มีมุขโถง มีพระมรรภูบของตั้งในมุขโถง เป็นพระที่นั่งเสด็จออกปราศรัยแขกเมืองในกลางพระมหาปราสาทนั้น มีแท่นบันยงสามชั้นอย่างพระเบญจา สำหรับปูหนังราชสีห์ เสด็จขึ้นทรงนั่งราชอาภรณ์มีทิมดาบคดซ้ายขวา หน้าพระมหาปราสาทนั้น มีกำแพงแก้วสูงสองศอกล้อมรอบพระมหาปราสาท มีประตูออกมาถนนระวางพระวิหารสมเด็จพระสรรพเพ็ชฎปราสาทนั้น สำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอออกมาไล่กันลงทรง ชื่อประตูพิฆานมงคล ศาลาลวด^๑ ในท้องสนามหน้าพระมหาปราสาทสององค์นั้นมีโรงคชาธาร^๒ สีโรง มีโรงม้าต้นโรง ๑ สีห้องใส่ห้องละตัวมีคั้งสำหรับใส่เครื่องม้าต้น ยืนให้แขกเมืองดูพระคลัง ๑ มีพระคลังมหาสมบัติ มีโรงช่างทำรูปอยู่ในกำแพงล้อมพระคลังมหาสมบัติ มีกำแพง^{**} คั่นท้องสนามหน้าพระลานทิศอุดร มีประตูชุมสำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอลงทรงจึงเปิดชื่อประตู^{***} ไชยมงคลไตรภพชนย์ ๑ มีประตูช่องกุดออกไปประตูเสาชิงไชย^๔ ๑ มีกำแพง^{****} คั่นหน้าปราสาทที่นั่ง สุริยามรินทร์ มีประตูชื่อไพชนย์ทวาร^๕ ๑ มีทิมดาบขวาวข้างขวาตำรวจในข้างขวา นอกประตูมีโรงพระโสด ๑ มีโรงพระราชยานหมู่พนักงานกันเจียกอยู่ ๑ มีโรงพรหมเสื่อสนมรักษา ๑ มีโรงช่างสนะสองโรง มีโรง

* พระที่นั่งสรรพเพ็ชฎปราสาท เป็นปราสาทมุขหน้า มุขหลังยาว มุขข้างสั้น มีมุขเด็จ ที่มุขหน้าตั้งพระที่นั่งบุษบกเหมือนพระวิหารสมเด็จ มีกำแพงแก้วล้อมสามด้าน ด้านหลังข้างใต้ชนเขื่อนเพชร ข้างเหนือชนกำแพงแก้วพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทองค์กลาง

๑ ประตูพิฆานมงคลศาลาลวด เป็นประตูของกำแพงที่เชื่อมระหว่างกำแพงแก้วล้อมพระที่นั่งวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งสรรพเพ็ชฎปราสาท

๒ หน้ากำแพงและประตูพิฆานมงคลศาลาลวด ขุดพบร่องรอยที่เป็นฐานรากของอาคารก่อด้วยอิฐซึ่งมีผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส เรียงกัน ๔ หลัง ในแนวเหนือใต้ อาจจะเป็นโรงช่างก็ได้

** กำแพงคั่นท้องสนามใน ขุดพบรากกำแพง

*** ประตูชัยมงคลไตรภพชน เป็นประตูขุมยอดปรางค์ ขุดพบช่องและขุมหักตกอยู่

๔ ประตูเสาชิงไชย ตอนทีกล่าถึงป้อมและประตูรอบพระราชวังว่าเป็นประตูหูช้าง คือมีบานประตู ๒ บานทำด้วยไม้และไม่ทำบาน ประตูให้สูงใหญ่จนถึงได้ฝ่า เห็นจะเป็นประตูไม่มีเครื่องยอดจริง ๆ เพราะตรงนี้ก็กล่าวเน้นอีกว่าเป็นช่องกุด

**** ขุดพบราก

๕ ประตูไพชนย์ทวาร ขุดพบช่องประตูตรงหน้าพระที่นั่งสุริยาสนมรินทร์ มีแนวถนนตัดออกไปทางทิศตะวันออก สองฟากของถนน สายนี้เป็นที่ว่าง ขุดพบร่องรอยของอาคารบ้างแต่ยากที่จะวิเคราะห์ขึ้นรูปเพราะว่าชำรุดเสียหายมาก บริเวณนี้คงจะเป็นที่ตั้งของอาคารต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในเอกสารนี้ ได้แก่โรงพระโสด โรงพระราชยาน โรงพรหม โรงเสื่อ และโรงช่างสนะ ก็ได้

คุ้มยอด* ไส้ข้างนางพญาเมื่อก ๑ แลกำแพงคั่น^๑ สวนไพชยนต์เบญจรัตน์** ไปลงคลังมหาสมบัติ ถึงมุมกำแพงคลังวิเศษ มีประตูเข้าไปสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ชื่อประตูสวรรค์พิรมย์^๒ หอพระมนเทียรธรรม*** อยู่กลางสระ มีโรงช่างทำเงินบาท สลึง เพ็ญ อยู่ปากสระ มีคลังสุภรัตน์ใส่สบงจีวรผ้าไตร ๑ คลังพิมานอากาศใส่กระจกเทมมีกรอบทองน้อยใหญ่ แลกรมเทมน้อยใหญ่ ๑ มีหอพระเชตุจร^{****} (หอพระเชษฐูปิตร) สำหรับเจ้าพระยาพระหลวง แล้วทำวนางข้างในผู้มี

* พงศาวดารว่า โรงช่างเมื่อกหลังค้ายอด อยู่ริมกำแพงแก้วพระที่นั่งสรรเพชญ์ด้านใต้โรงหนึ่ง อยู่ริมกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งหนึ่ง

^๑ กำแพงคั่นสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ ที่กล่าวถึงตอนนี้น่าจะหมายถึงถนนวัดพระศรีสรรเพชญ์คือ แนวกำแพงที่วางตัวในแนวเหนือใต้ เชื่อมต่อระหว่างกำแพงล้อมพระที่นั่งวิหารสมเด็จ กับกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ จึงแบ่งพื้นที่ออกเป็น ๒ ผัง คือผังตะวันออกและตะวันตก พื้นที่ฝั่งตะวันออกคือส่วนที่เรียกว่าสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ ส่วนพื้นที่ฝั่งตะวันตกซีกใต้คือสระแก้วต่อเนื่องกับสวนองุ่นซึ่งอยู่นอกเขตพระราชฐาน และพื้นที่ฝั่งตะวันตกซีกเหนือคือพื้นที่ส่วนหนึ่งซึ่งอยู่ในวงล้อมของกำแพงพระราชวัง

บริเวณสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ซึ่งเป็นที่ตั้งพระคลังมหาสมบัตินี้ ได้ถูกขุดหรือทำลายอย่างมาก คงจะเนื่องมาจากเหตุการณ์หรือหาทรัพย์สินมาตั้งแต่วางจลาจลก่อนเสียกรุงสืบเนื่องมาจากหลังเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว จนกระทั่งในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์เข้ามาดำเนินการขุดค้นตรวจสอบรากฐานของพระราชวัง ก็ไม่ได้ข้อมูลเกี่ยวกับสวนไพชยนต์เบญจรัตน์และที่ตั้งพระคลังต่าง ๆ มากนัก จนถึงวันที่กรมศิลปากรเข้าไปดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานเพื่อการบูรณะนั้น หลักฐานที่พบส่วนมากคือแนวกำแพงและช่องประตูที่เหลือร่องรอยอย่างเลือนลาง แต่ยังเห็นเค้าได้ว่าบริเวณนี้มีกำแพงย่อย ๆ แบ่งพื้นที่ออกเป็นพื้นที่เล็ก ๆ หลายแห่ง โดยภายในพื้นที่แต่ละแห่งนั้น คงจะเป็นที่ตั้งของพระคลังต่าง ๆ ซึ่งตัวอาคารถูกทำลายเกือบหมดสิ้น พื้นที่เหล่านี้กรมศิลปากรเพียงแต่ปรับพื้นที่ให้เรียบเพื่อสะดวกต่อการดูแลรักษาเท่านั้น

อย่างไรก็ตามในอนาคตหากได้มีการขุดค้นตรวจสอบพื้นที่เหล่านี้อีกอย่างพิถีพิถัน ก็น่าจะได้เพิ่มพูนความรู้เกี่ยวกับสวนไพชยนต์เบญจรัตน์และพระคลังมหาสมบัติได้มากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

** สวนไพชยนต์เบญจรัตน์ อยู่ระหว่างหลังพระที่นั่งจักรวรรดิออกมาทางตะวันตก ถึงกำแพงคั่นชั้นในต่อจากบริเวณพระวิหารสมเด็จพระที่นั่ง

^๒ ประตูสวรรค์พิรมย์ อยู่ในแนวกำแพงคั่นสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ ใกล้กับพระที่นั่งวิหารสมเด็จ สันนิษฐานว่าเป็นประตูออกจากถนนวัดพระศรีสรรเพชญ์สู่หอพระมนเทียรธรรมซึ่งน่าจะตั้งอยู่กลางสระหนองหวาย สระนี้ถูกถมแล้ว หากภายหลังได้ขุดค้นทางโบราณคดีแล้วหรือพื้นสระหนองหวายขึ้นมาใหม่ ก็จะได้ความรู้ ความเข้าใจภูมิสถานบริเวณหอพระมนเทียรธรรม หอพระเทพมิตร ตลอดจนบริเวณพระคลังมหาสมบัติได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

*** สระหอพระมนเทียรธรรม อยู่นอกกำแพงชั้นในด้านหน้าข้างใต้ ชาวบ้านเดาเรียกกันว่า สระหนองหวาย

**** หอพระเชษฐูปิตรหรือพระเทพมิตรนี้ ท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่เดิมมารวมทั้งข้าพเจ้าผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ด้วย เข้าใจว่าอยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ตรวจสอบสถานที่ซึ่งยังมีอยู่ก็ล้วนแต่เป็นโบสถ์วิหารสำหรับตั้งพระพุทธรูปทั้งหมด เมื่อมาตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้พบว่าหอพระเชษฐูปิตรอยู่ในพระราชวัง กับมีหลักฐานประกอบคือ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากล่าวไว้ว่าหน้าที่ตำรวจนอกชวาเป็นพนักงานหอพระมนเทียรธรรม และหอหนังสือ หอสวด หอพระเทพมิตร หอพระเทพฤกษ์ ดังนี้ หอพระมนเทียรธรรมก็อยู่ในพระราชวัง ไม่ได้อยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะฉะนั้นหอพระเทพมิตรก็คงอยู่ในพระราชวังที่ใกล้ ๆ กัน พระรูปพระเชษฐูปิตรหรือพระเทพมิตรนั้นเป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (ผู้ทอง) ซึ่งทรงสร้างกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา แต่จะสร้างในรัชกาลใด ไม่มีในพงศาวดารหรือจดหมายเหตุ สันนิษฐานว่า คงเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดในพระราชวงศ์ผู้ทอง หรือจะเป็นพระรามาธิบดีผู้เป็นพระราชโอรสทรงสร้างขึ้นไว้ เป็นที่เคารพในฐานะที่พระองค์เป็นปฐมบรมราชวงศ์ และเป็นผู้ทรงสร้างกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยามหานครประดิษฐานไว้ในพระราชวังเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณและทั้งเพื่อเป็นเทพารักษ์สำหรับพระนครด้วย เหมือนดังสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นมหาวิเศษตรีภย์กัณฑ์เอามาเมืองไทยออกจากอำนาจพม่ากลับเป็นอิสระ และมีอานุภาพยิ่งกว่าแต่ก่อน เมื่อล่วงรัชกาลแล้วก็มีพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างพระรูปประดิษฐานไว้ยังโรงแสงในไว้เป็นที่เคารพอย่างเดียวกัน เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจึงมีพระราชกำหนดไว้ว่า เมื่อถึง

วันพิธีถือน้ำให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมีดอกไม้อูปเทียนไปสักการะถวายบังคมพระเชษฐบิดรก่อน แล้วจึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วจึงพร้อมกันเข้าไปถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรง แต่พระราชวงศ์รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในท้องพระโรงหน้าที่นั่ง เป็นประเพณีสืบมาจนตลอดอายุกรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ณ บางกอกแล้ว ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดให้เชิญพระรูปพระเชษฐบิดรลงมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้ชื่อว่า หอพระเทพบิดร และข้าราชการผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเคยเป็นข้าราชการเก่ามาแต่ครั้งศรีอยุธยา และเคยรู้ประเพณีการถือน้ำเดิมอยู่ เมื่อพระเทพบิดรลงมาประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงวันถือน้ำจึงพากันเอาดอกไม้ธูปเทียนไปสักการะถวายบังคมพระรูปพระเชษฐบิดรก่อน แล้วจึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถ เฉพาะพระพักตร์พระแก้วมรกต พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงโปรด ว่าการที่ข้าราชการไปสักการะรูปเทพารักษ์ก่อนนั้น เป็นการขาดทางพระไตรสรณาคม จึงออกพระราชกำหนด เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๔ ว่าถ้าถึงวันพิธีถือน้ำตุษสารถให้ข้าราชการมีเครื่องสักการะไปบูชาหน้ามัสการพระแก้วมรกต และรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถแล้วจึงออกมาอุทิศกุศลให้แก่เทพารักษ์ ดังนี้ ความปรากฏว่า พระเชษฐบิดรเป็นพระรูปสมเด็จพระรามธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อุทอง) ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ เมื่อออกพระราชกำหนดนี้แล้ว จึงได้แปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินที่พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาและฉบับกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีลงไว้ความต้องกันว่า เมื่อสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามโปรดให้เชิญพระรูปพระเทพบิดร มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงิน ปิดทองประดิษฐานไว้ในพระวิหาร ถวายนามว่าพระเทพบิดรนั้นพงศาวดารลงว่าด้วยการแปลงพระเชษฐบิดรเป็นพระพุทธรูปล่วงหน้าไปถึง ๒ ปี

บรรดาศักดิ์ ถือการพระชันหมากเข้าไปถวายบังคมก่อนแล้วจึงเข้าไปเฝ้าหน้าพระพิพัฒน์สัจจาน วัดพระศรี
 สรรเพช มีกำแพงคั่นริมหอพระเชตุจร (หอพระเชษฐูปิตร) ล้อมสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ ประตูออกสนน
 หว่างกำแพงล้อมพระตำหนักตึก วัดชื่อปตุสวรศรีไพชยนต์รัตน์ ๑ ถนนนี้มีประตูออกไปห้องสนามหน้า
 จักรวัตริมโรงปั้นขาวกวาดวัดชื่อปตุภิรมย์เจษฎา^๑ ๑ ถนนนี้มีประตูชื่อสุนทรภูสิต เข้าไปคลังวิเศษ^๒ ประตู
 ออกจากกำแพงพระคลังวิเศษ ออกถนนมาวัดศรีสรรเพชชื่อปตุอุดมพัตรา^๓ ๑ ถนนนี้มีถนนเลี้ยวเข้า
 พระตำหนักหน้าจักรวัติ มีประตูเข้าไปพระตำหนักชื่อปตุภิรมย์ธรา^๔ ๑ แล้วมาถึงประตูข้างริมกำแพงวัด
 พระศรีสรรเพช เข้าไปคลังแสงใส่เครื่องช่างครบ ๑ ทำยจรนำพระวิหารสมเด็จพระสรรเพชปราสาท
 มีพระฉนวน* มีฝาผนังกว้างสิบคอก มีโคหาตลอดหน้าหลังฉนวน มีประตูฉนวนเสด็จออกปตุภพชน
 ลงเรือพระที่นั่งหน้าพระขนาน ประจำถ้ำ ชื่อปตุโคหาภพชน^๕ มีสิงห์สองตัวที่เชิงอัศจรรพตุนี้
 ยายแฉ่นรักษา ประตูท้ายฉนวนเสด็จออกไปวัดพระศรีสรรเพช ชื่อปตุสวรศรีโคหา^๖ ยายยมรักษา ๑
 ประตูข้างพระฉนวนออกมาถนนต้นดอกเหล็ก^๗ ถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้านถ้าทนายถ้าแขกเข้ามานั่งร้านขายผ้า
 ถนนนี้ตรงมาปตุสุเมรุ ๆ ตรงมาปตุตพานแพะ ๆ ตรงมาเข้าปตุฉนวนลงท้องสระ ๆ
 ตรงหน้าพระที่นั่งบันยรัตนนาต ๆ ตรงมาออกปตุจักรพัถผัน ยายมิ่งเป็นนายปตุ นางจำก่ากับรักษาในปตุ
 ผู้ชายรักษาหน้าปตุข้างนอก ในท้ายสระนั้นมีโรงโอสถ** อยู่หน้าปตุสวนอะฮง^๘ ๑ มีพระตำหนัก

^๑ ประตูปภิรมย์เจษฎา น่าจะเป็น ประตูที่ขุดพบหลักฐานอยู่บนแนวกำแพงท้ายพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
 ประตูนี้ตรงออกห้องสนามหน้าจักรวรรดิ

^๒ คลังวิเศษ หากพิจารณาเนื้อความในหนังสือนี้ น่าจะอยู่ต่อออกมาทางด้านท้ายพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ นอกแนวกำแพง
 ที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ โดยประตูสุนทรภูสิตเป็นประตูทางเข้าสู่คลังวิเศษทางทิศเหนือ ยังขุดไม่พบ

^๓ ประตูอุดมพัตรา น่าจะอยู่บนกำแพงล้อมคลังวิเศษด้านทิศตะวันตก เป็นประตูออกสู่ฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ยังขุดไม่พบ

^๔ ประตูปภิรมย์ธรา เป็นประตูที่กำแพงท้ายกำแพงล้อมพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ยังปรากฏร่องรอยอยู่ กรมศิลปากรบูรณะขึ้น
 ตามรากฐานเดิม

* ขุดพบถนนในฉนวน แต่ผนังหรือปนมดไม่มีเหลือ

^๕ ประตูโคหาภพชล คือประตูที่กำแพงชั้นในตรงท้ายพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ขุดพบของประตูเมื่อออกประตูนี้ก็จะผ่านท้ายพระที่นั่ง
 สุริยาสโมสรหรือออกกำแพงพระราชวังที่ประตุมหาไทรภพชลทวารอุทก

^๖ ประตูสวรศรีโคหา น่าจะอยู่ที่ตอนท้ายพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ยังไม่ได้ขุดค้น

^๗ ถนนต้นดอกเหล็กพิจารณาตามข้อความในหนังสือนี้ทำให้เข้าใจได้ว่า มีถนนต้นดอกเหล็กต่อออกไปจากประตูของฉนวนน้ำ
 ประจำทวารสุกรีทางทิศตะวันตก แต่ยังไม่เข้าใจว่าผู้หญิงชาวบ้านถ้าทนายถ้าแขกมาตั้งร้านขายผ้าในเขตพระราชฐานได้อย่างไร

** ระหว่างนี้ไปถึง (๑) หน้า ๑๗๓

^๘ ประตูสวนอฮง หากจะเป็นประตูที่ออกสู่สวนอฮง ก็พบว่าไม่มีเพียงประตูเดียว คือประตูที่กำแพงชั้นนอกตรงหน้าตำหนักตึก
 ซึ่งในหนังสือเรื่องนี้ตอนที่อธิบายถึงป้อมและประตูรอบวังเรียกชื่อว่า "ประตูบรรเจฏิกานารี" และหากจะมีตำหนักที่หน้านี้ชั่วคราวสำหรับ
 พระราชาคณะและพระราชวังนั้นก็จะต้องสร้างอยู่นอกวังบริเวณตำหนักสระแก้วสวนอฮง ซึ่งยังขุดไม่พบ

สองห้องสำหรับมีราชกิจให้พระราชอาณาเขตอาจารย์เข้าไปอยู่จำวัด ๑ มีทิมสงฆ์ห้าห้อง ๑ มีทิมดาบมหาดเล็ก
อยู่บนอนเวร มีพระแท่นสำหรับพระราชวังหน้าเสด็จเข้าเฝ้าหยุดพัก ๑ มีโรงแรงการประโคมยาม ๑ ที่โรง
เครื่องม้าต้น มีโรงแรงแสงเครื่องต้น ๑ มีโรงแรงท่ามุกอยู่หน้าพระที่นั่งทรงปืน ๑ มีโรงแรงลักษณะ *
อยู่ริมกำแพงสวนกระต่าย ๑ มีหอหลวงใส่พระตำหรับแต่ก่อนสืบมาอยู่ในสระมุขกำแพงสวนกระต่าย ๑
มีพระตำหนักห้าห้องในสวนกระต่าย ๑ มีประตูเข้าไปพระตำหนักตึกใหญ่ผนังงอกทาแดง ชื่อพระตำหนัก
โคหาสุวรรณศรี พระตำหนักหลังนี้เป็นของพระพันวษา ซึ่งเป็นพระอัครมเหสีสมเด็จพระนารายณ์ แต่ก่อน
ครั้งมาเป็นพระคลังข้างใน ท้าวทรงกันดานได้รักษา มีกำแพงล้อม มีประตูสุวรรณศรีภิรมย์^๑ ออกไปห้อง
สนามจันทร์ หัวเลี้ยวห้องสนามจันทร์ มาถนน^๒ ริมกำแพงล้อมตึกห้าห้อง^๓ สำหรับนางวิเศษต้น
แต่งเครื่องพระสุพรรณภาชนะพระกระยาเสวยเครื่องต้น แลถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้านในไก่เข้ามานั่งร้านขาย
เครื่องสำเภาจีน ถนนนี้เลี้ยวไปหัวสิงห์หน้าพระฉนวนใหญ่มีกำแพงคั่นมีประตูอุดมณารีย์^๔ ออกไปตลาดขาย

* พรรณาดังสถานที่ซึ่งเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในแผ่นดินพระเพทราชา

^๑ ประตูสุวรรณศรีภิรมย์ ตอนนี้น่าจะหมายถึงประตูที่กำแพงล้อมตึกหน้าตึก ประตูนี้ขุดพบรากฐานเมื่อออกประตูนี้ปัจจุบันเป็นลานกว้าง
น่าจะเป็นที่ตั้งของพระที่นั่งสนามจันทร์ และพระที่นั่งเล็ก ๆ อีกหลายหลังที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารและในหนังสือนี้ ซึ่งยังไม่ได้ทำการขุดค้น

^๒ หากพิจารณาตามความในหนังสือตอนนี้ ถนนสายนี้น่าจะหมายถึงถนนในแนวเหนือใต้ ขุดพบหลักฐานแนวถนนขนานไปกับขอบ
สระล้อมพระที่นั่งบรรยงกิริตนานด้านตะวันออก ไปเชื่อมกับถนนขนานกำแพงชั้นในระหว่างถึงน้ำประปากับโรงเครื่องต้น

^๓ ตึกห้าห้องตรงนี้น่าจะหมายถึงโรงเครื่องต้น ขุดพบรากฐานของอาคารก่อด้วยอิฐ ๒ หลัง ทางทิศเหนือของพระที่นั่งตรีมุข ลักษณะ
เป็นอาคารยาว ๆ วางตัวขนานกันในแนวตะวันออกตะวันตก มีแนวกำแพงเตี้ย ๆ ล้อมรอบอีกทีหนึ่ง บริเวณนี้ได้ขุดพบเศษภาชนะดินเผา
ทั้งประเภทเคลือบและไม่เคลือบ มีทั้งภาชนะดินเผาในประเทศและต่างประเทศ เป็นภาชนะประเภทถ้วยชาม หม้อ ช้อนและครก เป็นจำนวนมาก
นอกจากนี้ยังพบเม็ดข้าวสารที่ถูกไฟเผาไหม้ด้วย

^๔ ประตูอุดมณารีย์ ขุดพบร่องรอยที่กำแพงชั้นในใกล้ดั่งน้ำประปา หากออกประตูนี้ตรงไปทางทิศเหนือคือห้วยสนม มีประตูออกนอก
พระราชวังใกล้ระหัดน้ำชื่อประตูไชยมงคลไตรภพพลหรือประตูดิน ซึ่งกำแพงตอนนี้ถูกรื้อทำลายอย่างมางจึงขุดไม่พบของประตู

ของสดเข้าเฝ้าตรงในปดุดินเข้ามา อึ่งมีพระล้อมรอบพระที่นั่งมหาปราสาทบันยงรัตนชาติ*^๑ มีพระตำหนัก^๒ อยู่ในสระสำหรับมีเทชนาพระมหาชาติ แล้วมีพระที่นั่งปลายเข้าตอก**^๓ พระราชทานปลาหน้าคนแลกระให้ ตะเพียนในท้องสระ ริมพระฉนวน*** เสด็จออกขุนนาง ณ พระที่นั่งทรงปืน****^๔ แล

* พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เป็นปราสาทจัตุรมุขและเป็นที่พักอยู่ข้างใน ด้านตะวันตกมีสระล้อมรอบ ด้านตะวันตกของพระที่นั่ง ก่อภูเขาลงในอ่างแก้ว มีท่อน้ำพุไหลลงในอ่างเลี้ยงปลาเงินปลาทอง สร้างขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ขุดพบกรงข้างแก้วและศิลาที่ก่อ เขาหลดทับถมกองอยู่ ได้เลือกก้อนที่ดีมากเอาไว้ในข้างบนศาลาหลังพลับพลาจัตุรมุขวังจันทร์ เป็นของพิพิธภัณฑ

^๑ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวตรงกันว่าสมเด็จพระเพทราชาทรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นในราว พ.ศ. ๒๒๓๓ ซึ่งขัดแย้งกับจดหมายเหตุของชาวต่างชาติอย่างน้อย ๓ ฉบับ ที่ต่างกล่าวถึงพระที่นั่งหลังนี้ว่ามีอยู่แล้วในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

นิโกลาส์ แชรเวล กล่าวถึงที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ว่าอยู่ในลานชั้นในสุดเพิ่งสร้างขึ้นใหม่ มีแผนผังเป็นรูปกากบาท ประดับด้วยทองคำ หลังคาพระที่นั่งมุงด้วยกระเบื้องดินเผา ส่วนบนสุดประดับด้วยฉัตรหลายชั้นอันเป็นเครื่องหมาย หรือตราแผ่นดินงานสถาปัตยกรรมที่ปรากฏอยู่ทุกด้านทุกมุมนั่งงดงามมาก พระที่นั่งที่ประทับของสมเด็จพระราชาธิบดีและพระสนม ซึ่งตั้งอยู่ใกล้พระที่นั่งที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน ดูจากด้านนอกแล้วก็เห็นว่างามดี หันหน้าเข้าสู่อุทยานทำนองเดียวกัน ทางเดินนั้นมีลำคูตัดผ่านเป็นตาหมากรุกเสียน้ำไหลรินเชื้อเชิญบุคคลที่นอนอยู่บนสนามหญ้าเขียวขจีที่ขอบคันคูนั้นให้เคลิ้มหลับเป็นที่ยิ่งนัก

บาทหลวง เดอ ชัวซีย์ อุปทูตในคณะของราชทูตมองซิเออ เดอ โชมองต์ ได้จดหมายเหตุบันทึกเหตุการณ์ในวันทีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงมีพระบรมราชานุญาตให้คณะทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าเป็นกรณีพิเศษในที่โอรานแห่งหนึ่ง ณ พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ภายหลังจากที่ได้เข้าถวายพระพรสาส์นอย่างเป็นทางการแล้ว ว่าสถานที่ทรงโปรดให้เข้าเฝ้านั้นไม่เคยมีชาวต่างประเทศคนใดได้เข้าไปก่อนเลย เป็นอุทยานที่น่ารื่นรมย์ตัดคันด้วยลำคูและทางเดินอันงดงาม ในคูนั้นเลี้ยงปลาซึ่งมีรูปร่างเหมือนนกยูงที่หน้าตาอัปลักษณ์ ซึ่งของบาทหลวงตาซาริตได้บันทึกเหตุการณ์ในวันเดียวกันนั้นไว้ทำนองเดียวกัน

ในพระราชวังหลวงมีเพียงพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์เท่านั้นที่มีลักษณะและบรรยากาศดังที่ชาวต่างชาติจดหมายเหตุไว้ ส่วนตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระราชินีและพระธิดาที่กล่าวถึงนั้นเป็นที่ทราบแน่ชัดว่าหมายถึงตำหนักโคหาสวรรค์หรือตำหนักตึก ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้นอกพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ จึงชวนให้คิดไปได้ว่าพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์น่าจะสร้างมาก่อนแล้วในรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

^๒ ตำหนักสำหรับมีเทชนาชาติ ปลุกไว้กลางสระ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า อยู่ในสระล้อมพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ด้านเหนือ ที่กำแพงล้อมพระที่นั่งด้านเหนือขุดพบช่องประตูซึ่งเป็นทางออกไปตำหนักเมื่อมีเทชนาชาติ น่าจะมีสะพานไม้ข้ามไปถึง

** พระที่นั่งปลายเข้าตอก พระที่นั่งองค์นี้ก่อเป็นฐานอิฐลดชั้นอยู่ข้างอ่างแก้ว ด้านหนึ่งอยู่ริมสระ

^๓ พระที่นั่งปลายเข้าตอกน่าจะเป็นพระที่นั่งปลุกไว้กลางสระ เพราะที่ใช้ประทับพระราชทานอาหารปลาในท้องสระ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ว่าอยู่ในสระล้อมพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ด้านใต้ที่กำแพงล้อมพระที่นั่งนี้ขุดพบช่องประตูซึ่งเป็นทางออกไปสู่พระที่นั่ง น่าจะมีสะพานไม้ข้ามไปถึง

*** มีสะพานข้ามสระไปจากปากเกาะพระที่นั่งบรรยงก์ ถึงปากข้างตะวันตกหลังพระที่นั่งทรงปืน ยังเห็นโคนเสาสะพานอยู่

**** พระที่นั่งทรงปืน ขุดพบกรงเป็นรูปยาวรี อยู่ริมขอบสระด้านตะวันตก พงศาวดารว่า เมื่อทรงสร้างพระที่นั่งหมู่ขึ้นแล้วเปลี่ยนกลับเอาท้ายสนมเป็นข้างหน้า จึงมีศาลาลูกขุนและโรงหม้อทั้งสถานที่สำหรับเจ้าพนักงานประจำกรอื่น ๆ ขึ้นอีกแห่งหนึ่งด้วย

ในหนังสือพรรณนาแผนที่ในพระราชวังละเอียดดีกว่าฉบับอื่น ๆ แต่น่าประหลาดที่ไม่ได้กล่าวถึง ชื่อประตูที่มีมาในพงศาวดารและกฎมณเฑียรบาล คือประตูโพชนนต์ ประตูมงคลสุนทร ประตูแสงราม ประตูเสดาะเคระนะ ประตูพระพิฆเนศวร ประตูศรีสรรเพชญ์ ประตูพลवार และประตูนครไชย จะเป็นด้วยเหตุใดไม่ทราบ

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา เมื่อรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐาน บ่อแก้วแห่งลงมาใช้ในการสร้างกรุงเทพพระมหานครแล้วก็ทิ้งเป็นที่ร้างไม่ปรากฏว่ามีกรปกครองรักษาอย่างไร ในพระราชวังก็มิแต่กองอิฐหักกากปูนถมอยู่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมกรเรียวยาวต่อมาจึงมีราษฎรไปตัดฟันถากถางต้นไม้ แล้วปลูกต้นไม้มีผล เช่น น้อยหน่า ส้ม มะขาม มะตุม ถือเป็นเจ้าของ กันเป็นแปลง ๆ ไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปประพาสแต่ยังทรงพระผนวช เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วก็ได้เสด็จขึ้นไปทรงสังเว
 อติตมหาราช และโปรดให้สร้างปราสาทจัตุรมุขขนาดย่อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์ ๑ ทรงพระราชดำริ
 จะโปรดให้จารึกพระปรมาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ประดิษฐานไว้ภายในปราสาท เพื่อเป็นที่สักการะระลึกถึงพระเดชพระคุณ
 แต่การค้างอยู่เพียงก่อนนั่งยังหาทันยกเครื่องบนไม่ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แรกเสด็จเสด็จกลับวัดราชสมบัติก็
 ได้เสด็จขึ้นไปสังเวอติตมหาราช และต่อ ๆ มากี่เสด็จประพาสอีกหลายคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์
 จะให้ขุดตรวจค้น แผนผังฐานปราสาทราชฐานทั่วทั้งพระราชวังขึ้นรักษาไว้ ให้เห็นเป็นพยานประกอบพงศาวดารว่า ประเทศไทยได้ตั้งเป็น
 ปึกแผ่นมั่นคง มีความเจริญรุ่งเรืองมาแล้วช้านาน แต่ยังไม่มีการขุดค้นตรวจสอดดูเลยไม่ มาจนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาแต่ครั้งยังเป็นหลวงอนุรักษ์เบญจาทิบาลมหาชาติไทย
 เลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงรักษาราชการกรุงเก่า และปิดต่อมาถึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นต๋อผู้รักษากรุง พระยาโบราณราชธานินทร์
 ได้ทราบพระราชประสงค์ ในเวลาวันหยุดราชการก็ออกเที่ยวตรวจค้นสถานที่ซึ่งมีชื่อมาในพงศาวดารและในกฎหมายทั้งที่จดหมายเหตุ และโคลง
 ฉันท์ กาพย์ กลอน บรรดาที่กวีขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ ที่พรรณนาถึงภูมิฐานพระนครศรีอยุธยา แต่ในเวลานั้นเป็นการยากอย่างยิ่งในการ
 ตรวจค้น ด้วยในพระราชวังล้วนแต่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ปกคลุมอยู่ประจุป่าทึบมีใครจะเห็นอะไร ที่ยังเห็นสูงอยู่ก็แต่ผนังกำแพง
 พระที่นั่งสุริยามรินทร์ แต่ภายหลังมาเมื่อจับเค้าเงื่อนได้ จึงได้ลงมือลงขุดเข้าไปจากที่ต่ำด้านหน้าวังทางตะวันออกเป็นร่องตรงไป
 ทางตะวันตกก็ได้พบรากกำแพงพระราชวังทั้ง ๒ ชั้น เมื่อพิสูจนได้ระดับพื้นดินเดิมแล้ว จึงขุดตรงเข้าไปจนถึงแนวกำแพง
 กำแพงหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทสายหนึ่ง และขุดที่นอกกำแพงวังด้านเหนือตอมริมน้ำตรงเข้าไปทางข้างพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ก็พบมูมฐาน
 พระที่นั่ง เมื่อปีชลา พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ได้ทอดพระเนตรที่ขุดไว้ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย
 แต่เวลานั้นกำลังที่จะเอาไปทำการขุดค้นตรวจสอดดูพื้นพระราชวังยังไม่มีพอ ได้อาศัยแบ่งแยกเอาผู้คุมเรือนจำไปได้คน ๑ คุมนักโทษไป
 ทำการขุดค้นได้เพียงวันละ ๑๐ คนบ้างกว่าบ้าง การจึงช้าไม่ปรุปรังเห็นได้ทันพระราชประสงค์ ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติมาจะครบ ๔๐ ปีเท่ารัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ในปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐
 จะโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก บำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ กับทั้งอดีตมหาราชทุกพระองค์ที่ใน
 พระราชวังกรุงศรีอยุธยา โปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์ จัดการเตรียมที่สำหรับจะปลูกพลับพลาพระราชพิธี กับโรงการมหรสพ
 และโปรดให้หรือใครปราสาทที่ทำค้างไว้บนฐานพระที่นั่งสรรเพชญ์นั้นเสียในคราวนี้ พระยาโบราณราชธานินทร์จึงจะโครงการ ขออนุญาตเงิน
 ตั้งพนักงานเป็นผู้คุมนักโทษขึ้นโดยเฉพาะแผนกนี้ ๕ คน กับซื้อราวและรถเหล็กสำหรับขนดิน อนึ่งแต่เดิมที่ดินข้างพระราชวังทางริมน้ำ
 ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราชไปจนคลองท่อมบ้านเรือนราษฎรปลูกเรียงรายปิดหน้าพระราชวังหมด จึงต้องขออนุญาตเงินใช้เป็นค่าเสียหาย
 แก่เจ้าของบ้านที่จักต้องถูกรื้อถอนด้วย และในการขุดวังตั้งแต่เริ่มมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
 ครั้งยังดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เป็นพระธุระแนะนำอุดหนุนทุกอย่าง การจึงสำเร็จตามรูปที่กะไว้ ครั้นถึงเดือนกันยายน
 พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้แยกเอานักโทษจากเรือนจำไปคุมขังไว้ที่ข้างวัดธรรมิกราช ๑๐๐ คน ไปลงมือทำการ พระยาโบราณราชธานินทร์
 ก็ได้เข้าไปตั้งที่พักชั่วคราวอยู่ที่มุมพระราชวังด้านตะวันออก คอยตรวจตราบงการให้เจ้าหน้าที่ขุดค้นให้ถูกต้องตามแผนผังรากของเดิม
 และได้ขนเอาอิฐหักกากปูนมูลดินออกไปถมในที่ซึ่งราษฎรย้ายถอนบ้านเรือนไป ซึ่งเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมมาแต่เดิมนั้น สูงขึ้นจนเสมอ
 พื้นดินเชิงกำแพงข้างวัง คือที่เป็นถนนย่านท่าวสุกรีตอนข้างวังด้านริมน้ำเดิมนั้น การขุดครั้งนั้นสำเร็จได้รูปแผนผังเพียงตั้งแต่กำแพงข้างเหนือ
 ไปจนถึงแนวกำแพงด้านข้างพระวิหารสมเด็จพระรัตนวงศาธิบดีหน้าพระราชวังทางตะวันออกตั้งแต่กำแพงชั้นนอกไปจดกำแพงหลังพระราชวังด้านตะวันตก
 ก็พอจนจะถึงกำหนดงานพระราชพิธี จึงหยุดการขุด ลงมือจัดการปลูกสร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และป้อมกำแพงประตูเมือง
 ประตูวังสถานที่ต่าง ๆ ตามรูปรากเดิมด้วยเครื่องไม้ ให้เหมือนอย่างพระราชวังครั้งกรุงศรีอยุธยา และปลูกโรงมหรสพรอบพระราชวังขึ้นใน
 ครั้นถึงวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินแต่กรุงเทพพระมหานคร
 ขึ้นไปประทับพลับพลาณ เกาะลอย วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน และวันที่ ๑ ที่ ๒ ธันวาคม เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพระราชอิสริยยศ
 ทั้งทางชลมารคสดลมารค เข้าไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับแรม
 ที่พลับพลาเกาะลอย มีมหรสพโขน ๒ โรง หุ่น ๒ โรง ละคร ๒ โรง มอญรำโง ๑ เทพทองโง ๑ และมีระเบงโงมคุมุร คุลาตีไม้ ไม้ลอย ญวนทก
 นอนหอกนอนดาบ ใต้ลวด กระอัวแทงควาย แทงวีสัย กับสรรพกีฬา มีขงระแหะ วังวูดคน ชกมวย ชีข้างไล่ฆ่า ๓ วัน ค่ำมิดอกไม้ไฟทั้ง ๓ คืน
 เมื่อเสร็จพระราชพิธีแล้ว รุ่งขึ้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรในพระราชวังอีกเวลาหนึ่ง วันที่ ๔ ธันวาคม
 จึงเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพพระมหานคร อนึ่งทรงพระราชดำริว่าต่อไปก็คงจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาทอดพระเนตรอยู่เนื่อง ๆ
 ทั้งเมื่อมีเจ้านายต่างประเทศหรือแขกเมืองขึ้นสูงเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็จะเป็นที่ให้แขกเมืองมาเที่ยวได้แห่งหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ
 ให้พระยาโบราณราชธานินทร์สร้างพลับพลาตรีมุขขึ้นบนฐานเขียง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นฐานพระราชมณเฑียรที่ประทับเดิม แต่ในแผนผัง
 ของเก่าที่ขุดพบบนฐานนี้เป็นพระที่นั่งหลังคาแปด มีชัตรีมุข และไม่มียกข้างเกยน้ำกายพระราชยาน มาทำเพิ่มเติมขึ้นเพื่อให้เหมาะสำหรับ
 การเสด็จประพาสรัชกาลที่ ๖ เมื่อเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนิน

ขึ้นไปทรงสังเวทยอดิตมหาราช ตั้งพระราชพิธีที่พลับพลาตรีมุขในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ ต่อมาก็ได้เสด็จขึ้นไปทรงสังเวทยอดิตมหาราช ณ พลับพลาที่นั่นอีก ๓ คราว

ถึงรัชกาลปัจจุบัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสังเวทยอดิตมหาราชเหมือนดังรัชกาลก่อน เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๖๙

อนึ่งการขุดพื้นวังนั้น เมื่อพันรัชมงคลมาแล้วก็ได้ไปลงมือขุดพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มณฑลปราสาท และวัดพระศรีสรรเพชญ์ ตอนหน้า ต่อมากำลังการขุดร่องหลองโดยมีอุปสรรคในการใช้แรงงานไทย ถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งภายหลังมาในรัชกาลปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นราชบัณฑิตยสภา เป็นหน้าที่รักษาสถานที่โบราณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา จึงมีรับสั่งให้พระยาโบราณราชธานินทร์ สมุหเทศาภิบาล และอุปนายกราชบัณฑิตยสภา ลงมือขุดชำระพื้นวัดพระศรีสรรเพชญ์ต่อมา

การขุดชำระพื้นพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น บางแห่งต้องขุดออกสูงตั้งแต่ศอก ๑ ถึง ๕ - ๖ ศอก จึงถึงพื้นเดิม

๔ ยังไม่แน่ใจว่าพระที่นั่งทรงปืนที่พระยาโบราณราชธานินทร์ขุดพบนั้นอยู่ที่ใด หรือจะถูกหรือทำลายเพิ่มเติมหลังจากนั้นก็เป็นไปได้ เพราะว่าซากโบราณสถานที่อยู่ในเกาะทางทิศตะวันตกของพระที่นั่งบรยงกิริตนานานั้นเป็นซากของถังน้ำประปาและอ่างแก้ว ส่วนซากโบราณสถานที่อยู่นอกสระทางทิศตะวันตกนั้นเป็นซากกำแพงเมือง หากจะคิดว่าอยู่ในที่ว่างทางทิศตะวันตกระหว่างสระล้อมพระที่นั่งกับกำแพงพระราชวังก็เห็นว่าที่คับแคบนัก สันนิษฐานว่าบริเวณที่น่าจะเป็นที่ตั้งพระที่นั่งทรงปืนได้อีกแห่งหนึ่งคือพื้นที่นอกสระล้อมพระที่นั่งบรยงกิริตนานด้านทิศเหนือ แต่ยังไม่ได้ขุดค้นในบริเวณนี้

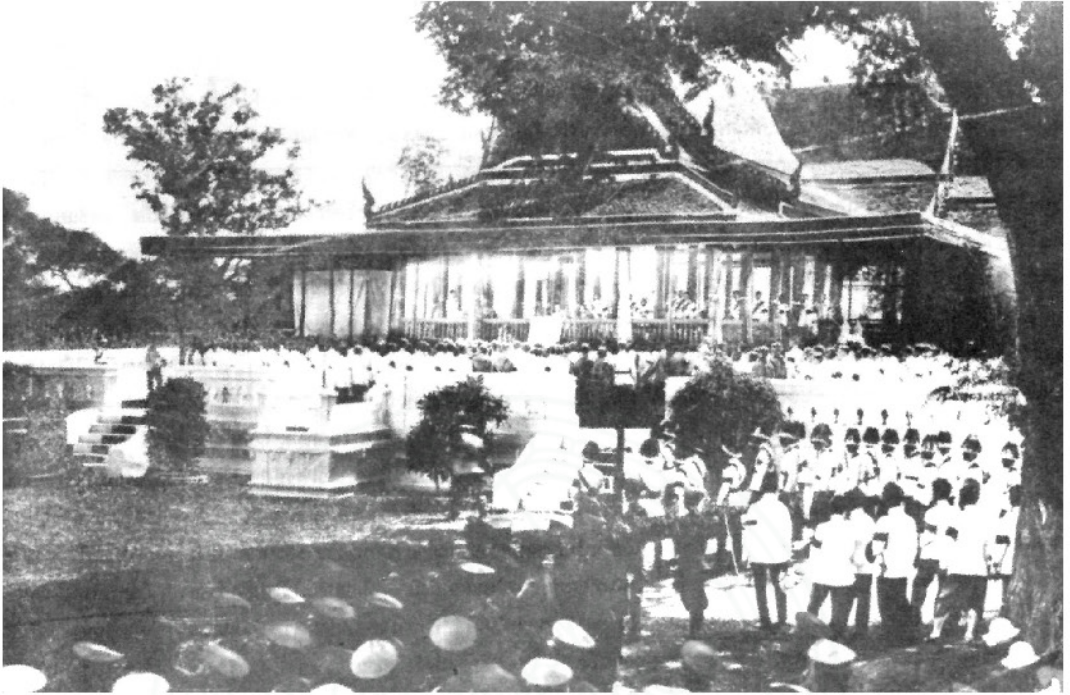
๑๐๒ • เรื่องกรุงเทพฯ

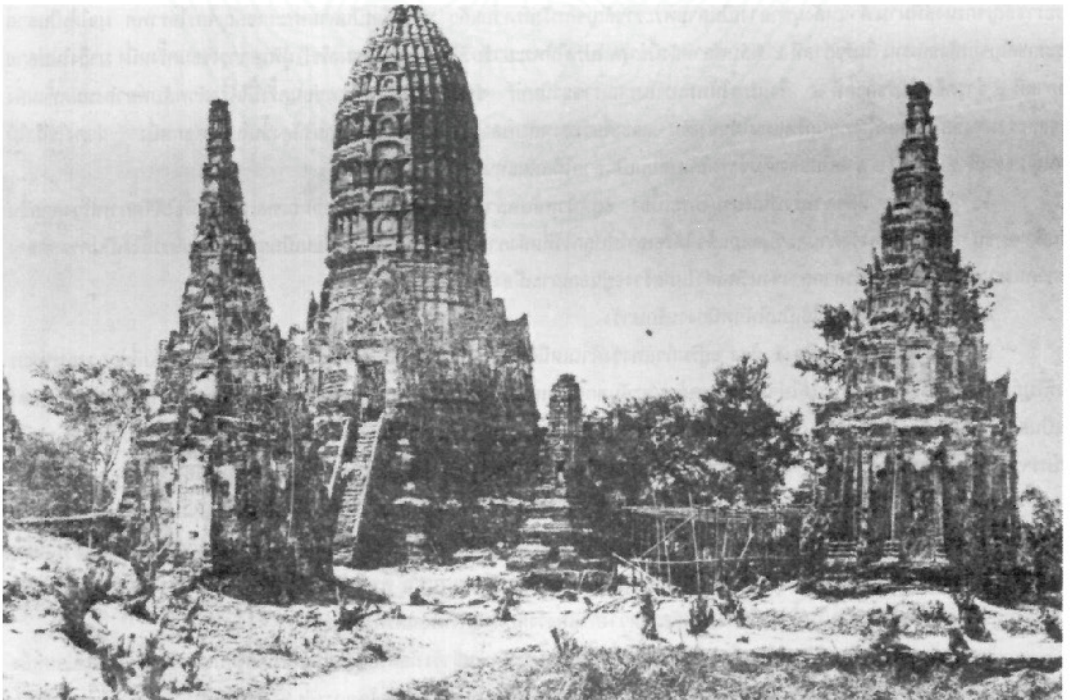
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับจากพระราชวังกรุงศรีอยุธยา โดยทางประตูฉนวน ซึ่งประดับด้วยดอกไม้สด วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ในการพระราชพิธีส่งเวียงจันทน์มหาราช เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๗

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสังเวชิติมหาราช ณ พลับพลาตรีมุข พระราชวังกรุงศรีอยุธยา
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙

วัดชัยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

และวังจันทร์ * นั้นมีปราสาทจตุรมุขหาขุ้มยอดมิได้ พระมหาอุปราชาเป็นฝ่ายหน้า เสด็จจ้อย

* วังจันทร์เกษม เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระยุพราช เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วก็จะเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถและพระมหาอุปราชาพระองค์ต่อ ๆ มาแต่บางคราวก็เป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน เช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแรกได้ราชสมบัติก็ประทับอยู่ที่วังจันทร์หลายปีจึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่าวังจันทร์มีกำแพง ๒ ชั้นเหมือนวังหลวง กำแพงชั้นนอกสูง ๗ ศอก แนวกำแพงยาวโดยรอบ ๒๔ เส้น มีประตูใหญ่กว้าง ๔ ศอก ๖ ประตู ประตูน้อย ๒ ประตู พระราชนนเทียรข้างหน้ามีห้องพระโรง ต่อห้องพระโรงเข้าไปมีม้าน ๓ หลัง อยู่ทางทิศเหนือหลัง ๑ ทิศใต้หลัง ๑ ทิศตะวันออกหลัง ๑ หลังได้เรียกว่า พระที่นั่งพระวิมานรัตยา และมีสถานที่เจ้าพนักงานประจำการต่าง ๆ คล้ายวังหลวง

เมื่อหมดอายุพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว ก็ริ้อเอาอิฐวงนี้ไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร พื้นที่วังก็กร้างภายหลัง จึงมีราษฎรเข้าไปปลูกต้นไม้ มาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวัง ได้ก่อกำแพงมีใบเสมารอบ ๔ ด้าน ด้านหนึ่งยาว ๔ เส้น ๔ ด้าน รว ๑๖ เส้น มีประตูขุ้ม ๔ ประตู สำหรับแปรพระราชสำนักขึ้นไปประทับโปรดให้สร้างพระที่นั่ง และพลับพลาตึกเรือนโรงแสดงที่สำหรับเจ้าพนักงานประจำการ ในพระราชสำนักกรมบริวารณ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นเป็นที่ประทับเวลาแปรพระราชสำนักแล้ว วังนี้ก็ไม่มีเวลาจะใช้ สถานที่ต่าง ๆ ก็ชำรุดทรุดโทรมไป ครั้นเมื่อจัดการรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑลอยุธยาจึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เป็นที่ทำการของเทศาภิบาล ในครั้งนั้นได้ซ่อมแต่เฉพาะสถานที่ที่จะเอาไว้ใช้ในราชการนอกจากนั้นได้รื้อลงเสียมากหลายอย่างยังคงเหลืออยู่แต่กำแพงวัง และ

๑. พระที่นั่งพิมานรัตยา ก่ออิฐพื้น ๒ ชั้น ได้ยินเล่ามาว่าก่อตามรากเดิมนั้นองค์ ๑ ได้ใช้เป็นศาลารัฐบาลมณฑลอยุธยา มาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๙ จนถึงทุกวันนี้

๒. หอพิศัยศีลลักษณ์ ก่ออิฐพื้น ๔ ชั้น ว่าก่อตามรูปรากเดิมในรัชกาลที่ ๔ ให้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรดาว

๓. พลับพลาจตุรมุข ที่ถูกน้ำจะเรียกมุข เพราะมีมุขด้านหน้า ๓ ด้านหลัง ๓ เป็นพลับพลาเครื่องไม้หลังคามุงกระเบื้องมีช่อฟ้าใบระกา หน้าบ้านมุขกลางด้านหน้า ของเดิมเป็นลายพระราชลัญจกรมหาโองการ มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกรจุฑาพนาหะ มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรหงส์พินวน ด้านหลังมุขกลางเป็นลายพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกรอิราพต มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรสังขทิมาน ในรัชกาลที่ ๕ พลับพลาหลังนี้ชำรุด โปรดให้พระยาชัยวิชิต (นาค ณ บ่อมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงซ่อมครั้งหนึ่ง มาถึงในปลายรัชกาลที่ ๖ ชำรุดอีก ในรัชกาลที่ ๗ จึงโปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์ ซ่อมอีกครั้งหนึ่ง การซ่อมครั้งนี้ได้รื้อตัวพลับพลาทั้งหมดทั้งหลัง เสาและรอดตงข้อใช้ด้วยเฟี้ยโคธกกริตแทนไม้ของเดิม และเดี่ยวทรงพลับพลาเดิมนั้นตั้งอยู่ได้ขยายให้สูงขึ้นไปอีกคอกหนึ่ง ผาแดงใช้ผ้าไม้ตามเดิมแต่หน้าบ้านมุขทั้ง ๖ ลายบันของเดิมชำรุดได้เปลี่ยนเป็นลายไม้สลักแทน

๔. โรงละคร หลังคาทรงปั้นหยา มุงกระเบื้อง อยู่หน้าพลับพลาจตุรมุข เดิมใช้เป็นศาลมณฑล ต่อมาเมื่อได้จัดการสร้างศาลขึ้นเป็นตึก ๒ ชั้น ที่นอกกำแพงวังด้านตะวันออกแล้ว ได้ริ้อเอาไปปลูกไว้ที่หลังศาลารัฐบาลมณฑล เปลี่ยนเป็นผนังก่ออิฐเดี่ยวนี่ใช้เป็นศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ศาลากลางจังหวัดแห่งใหม่สร้างอยู่นอกเกาะเมือง)

๕. ห้องเครื่องหลัง ๑ ใช้เป็นที่พักพนักงานรักษาวัง

๖. โรงม้าพระที่นั่งเป็นตึก ๕ ห้อง อยู่ริมกำแพงวังด้านเหนือหลัง ๑ ในรัชกาลที่ ๖ ได้สร้างพระคลังมณฑลกับที่ทำการสรรพากรขึ้นที่ริมกำแพง แต่ริมประตูด้านใต้ไปจดริมประตูด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นรูปคดตามกำแพงหลัง ๑ เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์ยังเป็นสมุหนเทศาภิบาลอยู่ ได้กะกำหนดแผนผังไว้ว่าเมื่อถึงเวลาสร้างศาลารัฐบาลมณฑลใหม่ จะได้สร้างจากริมประตูด้านตะวันตกเฉียงเหนือไปบรรจบริมประตูทิศเหนืออีกหลัง ๑ ตัวศาลารัฐบาลมณฑลเดิมนั้นจะได้แก้ไขสำหรับเก็บโบราณวัตถุเป็นพิพิธภัณฑ์ต่อไป

กำแพงวังเดิมเข้าใจว่าคงกว้างกว่าที่สร้างในรัชกาลที่ ๔ ด้วยได้เคยพบรากพระที่นั่งยังมีโคนเสา และบัวปลายเสาทักงมอยู่ในที่ที่เป็นโรงเรียนมณฑล ซึ่งอยู่นอกกำแพงวังข้างใต้ กับมีรากอิฐอยู่ในบริเวณกำแพงเรือนจำก็หลายแห่ง จึงสันนิษฐานว่า แนวกำแพงวังเดิมด้านเหนือกับด้านตะวันออกคงจะอยู่ราวแนวกำแพงใหม่ ยื่นไปหักมุมเหลี่ยมที่หลังโรงเรียนมณฑล ตรงไปทิศใต้ไปหักมุมเหลี่ยมราวหลังกำแพงเรือนจำเข้าบรรจบกำแพงด้านเหนือ ด้านริมน้ำคงมีกำแพงสกัดระหว่างกำแพงวังกับกำแพงพระนครทั้งสองข้าง

โบราณวัตถุของวังจันทร์เดิมที่ยังเหลืออยู่ก็อย่างหนึ่ง ก็คือที่ตั้งระหัดน้ำเข้าวัง ก่อด้วยอิฐอุยุมิตลึงเยื้องกับแนวกำแพงวังไปหน่อยหนึ่ง แต่ก่อนชาวบ้านเรียกว่าฐานโพธิ์ เพราะมีต้นโพธิ์ใหญ่อยู่ต้น ๑ ภายหลังเมื่อได้ตรวจดูโดยละเอียดแล้ว จึงเห็นว่าเป็นที่ตั้งระหัดน้ำด้วยมีท่อนดินเผาฝังแต่ที่นั้นเข้าไปในวัง ไปลงบ่อข้างหอพิศัยศีลลักษณ์สาย ๑ ไปทางหน้าพลับพลาจตุรมุขสาย ๑ และคงจะมีไปทางอื่นอีก แต่ตรวจให้ตลอดไม่ได้ ด้วยมีสถานที่ ที่สร้างใหม่ทับอยู่

อนึ่งในพระราชวังจันทร์เกษมนี้ นอกจากใช้เป็นที่ทำราชการแล้วพระยาโบราณราชธานินทร์ แต่ครั้งยังเป็นพระยาโบราณมูรานุรักษ์ ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา ยังได้รวบรวมโบราณวัตถุ มีเครื่องศิลา เครื่องโลหะ เครื่องกระเบื้อง เครื่องดินเผา เครื่องไม้แกะสลัก บรรดาที่ได้พบปะ อยู่ตามที่วัดร้าง และของที่ขุดได้ทั้งของที่มีผู้ให้เป็นส่วนตัว ไปจัดตั้งไว้ในตึกโรงม้าพระที่นั่ง และได้ขยายปลูกเป็นเจดีย์มุงสังกะสีมีฝารอบ ๓ ด้าน ขึ้นเป็นที่พิพิธภัณฑ์มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ ในครั้งนั้นเจ้านายทรงเรียกว่า โบราณพิพิธภัณฑ์ ต่อมาถึงวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทอดพระเนตร ได้ทรงลงพระปรมาภิไธยและทรงลงบันทึก ไว้ในสมุดสำหรับพิพิธภัณฑ์ว่า "เก็บรวบรวมได้มากเกินคาดหมาย และจัดเรียบเรียงดี" แล้วได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ย้ายจากโรงม้าพระที่นั่งมาจัดตั้งในพลับพลาจักรมุข

ส่วนโบราณวัตถุที่เป็นศิลาและโลหะ มีพระพุทธรูปและของอื่นที่ใหญ่ ๆ นั้น ได้ก่อฐานอิฐจัดตั้งเรียงไว้ภายในกำแพงวัง และทำ ระเบียบมุงสังกะสีไปตามแนวกำแพงวัง แต่ด้านเหนือไปถึงด้านตะวันออกจัดขึ้นเป็นพิพิธภัณฑ์สถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งบัดนี้เรียกว่า อยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อโปรดให้จัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครขึ้นอยู่ในหน้าที่ราชบัณฑิตยสภาแล้ว ราชบัณฑิตยสภาได้ย้ายโบราณวัตถุ ที่ทำด้วยไม้และเครื่องศิลา เครื่องโลหะอันเป็นชิ้นเอกจากอยุธยาพิพิธภัณฑ์สถานลงมาไว้ใน พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครเสียหลายสิบชิ้น

ใกล้กับพระราชวังหลวงทางห้าสิบเส้นอยู่ทิศบูรรัถและมีพระมหาปราสาทโถง* ตั้งนอกกรุงทิศอีสานสำหรับเสด็จไปทอดพระเนตรจับช้างเถื่อน ช้างโขลงปกน้ำเถื่อนเข้ามาจึงซื้อพเนียดและ

ตั้งด่านคอยเหตุตามแม่น้ำเข้ากรุงสี่ทิศบูรรัถชนอน** บ้านเข้าเฝ้า๑ ทักษิณชนอน*** บ้านบางตะนาวสี ๑ บัจฉิมชนอน**** บ้านปากคู ๑ อุดรชนอน***** บ้านบางหลวง ๑ แลซึ่งแม่น้ำรอบกรุงมีท่าบรห***** กว้างสามวาตรงบ้อมมหาไชย สำหรับช้างม้าคนเดินข้ามไปมาที่หัวรอ ๑ แล้วมีเรือคอยข้ามรับส่งสมณชีพราหม

* พระที่นั่งเพนียด เดิมเมื่อแรกสร้างกรุง กำแพงพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนืออยู่พันวัดเสนาสน์เข้าไป เพนียดจับช้างอยู่ที่วัดของคือที่ว่าการอำเภอกรุงเก่าเดี๋ยวนี้ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงย้ายไปตั้งเพนียดที่ตำบลทะเลญ่าขยายกำแพงพระนคร ด้านนอกออกไปริมน้ำคือที่ริมถนนหน้าวังจันทร์อยู่ในทุกวันนี้ แต่พระที่นั่งที่เพนียดของเดิมพม่าเอาไปเผาเสียเมื่อครั้งเข้ามาล้อมกรุง ต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ จะได้ซ่อมแปลงเพนียดขึ้นหรืออย่างไรไม่มีความชัด มารู้นั่นอนแต่ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๓ โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหลวงเทพพลภักดิ์ออกไปทรงเป็นแม่กองซ่อมเพนียดครั้งหนึ่ง กับในรัชกาลที่ ๕ ก็ได้โปรดให้ซ่อมอีก ๒ ครั้ง

** ด่านสำหรับตรวจคนแปลกปลอมกับสิ่งของต้องห้ามที่จะเข้ามาหรือออกไปจากพระนคร ชนอนเป็นที่ตั้งเก็บภาษี บางแห่งด่านกับชนอนอยู่ไกลไม่เกี่ยวกัน บางแห่งอยู่ใกล้กัน เช่นชนอนสี่ทิศกรุง และต้องตั้งที่แม่น้ำทางร่วมซึ่งจะเข้ากรุง ทิศตะวันออกจึงตั้งด่านตรวจผู้คนและชนอนเก็บภาษีที่บ้านข้าวเฝ้า ด้วยเป็นทางร่วมแม่น้ำลพบุรี กับแม่น้ำป่าสักเดิม

*** ชนอนบางตะนาวสี หรือนัยหนึ่งเรียกชนอนหลวงอยู่ที่ข้างวัดโปรดสัตว์ เป็นด่านภาษีใหญ่กว่าทุกแห่ง เพราะสำหรับตรวจผู้คนและเรือลูกค้า กับเก็บภาษีสินค้าที่เข้าออกทางหัวเมืองชายทะเลและต่างประเทศ

**** ชนอนปากคูอยู่ที่ปากคลองวัดลาดฝั่งใต้ ทางไปบ้านเกาะมหาพราหมณ์ สำหรับตรวจผู้คนและเก็บภาษีซึ่งจะเข้าออกทางลำแม่น้ำน้อย

***** ชนอนบางหลวงอยู่ที่เลี้ยวบ้านแมนลำน้ำโพธิ์สามต้นเป็นด่านภาษีแม่น้ำแควใหญ่ทางเหนือ ซึ่งสายน้ำเดิมลงทางบางแก้วที่บางหลวงนั้นผิด ของเดิมคงเขียนไว้ถูก แต่ผู้คัดลอกต่อ ๆ มาไม่เคยได้ยินชื่อนั้น เคยได้ยินแต่ว่ามีบางหลวงในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาหรือเช่นตึกในวัดเสาชิงช้า จังหวัดลพบุรี ในหนังสือชั้นหลังเขียนว่าตึกขสาร แต่ที่ถูกต้องคือตึกโคระसान หมายความว่า เป็นตึกให้ทูตโคระसानพักเวลาเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ แต่มาตอนหลังไม่รู้จักชื่อโคระसान เห็นคขสารแปลได้ก็เลยเขียนเช่นนั้นเป็นต้น

***** มีรอยู่ที่ตั้งตรงตลิ่งท้ายห้องแถวตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้ ไปจนถึงฟากข้างตะวันออก ของเดิมทำไว้เพื่อกันไม่ให้น้ำในแม่น้ำแควใหญ่ซึ่งไหลผ่านเข้าไปทางพระราชวัง ไหลบ่าลงทางคูด้านขึ้นน้ำซึ่งจะทำให้แม่น้ำหน้าพระราชวังขึ้น เลยเรียกกันว่าคลองเมืองในทุกวันนี้ เมื่อ ๓๐ ปีล่วงมาผู้ตรวจชอบหนังสือเรื่องนี้ ยังได้เคยเห็นโคนเสารอที่พื้นคลองเวลานั้นดินท่วมดอนขึ้นมาเสียมาก แต่ถ้าผู้ใดมีความประสงค์จะพิสูจน์ ลองขุดโคลนสัก ๒-๓ ศอกก็จะพบโคนเสารอ

แต่ด้านชื่อบุรุษภักดิ์ แต่ห้วงรอมมาถึงเรือจ้างข้ามไปวัดตพานเกลือ* ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดนางชี** ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดพิไชย*** ๑ เรือจ้างข้าม ๖ ออกไปวัดเกาะแก้ว**** ๑ ด้านชื่อภักดิ์ บุรุษภักดิ์แห่งทั้งห้วง

ด้านแปกชิตทักชินน เรือจ้างข้ามไปวัดเจ้าพระนางเชิง ๑ เรือจ้างท่าหอย***** (ท่าหอย) ๔ ข้ามออกไปปากจาก ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดขุนพรหม***** ๕ ๑ เรือจ้างด้านซ้าย ๖ ข้ามออกไปวัดสุรินทร์ ๑ เรือจ้างจะไกรน้อย ๗ ข้ามออกไปวัดถ้ำراب ๑ เรือจ้างวังไชยข้ามออกไปวัดนาค***** ปากคลองขุนลคอนไชย ๑ ด้านแปกชิตทักชินนมีเรือจ้างหกตำบลแล

* วัดสะพานเกลือ อยู่ที่เกาะลอย ลักษณะเป็นวัดหลวง แต่เดิมนี่ร้าง

** วัดนางชี อยู่ใต้สะพานท่าวัดประตูโรงธรรม เดิมนี่พังเสียเกือบหมดแล้ว

๑ ท่าเรือจ้างข้ามไปวัดนางชี ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเรียกว่าท่าวัดสันดา สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตรงช่องกุดหัวถนนปามะพร้าว

** วัดพิไชย อยู่ที่ปากคลองบ้านบาตรฝั่งใต้ ใต้สถานีรถไฟ

๒ ท่าเรือจ้างข้ามไปวัดพิไชย สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตรงหน้าประตูช่องกุดหัวถนนปาทอน

๓ ท่าเรือจ้างข้ามไปวัดเกาะแก้ว สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตรงประตูช่องกุดข้างใต้ป้อมหอราชคฤห์

*** วัดเกาะแก้ว อยู่ปากคลองป่าช้าสารฝั่งใต้ เยื้องทำน่าน้ำวัดสุวรรณข้าม โบสถ์เดิมพังลงน้ำไปเกือบหมดแล้ว

**** ท่าหอย อยู่ตรงโรงต้มกลั่นสุราเดิมนี่ ตามแผนที่เก่าว่าเป็นท่าหมู่บ้านจีน

๔ ประตูท่าหอย เป็นชื่อประตูเมือง และท่าเรือจ้างท่าหอยน่าจะอยู่ตรงกับช่องกุดช่องใดช่องหนึ่งในจำนวน ๕ ช่องที่อยู่ระหว่างปากคลองในกับป้อมอกไก่ และในเอกสารนี้ว่าข้ามออกไปปากจาก (ย่าน) ซึ่งในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าวัดปากจาก แต่ยังไม่ทราบว่าจะอยู่ที่ใด สันนิษฐานว่าคงจะอยู่ในละแวกวัดนางกุยซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้าม

***** วัดขุนพรหม อยู่ตรงประตูจีนข้าม

๕ ท่าเรือจ้างข้ามไปวัดขุนพรหม น่าจะอยู่ปากคลองประตูจีน ตรงกับช่องกุดหัวถนนชีกุน ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเรียกว่าพระยาราชวังสัน ท่าเรือข้ามไปวัดขุนพรหมปัจจุบันนี้ตั้งอยู่ตรงตำแหน่งปากคลองประตูจีนพอดี

๖ ที่เรียกด่านซ้าย (หรือด่านท่าซ้าย) น่าจะหมายถึงพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างปากคลองประตูเทพนมีถึงปากคลองจะไกรน้อย ในระยะนี้มีช่องกุดอยู่ ๓ ช่อง

๗ ท่าเรือจ้างจะไกรน้อย น่าจะอยู่ปากคลองจะไกรน้อยฝั่งตะวันตก บริเวณนี้มีประตูบกชื่อประตูชัยมีท่าเรือสำหรับเป็นทางที่คณะราชทูตชาวต่างประเทศขึ้นเพื่อถวายพระราชสาสน์ ณ พระราชวังหลวงแต่ไม่ได้กล่าวไว้ในหนังสือฉบับนี้ อาจจะเป็นท่าเดียวกับท่าเรือจ้างจะไกรน้อยก็ได้

***** อยู่ในปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งครั้งเดิมเรียกว่า คลองขุนละครชัย

ด้านชื่อประจิมทิศ เรือจ้างบ้านชี้ยข้ามออกไปวัดไชยราม (วัดไชยวัฒนาราม) ๑ เรือจ้างวังหลังข้าม^๑ ออกไปวัดลวดของ* (วัดลวงช่อง) ๑ เรือจ้าง^๒ ด้านข้ามออกไปกระษัตรา ๑ เรือจ้างข้าม^๓ ออกไปอาระมา ๑ ด้านชื่อปัจจิมทิศมีเรือจ้างสี่ตำบล

ด้านแปดทิศ เรือจ้าง^๔ ประตูศบข้ามออกไปวัดชุมยวน ๑ เรือจ้างข้าม^๕ ออกไปวัดตีน** ๑ ถ้าเรือคอย^๖ ราชการประจำทั้งกลางวันกลางคืน*** ข้ามออกไปขึ้นฟากสระบัวแล ศาลากระเวร ๑

^๑ ทำเรือจ้างวังหลังหากจะคิดว่าอยู่เหนือขึ้นไปถึงบริเวณที่ตั้งพระราชวังหลังแล้วทำนี้สำหรับข้ามมาวัดลวดช่องเห็นว่ายู่เกินไป พิจารณาจากตอนที่อธิบายถึงกำแพงเมืองได้ความว่าระหว่างประตูคลองแกลบถึงประตูท่าพระวังหลังมีช่องกุดอยู่ ๒ ช่อง น่าจะมีท่าเรือของชาวเมืองข้ามไปวัดลวดช่องจะตรงตำแหน่งมากกว่า และหากเรียงลำดับชื่อตามเอกสารฉบับนี้ก็ควรจะตรงกับที่เรียกว่าท่าเรือจ้างวังหลังเพราะอยู่ใกล้วังหลัง ต่อมาข้างเหนือจึงถึงท่าพระราชวังหลังซึ่งเป็นที่เรือหลวงไม่ใช่ท่าเรือจ้างจึงไม่ได้ออกชื่อไว้ในนี้

* วัดลวดช่อง อยู่เหนือวัดชัยวัฒนาราม แต่ลิกขึ้นไปบนบก

^๒ ทำเรือข้ามไปวัดกระษัตราธิราช ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเรียกว่าท่าด่านลม ระหว่างประตูท่าพระราชวังหลังกับประตูคลองจางมหาไชยมีช่องกุด ๒ ช่อง ช่องกุดช่องหนึ่งซึ่งน่าจะเป็นช่องกุดด้านเหนือควรจะเป็นท่าเรือของวัดสวนหลวง (หรือที่เรียกกันในปัจจุบันว่า "เจดีย์ศรีสุริโยทัย") ที่ตั้งอยู่ปากคลองจางมหาไชย ช่องกุดอีกช่องหนึ่งที่อยู่ใต้ลงมาก็น่าจะตรงกับท่าเรือข้ามไปวัดกระษัตราธิราช

^๓ ทำเรือจ้างข้ามออกไปวัดธรรมาราม ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเรียกว่าท่าบ้านเจ้าพระยาพลเทพ น่าจะอยู่ตรงช่องกุดช่องใดช่องหนึ่งในจำนวน ๓ ช่อง ที่อยู่ระหว่างประตูคลองจางมหาไชยกับประตูคลองฝาง ในระยะดังกล่าวในบริเวณสนามของเขตทหารปัจจุบันนี้เคยมีซากโบราณสถานซึ่งในแผนที่เมืองพระนครหรืออยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ ลงชื่อไว้ว่า "วัดสหสวรรค์"

^๔ ตรงนี้น่าจะเป็นท่าเรือจ้างหน้าประตูสัสตก (สัสตสด) ตามชื่อประตูที่กล่าวไว้ตอนที่ว่าด้วยกำแพงเมือง เพราะประตูหน้าประตูนี้เป็นตลาดขายปลาสด ชื่อประตูเมืองคงจะตั้งตามชื่อตลาด และท่าเรือจ้างก็เรียกชื่อตามประตูเมือง

^๕ ทำเรือจ้างข้ามไปวัดตีนท่าหากอยู่ตรงช่องกุดทางด้านตะวันตกของประตูปากท่อ (ระหว่างประตูหนุมะลงกับประตูปากท่อ) ก็เห็นจะเหมาะสำหรับชาวเมืองใช้ประโยชน์ แต่หากคิดว่าอยู่ห่างไกลระหัดน้ำและเป็นท่าเดียวกับที่พระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่าเจ้าฟ้ากุ้งเสด็จขึ้นตอนที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงรับสั่งให้เฝ้ากรณีกระทู้กับพระสนมก็อาจจะเป็นไปได้ ซึ่งหากเป็นกรณีหลังทำนี้คงจะเป็นท่าของชาววังและข้าราชการมากกว่าเป็นท่าเรือของชาวเมือง ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเรียกทำนี้ว่าท่าม้าอามน้ำยังค้นไม่พบว่าเป็นบริเวณนี้มีโรงม้าอยู่ที่ใด

** วัดเชิงท่าอยู่เยื้องปากคลองท่าข้าม เป็นท่าข้ามไปเข่าวังในตอนที่ย้ายสนมเป็นข้างหน้า ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาลงมาจนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

^๖ ท่าเรือคอยราชการในที่นี้ไม่น่าจะหมายถึงท่าवासกรี เพราะท่าวาสกรีเป็นท่าเรือหลวงไม่น่าจะใช้เป็นท่าเรือจ้าง ท่าเรือคอยราชการน่าจะหมายถึงท่าเรือที่ข้าราชการใช้ประจำเมื่อจะเข้ามาทำราชการในพระราชวังหลวง ตำแหน่งที่น่าจะเป็นที่ตั้งของท่านี้ควรจะมีอยู่ริมหน้าตงกับประตูท่าคอยใกล้ป้อมท่าคัน เพราะสถานที่ราชการในพระราชวังอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอก

*** เรือคอยรับใช้ราชการประจำท่าวาสกรี ข้ามฟากไปศาลากลางตระเวรปากคลองสระบัว ด้วยที่นั่นเป็นด้านตรงจนวนน้ำประจำท่าพระราชวังหลวง เป็นศาลาย่านกลาง ในกฎมณเฑียรบาลว่าตอนแม่น้ำข้างเหนือมีศาลากลางตระเวร สันนิษฐานว่าคงอยู่ราวตรงระหว่างท่าลาใหม่กับท่าสิบเบี้ยข้าม สำหรับรักษาเหตุการณ์ในลำแม่น้ำเขตพระราชวังด้านหน้าศาลา ๑ ข้างใต้ตั้งกองตระเวรที่ศาลาปูน สันนิษฐานว่าข้างวัดศาลาปูนเดี๋ยวนี้ สำหรับรักษาเหตุการณ์ในลำน้ำตอนท้ายพระราชวัง ระหว่างศาลาเหนือศาลาใต้ห้ามไม่ให้เรือประทุนเรือลูกค้าเข้าออก

เรือจ้างท่าลิบเบีย*^๑ ข้ามออกไปคลองวัดโพ ๑ เรือจ้างริมวัดท่าทราย** ข้ามออกไป (วัด) โรงฆ้อง ๑
เรือจ้างหน้าวัดชอง*** ข้ามออกไปวัดป่าคนที่ ๑ เรือคอยราชการวังจันอยู่ตรงป้อมมหาไชย****
ข้ามออกไปวัดแม่นางปล้มแลถ้าโขลง ด้านแปอูตรทิศมีถ้าเรือคอยสองตำบล เรือจ้างห้าตำบลแล

แม่น้ำรอบกรุงทั้งสี่ด้าน มีท่านบรอดตำบล ๑ เรือคอยสองตำบลเรือจ้างยี่สิบตำบล แต่ข้ามแม่น้ำ
ยี่สิบสามตำบลแล

มีตลาดเรือที่แม่น้ำรอบกรุง เป็นตลาดเอกสี่ คือ ตลาดน้ำวน***** บางกะจะ ๑ ตลาดปากคลอง
คูจาม***** ๑ ตลาดคลองคูไม้ร้อง***** ๑ ตลาดปากคลองวัดเดิม***** ๑ เป็นสี่แล

มีตลาดบนบกนอกกำแพงกรุง แต่ในชนบททั้งสี่ทิศเข้ามาจนริมแม่น้ำรอบกรุงนั้น คือตลาดวัดพระมหา
ธาตุ***** หลังชนบทบางหลวง ๑ ตลาดลาว***** เหนือวัดโคกหาสุวรรณี ๑ ตลาดคลอง
น้ำยา***** ๑ ตลาดป่าปลา***** เขิงท่านบรอด ๑ ตลาดหน้าวัดแคลง

* ท่าลิบเบียเป็นท่าขึ้นลงของผู้มีราชการในพระราชวังและผู้ที่มีกิจในวังศาล เพราะก่อนแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาขึ้นไป
ศาลาถูกขุนกับทั้งสำนักงานข้าราชการในราชสำนักอยู่ในกำแพงพระราชวังด้านตะวันออก และนอกกำแพงก็มีสถานที่ทำการอื่น ๆ
อยู่ทางด้านหน้าทั้งหมด

๑ ท่าลิบเบียจะอยู่ตรงกับประตูท่าลิบเบีย ซึ่งในเอกสารนี้ตอนที่กล่าวถึงกำแพงเมืองว่าตรงนี้เป็นท่าข้างลงน้ำด้วย
จึงน่าจะอยู่ก่อนมาทางวัดญาณเสน และอาจจะอยู่ตรงกับประตูของวัดญาณเสนเลยก็ได้ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ตรงกับวัดโพฝั่งตรงข้ามพอดี

** วัดท่าทรายอยู่ริมคลองประตูข้าวเปลือก ภายในกำแพงพระนคร วัดโรงฆ้องอยู่ริมน้ำฝั่งเหนือเยื้องกันข้าม

*** วัดชอง อยู่ในกำแพงพระนครหลังตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้อยู่ในบริเวณอำเภอกรุงเก่า เป็นวัดร้าง เดิมมีโบสถ์ วิหาร
พระเจดีย์ และหอระฆัง ซองประตูด้านตะวันตก แต่พังทำลายเสียหมดคงเขาไว้แต่พระเจดีย์กับซองประตูไว้เป็นเครื่องหมาย
วัดป่าคนที่อยู่หลังบ้านหม้อปากคลองข้างเหนือ แนวเดียวกับวัดแม่นางปล้ม

**** ป้อมมหาไชยอยู่ตรงตลาดหัวรอ วัดแม่นางปล้มอยู่คนละฟาก

***** บางกะจะ คือ แม่น้ำตรงสามแยกหน้าป้อมเพชร

***** คลองคูจามอยู่ใต้วัดพุทธไสสวรรย์ลงมา

***** คูไม้ร้อง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ ระหว่างวัดเชิงท่ากับวัดพนมโยง เป็นที่โรงเรือพระที่นั่ง

***** วัดเดิมในราชการเรียกว่าวัดศรีอโยธยา อยู่ในคลองแยกจากคลองบ้านม้าหันตรา

***** วัดพระมหาธาตุอยู่ในกำแพงพระนคร ไม่ปรากฏว่ามีวัดมหาธาตุนอกกรุงอีก และที่บางกลางซึ่งเป็นตำบลชนอนเดิม

ข้างแม่น้ำฝั่งตะวันออกมีวัดดาวคะนอง ทางตะวันตกมีวัดข้าง ตลาดนั้นจะอยู่ที่วัดใดรู้ไม่ได้

***** จะอยู่ที่ใดไม่ทราบแน่ เพราะชื่อวัดเดี๋ยวนี้เปลี่ยนแปลงไปเสียมาก แต่อยากจะเดาว่า น่าจะอยู่แถวปลายคลองสระบัว

ด้วยที่แถวนี้สังเกตเห็นเป็นบ้านเก่ามีวัดเรียงกันถึง ๒ ชั้น
***** ชาวบ้านเดี๋ยวนี้เรียกคลองที่อยู่เหนือเพนียดเข้าไปในทุ่งวัดบรมวงศัวั คลองน้ำยา แต่ในจดหมายเหตุและแผนที่
ของพวกฝรั่งเศษ ซึ่งเขียนไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า คลองเหนือวัดเซนตโยเซฟ คือที่เรียกกันว่าคลองตะเคียนเหนือเดี๋ยวนี้
เป็นคลองน้ำยา แต่ในหนังสือนี้เรียกคลองน้ำว่า คลองขุนละคอนชัย

๑๑๐ ▪ เรื่องกรุงเก่า

กุเหาพอง พระนครศรีอยุธยา

วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา ถ่ายจากชายฝั่งพระรามข้างตะวันออก

แลวัดตะพานเหลือง* (วัดตะพานเกลือ) ๑ ตลาด** (วัดนางชี) .. ๑ ตลาดบ้านบาตวัดพิไชย*** ๑
 ตลาดวัดจันทร์หลังวัดกล้วย**** ๑ ตลาดหลังตึกวิสันดา***** ๑ ตลาดวัดสิงห์***** บ้านญี่ปุ่น ๑ ตลาด
 วัดทอง ๑ ตลาดวัดถ้ำراب ๑ ตลาดบ้านปูนวัดเขียน ๑ ตลาดบ้านจีน***** ปากคลองขุนลคชนไชย ๑
 ตลาดกวนลวดช่อง ๑ ตลาดเรือจ้างวัดธาระมา ๑ ตลาดบ้านป้อม***** ตรงชนอรปากคู ๑ ตลาด
 (หัว) แหลม***** คลองมหานาค ๑ ตลาดวัดขุนญวนศาลาปูน ๑ ตลาดวัดคูไม้ร้อง*****
 หลังโรงเรือ ๑ ตลาดหน้าวัดกะไตร***** ลงวัดหน้าพระเมรุ ๑ ตลาดวัดค่ายวัว*****
 บ้านม้อ ๑ ตลาดป่าเหล็ก***** ๑ ตลาดวัดครุฑ***** ๑ ตลาดคลอง
 ผ่าลาย***** ริมวัดป่าแดง (วัดป่าแดง) ๑ ตลาดโรงกูบ***** หน้าวัดกุฎีทอง
 ๑ ตลาด(วัด) โรงฆ้อง***** ๑ ตลาดหน้าวัดป่า***** บ้านคนที ๑
 ตลาดป่าเหล็ก***** ถ้ำไขลง ๑ ตลาดวัดพร้าว***** ๑
 ตลาดนอกกรุงเทพมหานครสามสิบสองตลาดแล

* ตลาดป่าปลา อยู่ที่หน้าตลาดหัวรอ
 ** คือตลาดริมแม่น้ำหน้าวังจันทร์ฝั่งเหนือ แต่วัดแคลงมาถึงวัดสะพานเกลือ
 *** บ้านบาตอยู่ในคลองข้างวัดพิชัย ได้สถานีอยุธยา
 **** วัดนี้หมายความว่า อยู่ที่ริมทางรถไฟใต้สะพานคลองบ้านบาตรลงไป ชาวบ้านเรียกว่าวัดประสาธ
 แต่มีวัดจันทร์อยู่ที่เหนือท่าสถานีอยุธยาวัด ๑ มีชื่อมาในพงศาวดาร แต่ไม่อยู่ในลำดับนี้
 ***** ตึกวิสันดา อยุธยาแม่น้ำฝั่งตะวันออกข้างใต้หัวเลี้ยววัดรอ หลังวัดหน้าญเชิงลงไป ชาวบ้านเรียกตึกแดง
 ยังเห็นผนังตึกเพียงพื้น
 ***** บ้านญี่ปุ่น อยุธยาแม่น้ำฝั่งตะวันออกเหนือเกาะเรียนแต่คงเป็นเรือนเครื่องไม้ จึงไม่พบรากอิฐ
 ***** ปากคลองตะเคียนข้างเหนือที่ฝั่งเศสเรียกว่า คลองน้ำยา แต่ในหนังสือนี้เรียกคลองขุนลคชนไชย
 ***** บ้านป้อม อยุธยาแม่น้ำฝั่งตะวันตกใต้ปากคลองวัดลาดลงมา คือที่ป้อมจำปาพล
 ***** คลองมหานาค อยู่เหนือหัวแหลมราว ๒ เส้น พงศาวดารว่าในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 พระเจ้าหงสาวดีสุวรรณเอกฉัตรยกเข้ามาตีกรุง พระมหานาค วัดภูเขาทองสึกออกมารับอาสาตั้งค่ายกันข้าศึก ตั้งแต่วัดภูเขาทองลงมาจนวัด
 ป่าพลพุทธทศกวนานาคช่วยกันขุดคูออกค่ายกันทัพเรือจึงเรียกว่าคลองมหานาค ลาดลงแต่แม่น้ำเข้าไปจนถึงวัดภูเขาทองเห็น
 จะเป็นคลองเดิมของวัด เพราะวัดภูเขาทองอยู่กลางตอน มหานาคคงจะขุดคูแยกจากคลองวัดภูเขาทองลงมาข้างใต้ถึงวัดศาลาปูน
 แล้วเลี้ยวลงทางตะวันตกผ่านหลังวัดขุนญวนและหน้าวัดป่าพลูออกมาแม่น้ำใหญ่ที่เหนือหัวแหลม
 ***** ซ้ำกันชื่อ *****
 ***** วัดตะไกร อยู่หลังวัดหน้าพระเมรุเยื้องไปข้างเหนือ
 ***** วัดค่ายวัว อยู่หลังบ้านหม้อ
 ***** อยู่หลังบ้านหม้อ แดงเดียวกับวัดแม่นางปลี้ม
 ***** วัดครุฑ อยู่ปลายคลองสระบัวฝั่งตะวันออก
 ***** วัดป่าแดง อยู่ในปากคลองสระบัวตรงหน้าพระเมรุข้าม
 ***** วัดกุฎีทอง อยุธยาคลองเมืองฝั่งเหนือ เยื้องหน้าพระราชวังข้าม
 ***** วัดโรงฆ้อง อยุธยาคลองเมืองฝั่งเหนือ
 *****_***** อยู่หลังบ้านหม้อ ดูเหมือนจะเป็นตลาดเดียวกับชื่อ *****
 ***** วัดพร้าว อยู่ในคลองเล็ก ตรงหน้าวัดสามวิหารข้ามเดิมก็คงจะอยูริมน้ำน้ำแควใหญ่ แต่ตลิ่งงอกออกมา

ในกรุงเทพมหานครมีถนนหลวง* กว้างห้าวา สำหรับมีการใหญ่แห่งพระภิกษุหลวงนาคหลวง
ตั้งพยุหีบาตรา สระขานานข้างม้าพระที่นั่งประตูไชย ชักจะเข้าใส่ศภพระราชาขณะอธิการ และมีค่ายผน

* ถนนสายนี้เป็นถนนใหญ่ตรงไปจากหน้าพระราชวังไปหักเลี้ยวที่มุมกำแพงพระราชวังด้านใต้หน้อยหนึ่งแล้วเลี้ยวซ้ายตรงไป
ทางใต้ถึงประตูชัย ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ เคยแหรับพระราชสาสน์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศส กับปรากฏว่าเป็นที่ชุมพลทัพเรือซึ่งแม่ทัพ
จะยกไปต่อสู้ข้าศึกตามหัวเมือง ไผ่ซัดทัพหลวงที่เสด็จเป็นจอมพล แต่ที่ว่าแม่พยุหยาตรากรุนหลวง นาคหลวงสระขานานข้างม้า นั้น
เห็นจะมีแต่กรุนหลวงวัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้นในที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าตองใกล้กับประตูชัย
เป็นการพิเศษ ส่วนการแหพยุหยาตรากรุนหลวงหรือสระขานานข้างม้าที่ประจำ คงจะตั้งกระบวนออกจากหน้าพระราชวังที่ถนนหน้าวัง
ตราข้างวัดธรรมิกราช เสด็จออกทางประตูจักรมนิมาตรงไปตามทางย่านถนนปามะพร้าว ถึงวัดพลับพลายี่สิบลงข้างใต้หยุดทองดอกกรุน
วัดราชบูรณะแล้วไปวัดมหาธาตุ กลับกระบวนเลี้ยวลงสู่ทิศตะวันตกทางถนนตลาดเจ้าพรหม ตรงมาเข้าประตูพระราชวังหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ
ในจดหมายเหตุของทูตลังกาที่ว่าด้วยตอนไปดูแห่งกรุนพยุหยาตรา อธิบายถึงแผนที่ ที่ไปคอยดูก็อยู่ในถนนสายที่กล่าวนี้ และในพระนครยังมี
ถนนริถนนขวางอีกหลายสาย ถนนเหล่านี้พูนดินขึ้นสูงเหมือนทางรถไฟ ตอนที่ตอนก็สูงราว ๓ ศอก ที่ลุ่มก็สูงตั้ง ๔ ศอกหรือกว่าก็มี กว้างราว
๒ วาบ้าง ๓ วาบ้าง กลางปฏิรูปตะแคงยังเหลือเห็นได้ในเวลานี้อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่า ตามถนนในพระนครเวลานั้นใช้แต่พาหนะข้างม้า
ไม่มีรถหรือเกวียน จะมีก็แต่รถหลวงสำหรับใช้ในการแหเท่านั้น

ถนนสายนี้ตามแผนที่เป็นถนนขวางอยู่กึ่งกลางพระนคร แต่เหนือไม่ได้ และมีถนนริแต่ด้านตะวันออกตรงไปทางตะวันตกถึง
หลังวังหลังซึ่งอยู่ในบริเวณโรงทหารเดี่ยวนี เป็นถนนสายริที่อยู่กึ่งกลางพระนครเหมือนกัน ตรงที่ถนนสองสายนี้ผ่านกันเป็นทาง ๔ แพร่ง เรียกว่า
ตะแลงแกง ริมถนนตะแลงแกงด้านเหนือฟากตะวันตกมีหอกลอง ซึ่งผู้ตรวจสอนหนังสือเรื่องนี้เคยตรวจค้น ขุดพบโคนเสาขนาดใหญ่เท่ากับ
เสาพระเมรุกลางเมืองแต่ก่อนเหลืออยู่ ๓ ต้น และมีรากกำแพงอิฐรอบห่างจากหอกลองเข้าไปด้านหลังมีวัดเรียกกันว่าวัดเกศ
ต่อจากหลังวัดเกศไปเป็นคู มีคลองเล็กแยกจากคลองห่อ ที่ถัดสะพานลำเหมยมาทางตะวันออกถึงคูเรียกว่า คลองนครบาล ข้างฟากถนน
ตะแลงแกงทางใต้ด้านตะวันตกมีศาลพระกาฬหลังคาคาเป็นซุ้มปรางค์ และมีศาลอยู่ต่อกันไปเข้าใจว่าจะเป็นศาลพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง
พระหลักเมืองที่ตรงตะแลงแกงเห็นจะถือกันว่าเป็นกลางพระนคร ในกฎมณเฑียรบาลจึงแบ่งแขวงในกำแพงพระนครไว้ดังนี้ ตั้งแต่หอกลอง
ถึงเจ้าโลยและตลาดยอดแขวงขุนธรรณีบาล ตั้งแต่หอกลองถึงประตูชัยและเจ้าโลยแขวงขุนธรรบาล แต่หอกลองถึงปามะพร้าวมาถึง
ท้ายบางเขียนแขวงขุนโลกบาล ตั้งแต่หอกลองลงมาบางเขียนถึงจวนวังแขวงขุนธรรบาล รวมเป็น ๔ แขวง

ท้องที่นอกกรุงก็แบ่งเป็น ๔ แขวงคือ ๔ อำเภอเหมือนกันพบชื่อที่มีมาในกฎหมาย คือ แขวงรอบกรุงคงจะปกครองท้องที่บริเวณ
นอกกำแพงพระนครออกไปโดยรอบ แขวงจุกทัยปกครองท้องที่ต่อเขตแขวงรอบกรุงออกไปด้านตะวันออกจนจดทิศใต้ แขวงนคร ปกครองต่อจาก
แขวงรอบกรุงและแขวงจุกทัยไปทางทิศเหนือตลอดตะวันตกเฉียงเหนือ แขวงเสนา ปกครองต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงนครทางด้านตะวันตก
เฉียงเหนือไปต่อแขวงจุกทัยทิศใต้ ต่อมาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์จะเป็นรัชกาลที่ ๔ หรือต้นรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าแขวงจุกทัย แขวงนคร แขวงเสนา
มีท้องที่และผู้คนมากเกินกำลังนายแขวงจะปกครองให้เรียบร้อยได้ จึงแบ่งแขวงจุกทัย แขวงนคร แขวงเสนา ออกไปอีกเป็นจุกทัยใหญ่ จุกทัยน้อย
นครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย รวมเป็น ๗ อำเภอ ครั้นเมื่อรวมหัวเมืองจัดการเป็นมณฑลเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔
ได้แบ่งแยกเขตท้องที่อำเภอนครใหญ่ นครน้อยออกเป็นนครกลาง นครใน แยกอำเภอเขตเสนาใหญ่ เสนาน้อย ตั้งขึ้นเป็นอำเภอเสนากลาง
อำเภอเสนาใน รวมเป็น ๑๑ อำเภอ ต่อมาโปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภอจุกทัยน้อย เป็นอำเภอพระราชวัง และตัดเขตอำเภอจุกทัยใหญ่
และเขตอำเภอหนองแก จังหวัดสระบุรี รวมเข้าตั้งเป็นอำเภอจุกทัยน้อยอีกอำเภอหนึ่ง รวมเป็น ๑๒ อำเภอ และโปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลาง
เป็นอำเภอนครหลวงถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภอจุกทัยใหญ่คงเป็นอำเภอจุกทัย อำเภอจุกทัยน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอจันน้อย
อำเภอพระราชวังเปลี่ยนเป็นอำเภอบางปะอิน อำเภอนครใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอมหาราช อำเภอนครน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอท่าเรือ
อำเภอนครในเปลี่ยนเป็นอำเภอบางปะหัน อำเภอเสนาใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอผักไห่ อำเภอเสนาน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอราชคราม
อำเภอเสนากลางคงเป็นอำเภอเสนา อำเภอเสนาในเปลี่ยนเป็นอำเภอบางบาล อำเภอรอบกรุงเป็นอำเภอกองเก่า

บ้านหล่อ* ตั้งแต่ถนนหน้าวังตรา^๑ ๑ มาปลายถนนวังตราตั้งค่ายถนนบ้านหล่อตรงประตูผ้าสับเบี้ย ๑
 ค่ายถนนบ้านหล่อตั้งสุดถนนป่าตะกั่ว** ๑ ตั้งที่หัวเลี้ยวมาป่าโทน^๓ ๑ ตั้งหัวถนนป่าเตียบถ้ำ
 พระประเทียบ ๑ ท้ายถนนป่าเตียบ ๑ ตั้งหัวถนนป่าขันเงิน ๑ ตั้งท้ายถนนป่ายา ๑ ตั้งหัวถนน
 ป่าขมภู ๑ ตั้งหัวถนนป่าไม้ป่าเหล็ก ๑ ตั้งหัวถนนป่าฟูก^๔ ๑ ตั้งหัวถนนป่าผ้าเขียว^๕ ๑ ตั้งหัวถนน
 ตะแลงแกง ๑ ตั้งท้ายถนนตะแลงแกง^๖ ๑ ตั้งหัวถนนป่าตอง^๗ ตรงจวนคลัง ๑ ตั้งท้ายถนนป่าตองต่อ
 ถ้ำข้างประตูไชย ๑ ค่ายถนนบ้านหล่อตั้งรอบพระราชวังหลวง ๑ ตั้งหัวโรงม้าไชยฤกษ์ประตูจกัหมิมา ๑
 ตั้งมุมวัดธรรมคุณราชตรงกำแพงคั่นท้องสนามหน้าจักรวัติ ๑ ตั้งหัวถนนตลาดเจ้าพรหม^๘ ๑ ตั้งป้อมตรง

* ค่ายถนนบ้านหล่อ หนังสือบางเรื่องเรียกว่า จำหล่อ แต่ก่อนเคยเห็นมีตามทางเข้าวัดที่อยู่ตามดอน เป็นเรื่องกีดกันขวางทาง คือ
 ปักเสาสูงราว ๒ ศอก มีไม้เสาทับหลังขวางถนนเรียกว่า ราวเป็น ๒ แนวเอียงไม่ตรงกัน ปลายต่อปลายเกินกันทั้ง ๒ ข้าง ตามปกติเมื่อผู้ใด
 เดินไปถึงจำหล่อจำเป็นต้องเดินอ้อมจากปลายราวข้าง ๑ ไปออกปลายราวข้าง ๑ ถ้าเป็นโจรผู้ร้ายถูกไล่วิ่งหนีมาถึงจำหล่อก็จำเป็นต้อง
 หยุดชะงักทำให้ช้าลง ครั้งกรุงศรีอยุธยาตามจำหล่อว่ามีกองตระเวนอยู่ประจำรักษาการ ดังปรากฏในเพลงยาวของนายจ้อย พันชาว
 กวีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ความว่า คืนวันหนึ่งไปหาผู้หญิงที่บ้านแต่เข้าบ้านผู้หญิงไม่ได้ คอยจนดึกหมดหวังก็เดินกลับมาตามถนน
 ถึงจำหล่อเขาปิดเพราะเกินยาม ๑ แล้ว จึงต้องป็นข้าม มีกลิ่นในตอกลางเพลงยาวว่า ดังนี้ "แต่เดินครวญปนใจจนใกล้รุ่ง เสียตายมุ่งหมาย
 มีที่ถือถนนอม คิดใครคืนหลังง้อไปขอจอมเกลือกมียอมยกหน้าทำอาชญา ยิ่งคิดอันอกไอ้อาลัยเหลือคะเน็งเนื้อหอมใจยังไม่หาย ที่เดินตั้งไป
 จนถึงจำหล่อราย เขาปิดตายมิให้เดินด้วยเกินยาม ก็ยี้ดราวก้าวไบนพจนใจนั้น จึงปะคนทีเขาเกณฑ์ตระเวนถาม ไม่ตอบสนองชามามอง
 ตระหนักนาม ครั้นแน่นตรเขาก็ขามด้วยเคยกลัว"

^๑ ถนนหน้าวังตราตั้งต้นตรงประตูจกัหมิมา มาสิ้นสุดที่สะพานข้ามช่องมหาเถรไฉ่ไช้บริเวณวัดญาณเสน

^๒ ถนนป่าตะกั่วอยู่ต่อจากถนนหน้าวังตราไปทางทิศตะวันออก โดยตั้งต้นที่สะพานข้ามช่องมหาเถรไฉ่ไช้ไปทางทิศตะวันออก
 สิ้นสุดเมื่อบรรจบกับถนนท่ากลางใหม่

** ตำบลที่เรียกว่า ป่าในพระนครศรีอยุธยา อย่างสำคัญว่าเป็นที่วางรังเป็ลี่ยเช่นป่าดง แต่ตรงกันข้าม ตำบลที่เรียกว่าป่าในพระนครนั้น
 กลับเป็นตลาดพะสนาที่ประชุมคน คือ หมายความว่าย่านใดที่มีสิ่งใดเป็นพื้นที่เรียกว่าป่าของสิ่งนั้น ๆ เช่น ป่าตะกั่วเป็นตลาดขายลูกแห
 และเครื่องตะกั่ว ย่านป่ามะพร้าวเป็นตลาดที่ขายมะพร้าว หรืออาจจะมิดันมะพร้าวอยู่ในแถบนั้นบ้าง ป่าผ้าเหลืองก็คือย่านตลาดขายผ้าไตรจักร
 ป่าตองก็เป็นที่มีส่วนกล้วยมีใบตองขาย ในย่านนั้นเป็นต้น

^๓ ถนนป่าโทน สันนิษฐานว่าเริ่มตั้งแต่ตะแลงแกงไปทางตะวันออกข้ามสะพานชีกุนไปสิ้นสุดที่ประตูเมือง

^๔ ถนนป่าฟูก สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงถนนในแนวเหนือใต้ แยกจากถนนป่าโทนไปทางทิศเหนือผ่านหน้าวัดโพธิ์ ถนนสายนี้มีแนวตรงกับ
 ถนนไปหน้าวัดสัก (วัดป่าสัก) ซึ่งอยู่ในเขตโรงเรียนอยุธยาวิทยาลัยทุกวันนี้ ซึ่งตอนที่อธิบายเรื่องสะพานได้ความว่า มีสะพานไม้ (ชื่อสะพานนาคร)
 ข้ามคลองขนาบถนนป่าโทนจากเหนือไปถนนหน้าวัดสัก และอยู่ตรงหัวถนนป่าฟูก ดังนั้นถนนสองเส้นนี้ควรจะอยู่คนละฝั่งของถนนป่าโทน

^๕ ถนนป่าผ้าเขียว สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงถนนในแนวเหนือใต้ คือถนนเส้นที่อยู่ระหว่างพื้นที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
 เจ้าสามพระยา กับศาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยาทุกวันนี้

^๖ ถนนตะแลงแกง สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงถนนที่เชื่อมระหว่างตะแลงแกงไปทางทิศตะวันตกข้ามคลองท่อที่สะพานลำเหย

^๗ ถนนป่าตอง คือถนนหลักในแนวเหนือใต้ จากตะแลงแกงลงไปทางทิศใต้ออกประตูชัย

^๘ ถนนตลาดเจ้าพรหม คือถนนในแนวตะวันออก-ตะวันตก เริ่มจากป้อมปืนด้านหน้าพระราชวังหลวง (หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์)
 ไปทางทิศตะวันออกผ่านระหว่างวัดมหาธาตุกับวัดราชบูรณะ

ศาลาธารบาญที่ ๑ ตั้งที่ป้อมกลางตรงวัดสี่เหลี่ยม ๑ ตั้งมุมป้อมจะเลี้ยวมาหน้าวัดระฆัง* ๑ ตั้งมุมป้อมจะเข้ามาท้ายสระ ๑ ตั้งมุมป้อมปากท่อจะเลี้ยวมาถนนประตูดินมาหยุดจนพระอนวณประจำถ้า ๑ ตั้งค่ายณบ้านหล่อ ล้อมพระราชวังหลวงแปดตำบล ตามถนนหลวงสิบหกตำบล เป็นยี่สิบสี่ตำบลแล

แลมีสะพานไม้สะพานอิติเดิรข้ามคลองในกำแพงกรุงสะพานไม้ข้ามคลองหอรตันไชย^๑ ๑ สะพานอิติ^๒ ** ข้ามคลองประตูในไก่อจะเลี้ยวหอรตันไชย ๑ มาสะพานไม้ชื่อสะพานสี่แฉก^๓ ๑ มาถึงสะพานใหญ่ชื่อสะพานหัวจะกา^๔ ๑ มาสะพานอิติ^๕ *** ตรงประตูในไก่อชื่อสะพานในไก่อแล

คลองประตูเข้าเปลือกตรงออกประตูจีน มีสะพานก่อด้วยศิลาแลงชื่อสะพานช้าง^{****๑} ๑ มาถึงสะพานอิติชื่อสะพานป่าถ่าน^{*****๑} ๑ มาถึงสะพานไม้ชื่อสะพานวัดลาด^๘ ๑ มาถึงสะพานอิติชื่อสะพานชีกุน^{*****๑} ๑ มาถึงสะพานไม้ชื่อสะพานวัดขุนเมืองใจ^{๑๐} ๑ มาถึงสะพานอิติชื่อสะพานตลาดจีน^{*****๑๑} ๑ มีคลองน้อยลัดแต่คลองในไก่อมาออกคลองประตูจีน มีสะพานอิติข้ามคลองน้อยนั้นชื่อสะพานบ้านดอกไม้เพลิง^{๑๒} แล

* คือวัดวรโพธิ์ อยู่ปากตะวันตกคลองท่อ คนละปากกับด้านหลังพระราชวัง เดิมเห็นจะเรียกว่าวัดระฆัง จะมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดวรโพธิ์ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อคณะสงฆ์ซึ่งออกไปตั้งศาลาเกาะลังกากลับเข้ามา น่าจะได้เห็นผู้พระศรีมหาโพธิ์เข้ามาถวายคงจะได้โปรดให้ปลูกที่วัดระฆัง ด้วยเป็นวัดใกล้ที่ประทับ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นวัดวรโพธิ์แต่นั้นมา

๑ คลองหอรตันไชยเชื่อมกับคลองในไก่อที่วัดวังจันทร์เกษม คลองในไก่อน่าจะมิกถนนขนานทางด้านทิศตะวันออก สะพานไม้แห่งนี้ว่าทอดข้ามคลองหอรตันไชยจึงน่าจะอยู่ที่หัวถนนสายนี้ และเป็นสะพานข้ามคลองหอรตันไชยไปสู่วังจันทร์เกษม

๒ สะพานอิฐบนแนวถนนปามะพร้าวข้ามคลองในไก่อ หากเลี้ยวซ้ายจะเป็นทางเข้าสู่วังจันทร์เกษม

** ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

๓ สะพานสี่แฉก สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงสะพานบนแนวถนนตลาดเจ้าพรหม (ถนนป่าถ่าน) ข้ามคลองในไก่อ

๔ สะพานหัวจะกา สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงสะพานบนแนวถนนป่าโทนข้ามคลองในไก่อ

๕ สะพานในไก่อ อยู่หัวถนนจีนทอดข้ามคลองในไก่อ

*** ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

๖ สะพานช้างอยู่บนแนวถนนปามะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก เยื้องวัดพลับพลาไชย

**** ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ แต่แลงนั้นว่าเรือเอาลงไปกรุงเทพฯ ฯ ควรสร้างบรมบรรพตวัดสระเกศ ในรัชกาลที่ ๓

***** เิงสะพาน ๒ ข้างยังอยู่สูงถึงที่วางรอด อยู่ถนนป่าถ่านระหว่างหน้าวัดมหาธาตุกับวัดราชบูรณะ

๘ สะพานป่าถ่านอยู่บนแนวถนนตลาดเจ้าพรหม ข้ามคลองประตูข้าวเปลือก (คลองประตูจีน) ระหว่างวัดมหาธาตุกับวัดราชบูรณะที่เชิงสะพานป่าถ่านฝั่งตะวันตกมีเจดีย์แปดเหลี่ยม ๒ องค์ เหลือแต่ฐาน คือเจดีย์เจ้าชายพระยาและเจ้ายี่พระยา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าสามพระยาทรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้น เมื่อพ.ศ. ๑๙๖๗ ในบริเวณที่พระเชษฐาของพระองค์ได้ชนช้างกันสิ้นพระชนม์ทั้งสองพระองค์

กรมศิลปากรได้ขุดแต่งสะพานป่าถ่านแล้วพบว่า เป็นสะพานก่ออิฐแบบช่องโค้ง ๓ ช่อง โดยช่องกลางมีขนาดใหญ่กว่าอีก ๒ ช่องที่กระหนาบข้าง และได้บูรณะเสริมความมั่นคงไว้ตามสภาพแต่การบูรณะครั้งนี้ไม่สามารถบูรณะต่อม่อสะพานฝั่งตะวันออกได้เพราะว่ามีส่วนของถนนปัจจุบันสร้างทับซ้อนอยู่

๘ วัดลาดปัจจุบันไม่เหลือสภาพ หากพิจารณาตามตำแหน่งที่ตั้งไว้ใน "แผนที่กรุงเทพมหานคร" ที่พระยาโบราณราชธานินทร์ ตรวจสอบนั้นจะอยู่ฝั่งตรงข้ามวัดมหาธาตุ ซึ่งถ้าหากตำแหน่งที่ตั้งวัดลาดเคลื่อนก็น่าจะสันนิษฐานได้ว่าสะพานวัดลาดเป็นสะพานที่สร้างไว้เพื่อข้ามไปวัดลาด แต่น่าสังเกตว่าในเอกสารนี้จะกล่าวถึงสะพาน ตามถนนสายหลักและระหว่างสะพานป่าตันกับชีกุนมีถนนสายหลักอีกสายหนึ่งคือถนนบางเขินซึ่งพาดผ่านด้านทิศใต้ของบริเวณที่ตั้งสำนักงานโทรศัพท์จังหวัดพระนครศรีอยุธยาทุกวันนี้ บริเวณที่ถนนบางเขินจะมาบรรจบกับถนนชีกุนควรจะมีสะพานข้ามคลองประดู้อ่าวเปลือก (คลองประดู้อิน) ด้วย อาจจะเป็นไปได้ว่าสะพานวัดลาดอยู่ในตำแหน่งนี้

***** ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ และในย่านนี้เป็นเทวสถาน

๙ สะพานชีกุนอยู่บนแนวถนนป่าตันข้ามคลองประดู้อิน

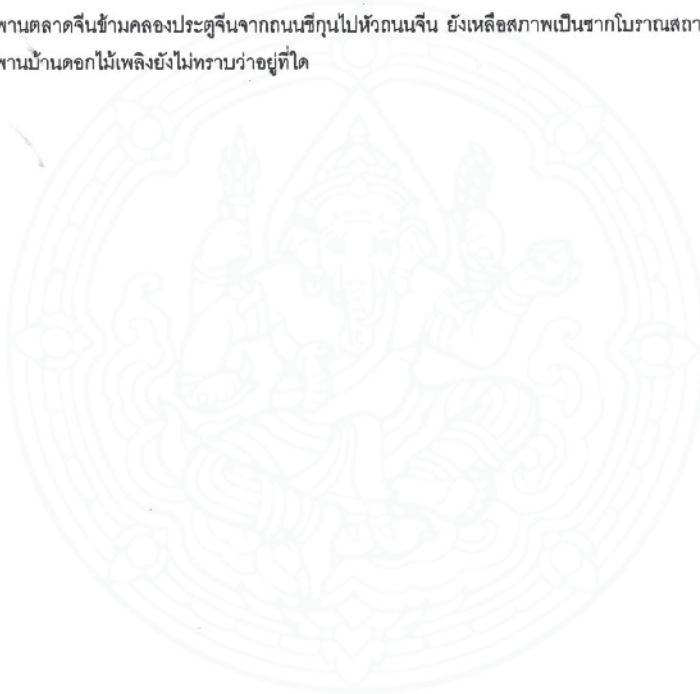
๑๐ สะพานวัดขุนเมืองใจ เป็นสะพานข้ามคลองประดู้อินไปวัดขุนเมืองใจ อาจจะเป็นสะพานที่สร้างเพื่อข้ามไปเฉพาะวัดขุนเมืองใจ

เพราะว่ายังไม่พบหลักฐานว่ามีถนนสายใดอยู่ในตำแหน่งนี้

***** สะพานนี้ก่อเจากกลางเป็นช่องโค้ง

๑๑ สะพานตลาดจีนข้ามคลองประดู้อินจากถนนชีกุนไปหัวถนนจีน ยังเหลือสภาพเป็นซากโบราณสถาน ยังไม่ได้ขุดค้น

๑๒ สะพานบ้านคอกไม้เพลิงยังไม่ทราบว่าอยู่ที่ใด

คลองประตูเทษสมิเข้ามาจนลำคูปากสมุทร แบ่งน้ำกลางเมืองออกริมตะพานนาค^๑ บรรจบกับคลองประตูเทษ มีตะพานอิดแต่บ้านแขกใหญ่ข้ามมาถนนบ้านแหชื่อตะพานวานร^{*๒} ๑ มีคลองน้อย^๓ ลัดมาจากคลองใหญ่ประตูจีน มาทะลุออกคลองประตูเทษ มีตะพานอิดเต็รแต่ถนนบ้านแขกข้ามศาลาอาไศรยมาป่า ๑ มีตะพานอิดเต็รมาถนนหน้าวัดอ้าแม่ มาออกถนนหลวงตรงมาวัดฉัดทันแล

คลองประตูไชย^{**} ตรงเข้ามาถนนตะแลงแกงมุมวัดป่าในมีตะพานไม้ริมพระคลังสินค้าข้ามเข้าไปวัดบรมจักรวรรดิ^๔ ๑ มีตะพานอิด^๕ หน้าวัดบรมพุทธาราม^{***} ข้ามมาป่าดินสอดถนนวัดพระงาม ๑

^๑ น้ำกลางเมืองตรงนี้จะหมายถึงบึงพระรามซึ่งรับน้ำจากแม่น้ำลพบุรีข้างเหนือทางช่องมหาเถรไม้แหร่ คลองประตูเทษมีเชื่อมบึงพระรามชักน้ำมาออกแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้อีกต่อหนึ่ง ดังนั้นสะพานนาคน่าจะอยู่บนแนวถนนป่าไทน์ข้ามคลองประตูเทษมี

* เป็นสะพานก่ออิฐและเป็นช่องโค้ง

^๒ สะพานวานรเป็นสะพานอิฐยังปรากฏช่องโค้งเหลืออยู่เพียง ๑ ช่อง สะพานนี้ข้ามประตูเทษมีจากถนนวัดพระงาม (ปากตะวันตก) มาถนนบ้านแห (ปากตะวันออก)

^๓ คลองน้อยสายนี้จะหมายถึงคลองขนานกับถนนวัดพระงาม-ถนนบ้านแหพวกเหนือ

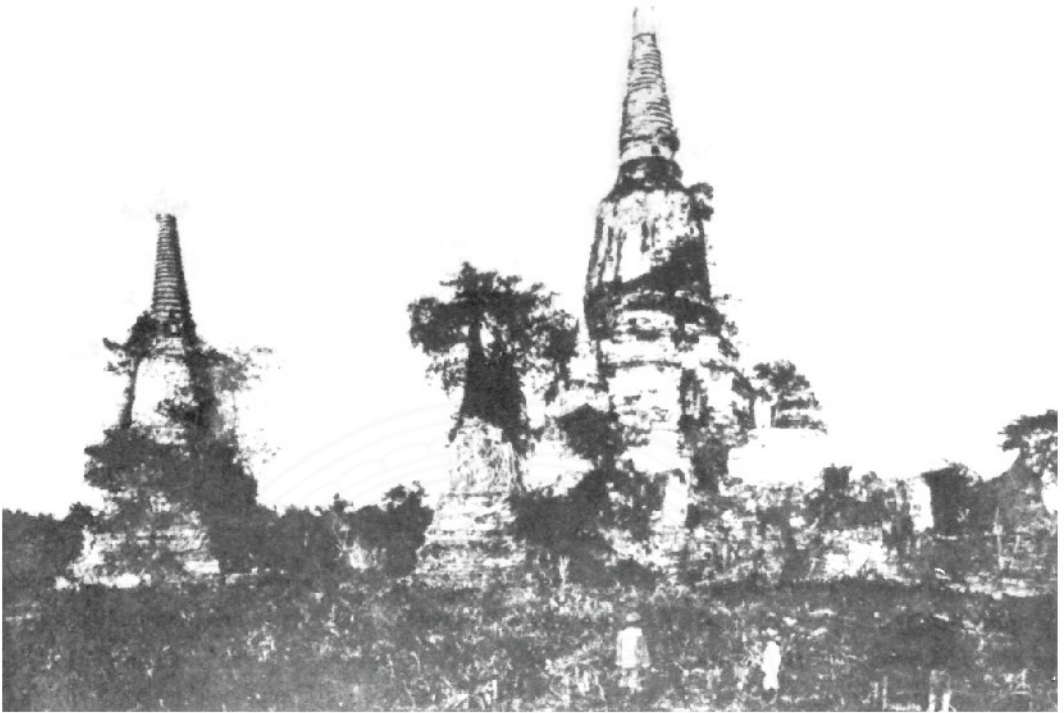
** ที่ว่าประตูชัยเป็นคลองน้ำนั้น ในหนังสือเรื่องนี้เองก็เกี่ยวกับ ตอนที่พรรณนาดำรงถนนก็มีความว่า เป็นถนนหลวงสำหรับแหกรุงิน พยุหยาตราและนาคหลวงสรรเสนาณช้างม้า ก็ถ้าประตูชัยเป็นประตูน้ำแล้ว ถนนประตูชัยก็ต้องเป็นคลอง มิเป็นกระบวนแหพยุหยาตรากรุงิน บกไปลอยคอในน้ำหรือ ในเรื่องประตูชัยนี้ท่านผู้เรียบเรียงเดิมเห็นจะหลงไปเอาแผนที่ประตูจะโกรน้อยมาเป็นประตูชัย จึงมิได้กล่าวถึงประตูน้ำ จะโกรน้อยเลย ดังจะเห็นได้ต่อไปก็อธิบายถึงประตูจะโกรใหญ่ทีเดียว ข้อที่จะชี้ให้เห็นว่า ประตูชัยมิใช่ประตูน้ำนั้นมีในพงศาวดารแผ่นดิน สมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองครั้งยังเป็นเจ้าพระยาตากโหมยกเข้ามาจับพระเจ้าแผ่นดินมีเรือ ๑๐๐ ลำเศษ พล ๓,๐๐๐ ล่องลงมาจากรัตนบุรีขึ้นที่ประตูชัย เจ้าพระยาตากโหมยกขึ้นมาน้ำพลไปถึงศาลพระกาฬหยุดลงจากม้า ตั้งสัตยาธิษฐานแล้วพุ่มพลอยู่ จน ๘ พุ่มได้เวลาจึงยกเข้าที่ประตูพระราชวังและยังมีพยานประกอบอีกแห่งหนึ่ง ได้พบในเพลงยาวของหม่อมพิมเสน ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นกวี แต่จะเป็นมหาดเล็กหลวงหรืออะไรหาทราบไม่ ได้แต่งเพลงยาวนิราศว่าด้วยไปราชการ จะเป็นกองทัพหรือกองข้าหลวงไปทำอะไรทาง จังหวัดเพชรบุรี แต่สังเกตดูในท้องเรื่องมีเรือและผู้คนไปมากเป็นกองใหญ่เรือที่จะไปนั้นตั้งกระบวนอยู่ที่ประตูชัย ก่อนที่หม่อมพิมเสนจะไปราชการนั้น ได้ติดพันอยู่กับผู้หนึ่งคนหนึ่ง และได้พบพูดจาสิ่งเสียดกันที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ว่า ขอให้ผู้หญิงตามไปส่งในวันยกกองออกจากกรุง แต่ผู้หญิง คนนั้นหาไปส่งไม่ มีกลอนเพลงยาวตอนนั้นว่าดังนี้ "จัญญาผ้าสทกก็เปลี่ยนผลัด จะเจียนจัดสิ่งไรให้ไหลหลง ถึงเวลาที่യാตราตรง ดำรงใจมา ในความกรมม เดินทางอย่างไรจะถอยย้อนรอยหยุด สุดใจด้วยใจจะไกลถนอม ถึงประตูไชยร้อนอารมณ์กรมม ออมเทวศประเวษลงนาวา ตระหนักจิตติดตามมาเรือรบ แลไหนไม่พบพักตร์เขฎฐา จึงให้ล่องแลตามท้องขลามมา เห็นเรือพายพายมาหลายลำ" ข้อนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ประตูชัยมิใช่เป็นประตูคลองน้ำ แต่ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องหลังพลาดบ้าง แต่เท่าที่ท่านได้เรียบเรียงไว้อย่างละเอียดลออเป็นหลักฐานได้เท่านี้ ก็นับว่าเป็นบุญคุณแก่ผู้ศึกษาโบราณคดีขึ้นเป็นนักหนา

^๔ การกล่าวถึงสะพานข้ามคลองจะโกรน้อยตอนนี้อธิบายจากทิศใต้ขึ้นมาทางทิศเหนือ ซึ่งจากประตูชัยขึ้นมาตามถนนป่าตองมีถนนสายหลักเส้นแรกที่เชื่อมต่อกจากถนนป่าตองออกไปทางทิศตะวันออกผ่านทางทิศใต้ของวัดสวนหลวงค้ำควา (ไม่ปรากฏชัดว่าชื่อถนนอะไร) สะพานวัดจักรวรรดิน่าจะอยู่บนถนนสายนี้ ตอนที่ข้ามคลองจะโกรน้อย

อย่างไรก็ตามยังไม่ทราบว่าวัดบรมจักรวรรดิหมายถึงวัดใด ในบริเวณนี้เห็นมีแต่วัดสวนหลวงค้ำควาเพียงวัดเดียว ไม่ทราบว่า จะเป็นวัดเดียวกันหรือไม่

^๕ วัดบรมพุทธารามหันหน้าไปทางทิศตะวันออก บริเวณด้านหน้าของวัดนี้ยังปรากฏซากอิฐก่ออยู่ที่กลางแนวคลองจะโกรน้อย แห่งหนึ่งซึ่งน่าจะเป็นตำแหน่งของสะพาน (สะพานบ้านดินสอ) ดังนั้นจึงต้องมีถนนแยกจากถนนป่าตองมาทางทิศตะวันออก เมื่อข้ามสะพานนี้ก็ถึงหัวถนนวัดพระงาม ถนนวัดพระงามต่อเนื่องไปทางทิศตะวันออกจะถึงสะพานวานรข้ามคลองประตูเทษมีถึงหัวถนนบ้านแห ถนนบ้านแหตรงไปทางทิศตะวันออกผ่านถนนซีกุนต่อกับถนนจีนโดยลำดับ

*** วัดบรมพุทธาราม สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้นที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าตองภายในกำแพงกรุง อยู่ระหว่างประตูชัยกับคลองจะโกรน้อย พระอุโบสถมุงกระเบื้องเคลือบ จึงเรียกกันว่าวัดกระเบื้องเคลือบ

วัดเจ้าพระยาไทย พระนครศรีอยุธยา

เชิงสะพานป่าถ่าน ในพระนครศรีอยุธยา

มีตะพานไม้^๑ ข้ามถนนบ้านช่างเงินข้ามเข้าไปวัดป่าไผ่ ๑ ลำคลองประตูไชยเลี้ยวตะวันออกมีตะพานไม้^๒ ตรงถนนป่าฝ้ายเขียวข้ามไปบ้านพรหมมณีนหน้าวัดป่าไผ่ ๑ มีตะพานไม้^๓ ตรงหัวถนนป่าฟูก ข้ามไปถนนหน้าวัดศักดิ์ชื่อตะพานนาค ๑ ลำคลองประตูไชยมีคลองน้อยเลี้ยวตะวันตกไปออกคลองจะโกรใหญ่ ๑ มีตะพานไม้^๔ ข้ามเข้ามาถนนป่าตอง ๑ มีตะพานไม้^๕ ตรงจะโกรน้อยข้ามมาถนนวัดป่าม่อแล

คลองประตูปากท่อตรงมาออกประตูจะโกรใหญ่ มีตะพานไม้ชื่อตะพานขุนโลก^๖ ๑ มีตะพานไม้^๗ ตรงถนนวัดขวิดข้ามไปวัดกุฎิลัก ๑ มีตะพานอิดตรงถนนตะแลงแกงข้ามไปถนนลาว ชื่อตะพานลำเหย^{*} ๑ มีตะพานอิดตรงประตูมหาโคกราช ข้ามไปถนนหน้าโรงไม้ชื่อตะพานสายไซ^{**} ๑ ลำปากท่อม

^๑ วัดป่าอยู่ในใกล้ตะแลงแกง บริเวณที่ตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยาทุกวันนี้ ตะพานไม้แห่งนี้เชื่อมถนนป่าตองข้ามคลองจะโกรน้อยเข้าวัดป่าไผ่และอยู่ตรงถนนบ้านช่างเงิน ดังนั้นถนนบ้านช่างเงินตั้งอยู่ปากตะวันตกของคลองจะโกรน้อยและถนนป่าตองตามลำดับและควรจะอยู่พื้นที่ศาลพระกาฬมาทางทิศใต้

^๒ แนวคลองจะโกรน้อยที่เลี้ยวไปทางทิศตะวันออกคือคลองขนานถนนป่าไผ่ฟากใต้ ถนนป่าฝ้ายเขียวที่ว่าผ่านหน้าวัดป่าไผ่น่าจะอยู่ตรงกับแนวถนนที่คั่นระหว่างพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยากับศาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยาทุกวันนี้ ตะพานไม้น่าจะอยู่ที่หัวถนนป่าฝ้ายเขียวที่จะเชื่อมต่อกับถนนป่าไผ่

^๓ ตอนนี้อेกสารยังอธิบายถึงสะพานข้ามคลองขนานถนนป่าไผ่ฟากใต้ ดังนั้นถนนป่าฟูกน่าจะเป็นถนนในแนวเหนือใต้ที่อยู่เบื้องพระรามมีร่องรอยของถนนปูอิฐโบราณสายหนึ่งผ่านด้านหน้าวัดโพนถนนสายนี้น่าจะมีแนวต่อเนื่องมาทางทิศใต้ เมื่อผ่านถนนวัดพระรามก็จะมาเชื่อมกับถนนป่าไผ่ต่อจากถนนป่าไผ่ไปทางทิศใต้ต้องมีสะพานข้ามคลองขนานถนนป่าไผ่ฟากใต้ไปเชื่อมต่อกับถนนหน้าวัดศักดิ์ (ป่าสัก) คือสะพานไม้ที่เรียกชื่อว่า "สะพานนาค" แต่ในเอกสารเดียวกันนี้กล่าวถึงสะพานวัดนาคมาแล้วหลายครั้ง ซึ่งที่ผ่านมาได้วิเคราะห์ว่าหมายถึงสะพานบนแนวถนนป่าไผ่ข้ามคลองประตูเทพนิ หรือว่าสะพานทั้งสองนี้เรียกชื่อเดียวกันเพราะว่าอยู่ใกล้กันก็ได้

^๔ คลองจะโกรน้อยที่หักเลี้ยวไปทางทิศตะวันตกคือคลองที่ขนานถนนป่าไผ่ฟากใต้ ตะพานไม้แห่งนี้อยู่บนถนนหลวงจากประตูชัยถึงพระราชวังหลวงในตำแหน่งหน้าศาลพระกาฬใกล้ตะแลงแกงไปถึงประตูชัยเรียกว่าถนนป่าตอง

^๕ ตรงนี้ไม่เข้าใจว่ากล่าวถึงสะพานแห่งใด เพราะว่าในวรรคก่อนยังอธิบายถึงสะพานที่ข้ามคลองจะโกรน้อยแนวที่เลี้ยวไปทางทิศตะวันตกและดูเหมือนจะอ้างชื่อสะพานไม่ครบ น่าจะมีสะพานบนแนวถนนเลียบคลองท่อฝั่งตะวันออกอีกแห่งหนึ่ง หากจะแปลความว่าหมายถึงสะพานบนแนวถนนขนานคลองท่อฝั่งตะวันออก ก็ยังไม่เข้าใจว่าถนนตอนนี้จะชื่อว่าถนนป่าม่อได้อย่างไร เพราะว่าไม่ได้ผ่านวัดป่าม่อเนื่องจากวัดป่าม่อตามตำแหน่งที่ตั้งไว้ในแผนที่ "กรุงเทพฯวารวดี" ที่พระยาโบราณราชธานินทร์ตรวจสอบนั้น ก็อยู่ลึกเข้าไป

หากจะคิดว่าข้อความที่เอกสารกล่าวตอนนี้ได้ย้อมมากล่าวถึงสะพานข้ามคลองจะโกรน้อย ซึ่งเป็นคลองหลักอีกครั้งหนึ่งก็เห็นว่ามีถนนสายหลักอีกสายหนึ่งที่ขนานกับคลองป่าม่อ (แนวเดียวกับคลองแกลม เชื่อมคลองท่อกับคลองจะโกรใหญ่) โดยมีสะพานอยู่ที่หัวถนน แต่ตำแหน่งของสะพานก็จะซ้ำกับสะพานหน้าวัดบรมพุทธารามที่กล่าวมาแล้ว

^๖ ตอนนี้อेกสารกล่าวถึงสะพานข้ามคลองจะโกรใหญ่เรียงลำดับจากทิศใต้ขึ้นไปทางทิศเหนือ ดังนั้นสะพานขุนโลกน่าจะอยู่บนแนวถนนเหล็กทอดข้ามคลองจะโกรใหญ่ ระหว่างวัดจุโบสถ์กับวัดเจ้าพรหมมณี

^๗ วัดขวิดกับวัดกุฎิลักยังไม่ทราบว่าจะหมายถึงวัดใด

^{*} สะพานลำเหย เป็นสะพานข้ามคลองท่อตอนใน ซึ่งมีถนนมาจากวังหลัง ตรงไปจดกำแพงกรุงด้านตะวันออก ตรงวัดพิชัยข้ามกรมทหารได้ทำถนนจากหลังโรงทหารไปตามแนวเดิมถนนลาว ถนนตะแลงแกง และสร้างเข้านั้นที่ระหว่างวัดจันทน์ตักกับเทวสถานให้ชื่อถนนแลงสร ทำสะพานขึ้นใหม่ตรงสะพานลำเหยให้ชื่อว่าสะพานลักษณะสุทร สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ภายหลังสมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อเสด็จไปทรงบัญชาการกองพลทหารบกที่ ๓ โปรดให้ทหารทำถนนต่อถนนแลงสร จากหลังเป่าตรงไปตามถนนป่าไผ่ บรรจบถนนรอบกรุง ด้านตะวันออก ประทานชื่อไว้ว่า ถนนเดชาวุธ

^{**} สะพานสายไซ เป็นสะพานข้ามคลองท่อจากฟากตะวันตก มาเข้าประตูมหาโคกราช หน้าพระที่นั่งทรงปืน

คลองน้อยเลีย้วเข้ามาสระแก้ว^๑ พระคลังใน มีตะพานไม้^๒ ตรงถนนหน้าวัดระฆังข้ามเข้าสวนอะหังง ๑ มีตะพานอด^๓ ตรงถนนหลังวัดระฆังข้ามเข้ามาทำยสระ ชื่อตะพานสวนอะหังง ๑ ถ้าคลองปากท่อม มีคลองน้อยเลีย้วไปตะวันตก ออกประตูใหญ่ฉางมหาไชยริม^๔ วัดสวนหลวงวัดศกสวรรค มีตะพานอดเค็ดรตามริมคลองทางหัวไม้ชื่อตะพานแก้ว แลในกรุงเทพมหานคร มีตะพานหลวงใหญ่่น้อย ตะพานอดลิบห้าตะพาน ตะพานไม้ลิบสี่ เป็นญี่ปุ่นลิบเก้าตะพานแล

แลในกำแพงกรุงเทพมหานคร มีตำบลย่านร้านตลาดขายของสรรพของเป็นร้านชำ ตลาดขายของสดข้าวเย็นตลาดประตูดิน^๕ หน้าพระราชวังหลวงขายของสดข้าวเย็น ๑ ตลาดถ้ำขันธ์^๖ ขายหมากพลูตรวยเมี่ยงห่อสำหรับบวคนาควังตรา ร้านชำหุงข้าวแกงขายคนราชการ และขายของสดข้าวเย็นในย่านตลาดหน้าวังตรา ๑ ตลาดป่าตะกั่ว^๗ มีร้านชำขายลูกแหแลเครื่องตะกั่ว ฟ้ายแลด้ายขาวด้ายแดง ขายของสดข้าวเย็นในย่านป่าตะกั่วตลาด ๑ ย่านปามะพร้าว^๘ ขายมะพร้าวห้าหวก มะพร้าวอ่อน มะพร้าวเผา ๑ ย่านป่าผ้าเหลือง^๙ ขายผ้าไตรแลจีวร ๑ ย่านป่าโทน^{๑๐} ขายเรไรเป้แก้ว หีบไม้ภูโลกใส่ผ้าข้างม้าศาล

^๑ หมายถึงคลองที่ขุดน้ำจากคลองท่อมเข้ามายังสระแก้วของพระราชวังหลวง ปรากฏอยู่ในแผนที่ของชาวต่างประเทศอย่างน้อย ๒ ฉบับ คือแผนที่ของบาทหลวงโหมัส วัลกาเนอริอา ชาวฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ และแผนที่ในจดหมายเหตุแกมเฟอร์ พ.ศ. ๒๒๓๓

^๒ ตอนนี้ออกสารข้อนมากกล่าวถึงสะพานที่อยู่ใต้สะพานสายโหลงมาซึ่งกล่าวข้ามไปตั้งแต่ต้น สะพานไม้แห่งนี้น่าจะอยู่ตรงป้อมสวนองุ่น ซึ่งติดกับตัวป้อมทางทิศใต้มีแนวถนนปูอิฐในวงตัวในแนวตะวันออกตะวันตก หากข้ามคลองจะไกรใหญ่ที่สะพานไม้แห่งนี้แล้วก็จะถึงวัดระฆัง

^๓ วัดระฆังหันหน้าไปทางทิศเหนือ ถนนหลังวัดระฆังคือถนนขนาบคลองฝางฝั่งเหนือซึ่งผ่านหลังวัดระฆังพอดี ถนนนี้หากตรงมาทางทิศตะวันออกจะชนกับคลองจะไกรใหญ่จึงมีสะพานอิฐข้ามตามที่เอกสารนี้กล่าวไว้ชื่อ "สะพานสวนองุ่น" เมื่อข้ามสะพานนี้แล้วก็จะมาถึงบริเวณพระราชวังหลวงที่เรียกว่าเขตสวนองุ่น

^๔ คลองฉางมหาไชยเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณหน้าเจดีย์ศรีสุริโยทัย (วัดสวนหลวง) มาบรรจบกับคลองจะไกรใหญ่ที่เหนือสะพานลำเตี้ยขึ้นเล็กน้อย คลองสายนี้ดินเลนและถูกถมจนหมดสภาพ

^๕ ประตูดินหรือประตูไชยมงคลไตรภพชล อยู่ที่กำแพงพระราชวังหลวงด้านทิศเหนือใกล้กับที่ตั้งระหัดน้ำ มีแนวถนนปูอิฐขนานกับกำแพงพระราชวังด้านนอก ตลาดประตูดินคงจะอยู่บริเวณนี้ และอยู่ริมน้ำ

^๖ ตลาดท่าขันธ์อยู่ในย่านตลาดหน้าวังตรา น่าจะเป็นตลาดในกำแพงเมืองที่หัวถนนหน้าวังตราบริเวณหน้าประตูจักรมहिมา และประตูท่าคัน

^๗ ตลาดป่าตะกั่ว สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นตลาดในกำแพงเมืองตั้งอยู่ตามแนวถนนป่าตะกั่วซึ่งตั้งตั้งแต่ช่องมหาธรณ์แล้วไปทางทิศตะวันออกเชื่อมต่อกับถนนปามะพร้าวที่จุดตัดถนนท่ากลาใหม่

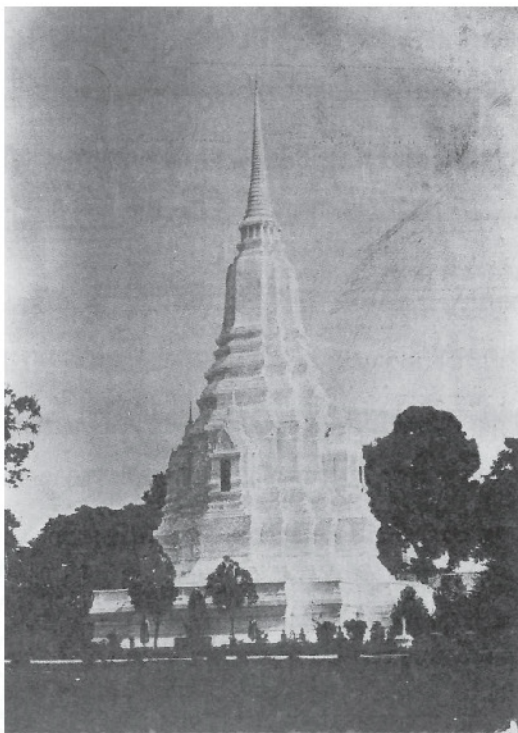
^๘ ย่านปามะพร้าว น่าจะหมายถึงพื้นที่สองฝั่งถนนปามะพร้าว ถนนสายนี้เชื่อมต่อกับถนนป่าตะกั่วตรงจุดตัดถนนท่ากลาใหม่ไปทางทิศตะวันออก ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่าชื่อถนนปามะพร้าวใช้เรียกมาเพียงสะพานข้าง หรือว่าเป็นชื่อเรียกแนวถนนที่ต่อจากสะพานข้างมาทางทิศตะวันออกด้วย

^๙ ย่านป่าผ้าเหลือง ยังไม่ทราบว่าจะอยู่ที่ใด

^{๑๐} ย่านป่าโทน คงจะอยู่ตามแนวถนนป่าโทน แต่ถนนป่าโทนเท่าที่ตรวจสอบได้จากเอกสารนี้อาจจะเริ่มต้นที่ตะแคงแกลงไปจนถึงประตูเมืองทางทิศตะวันออก ตามแนวถนนนี้ยังออกชื่อตลาดอีกหลายชื่อ สันนิษฐานว่าย่านป่าโทนน่าจะหมายถึงสะพานวัดป่าโทนซึ่งตั้งอยู่ริมถนนป่าโทนทางทิศตะวันออกของคลองในไถ่

๑๒๐ • เรื่องกรุงเทพฯ

พระเจดีย์วัดสวนหลวงสบสวรรค์ ในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้เรียกว่า พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย
อยู่ในบริเวณโรงพยาบาลพระนครศรีอยุธยา

วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

พระภูมิ ๑ ย่านป่าขนม^๑ ชายขนมชะมดกงเกวียนนิมถั่วลำปรี ๑ ย่านป่าตะเกียบ^๒ ชายตะลุ่ม ภาณกำมะลอล
 ภาณเลวตะลุ่มเขียนหมาก ๑ ย่านป่าถ่าน^๓ ชายสรรพผลไม้ซ่มกกล้วยแลชายของสดข้าวเย็น ๑ ตลาดหน้า
 พระมหาธาตุ^๔ ชายเสื่อตนาวเสื่อแขก เครื่องอัฐบริขานผ้าบาตรเชิงบาตรตราดตาละปัด ๑ ย่านขันเงิน^๕
 ชายขันจอกตลับเงินเลวแลดมยาค่า สายสอชิงกำไร ปิ่นปักจุกพริกเทศจับปิ้ง ๑ ย่านป่าทอง^๖ ชาย
 ทองคำเปลว ทองนากเงินมีตลาดชายของสดข้าวเย็น ๑ ย่านป่ายา^๗ ชายสรรพเครื่องเทศเครื่องไทย
 ครบสรรพคุณยาทุกสิ่ง ๑ เชิงสะพานซีกุน^๘ ตวันตกแขกชายกำไลมือ กำไลเท้า ปิ่นปักผม แหวนหัว
 มะกัล้าแหวนลูกแก้วกระดิงกงเชิงลั่นเครื่องทองเหลืองตะกั่ว ๑ บ้านป่าขม^๙ ชายผ้าขมภูคาตราดคด
 หนังกั๊ ผ้าขมภูเลวผ้ากิมเลว ๑ ย่านป่าไหมป่าเหล็กฟาก^{๑๐} ถนนซีกหนึ่ง ชายไหมศรุษไหมพื้น ไหมเบญจพรรณ
 ฟากถนนซีกหนึ่งชายมีดพร้าขวานจอบเสียมตะปูปลิงบิหล่า มีตลาดชายของสดข้าวเย็น ชื่อตลาดสะพาน
 หน้าคู อยู่ในย่านป่าเหล็กป่าไหมย่านเดียวกัน ๑ ย่านป่าฟูก^{๑๑} ชายแต่ฟูกแลหมอนเมาะ ๑ ย่าน
 ป่าฟูกหมากก็ว่าป่าฝ้ายเขียว^{๑๒} ก็ว่า ชายเชื้อเขียวเชื้อขาวเชื้อจิบเวยเชื้อฉีกอกเชื้อกรวมหัว กังเกงเขียว
 กังเกงขาว ล่วมคักลาด ล่วมเลว ฤงหมาก คักลาดปักทอง ประดับกระจกฤงหมากเลวฤงยาสูบประปักทอง
 ประดับกระจก ฤงยาสูบ ผ้าลายต่างกันสำหรับทั้งทาน ชรองพลูคักลาดปักทองประดับกระจกชรองพลู

^๑ ย่านป่าขนมยังไม่ทราบว่าอยู่ที่ใด

^๒ ย่านป่าตะเกียบยังไม่ทราบว่าอยู่ที่ใด

^๓ ย่านป่าถ่าน น่าจะอยู่ละแวกสะพานป่าถ่านด้านทิศตะวันออก

^๔ ตลาดหน้าพระมหาธาตุ น่าจะอยู่หน้าวัดมหาธาตุริมคลองประตูข้าวเปลือก (คลองประตูจีน) ฟากตะวันตก ในคำให้การขุนหลวงวัด
 ประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดบริหาร

^๕ ย่านป่าขันเงิน ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดขันเงิน ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าอยู่ที่ใด

^๖ ย่านป่าทอง ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดถนนตีทอง ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าอยู่ที่ใด

^๗ ย่านป่ายา ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดป่ายา อยู่ที่ถนนป่าหน้า

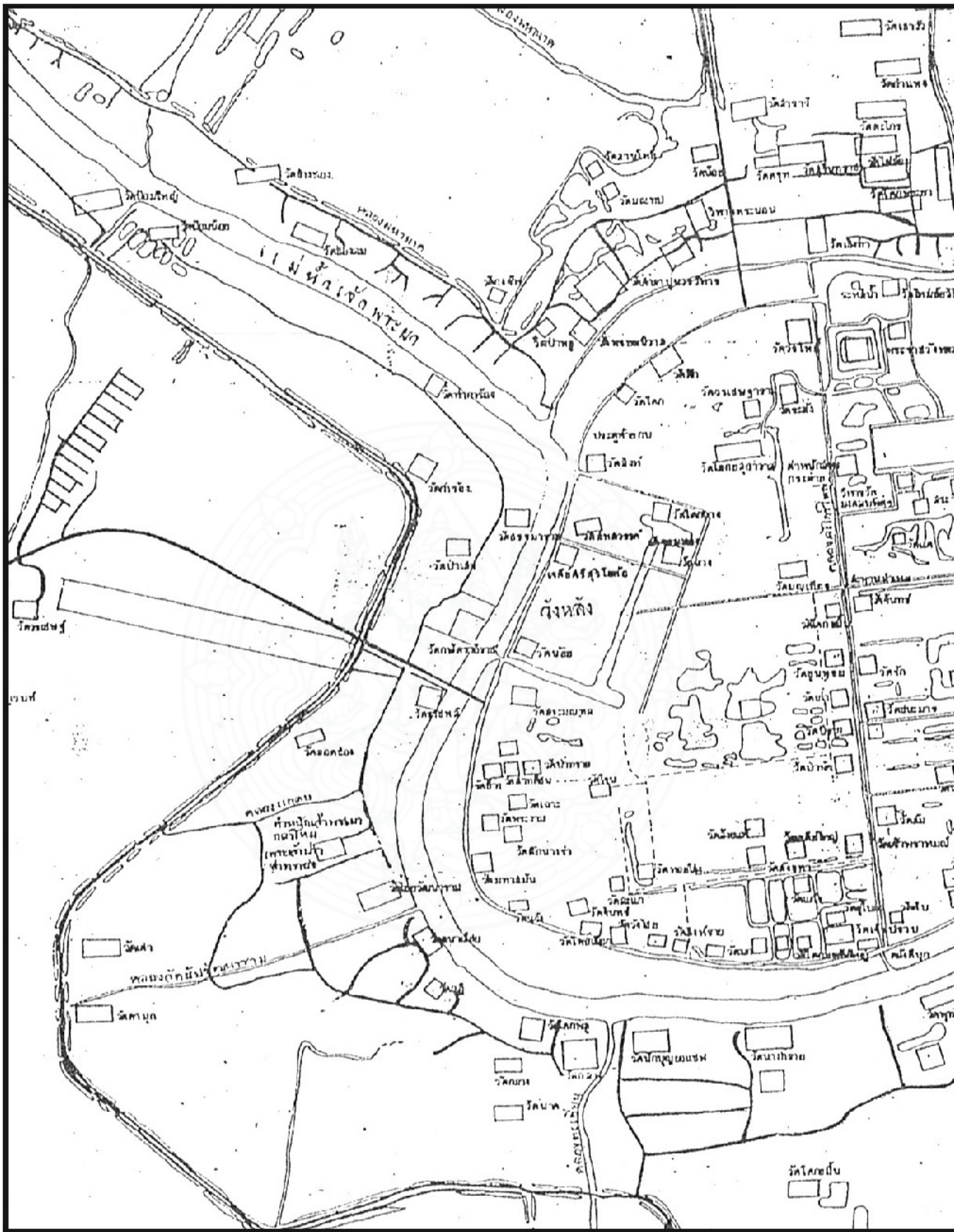
^๘ ย่านเชิงสะพานซีกุนฝั่งตะวันตก ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อซีกุน น่าจะอยู่ตามแนวถนนซีกุน
 ย่านวัดจักรหันต์

^๙ บ้านป่าขม ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดป่าขม ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าอยู่ที่ใด

^{๑๐} ย่านป่าไหมป่าเหล็ก ในเอกสารนี้ว่ามีตลาดชายของสดข้าวเย็นชื่อตลาดสะพานหน้าคู แต่ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่
 ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดแฝด พิจารณาตามลำดับของการอธิบายตอนนี้ น่าจะหมายถึงตลาดย่านการค้าตามถนนป่าไทน์ที่ต่อเนื่อง
 จากสะพานซีกุนมาทางทิศตะวันตก ซึ่งริมถนนป่าไทน์ฟากเหนือตอนที่อยู่ใกล้กับประตูเทพนิม เมื่อขุดลอกแนวคลองขนานถนนป่าไทน์
 ฟากเหนือได้พบตะกันของเหล็กอยู่อย่างหนาแน่นพอสมควร

^{๑๑} ย่านป่าฟูก ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดป่าฟูก สันนิษฐานว่าอยู่ตามแนวถนนป่าฟูกซึ่งแยกจาก
 ถนนป่าไทน์ไปทางทิศเหนือผ่านหน้าวัดโพ

^{๑๒} ย่านฟูกหมากหรือย่านป่าฝ้ายเขียว น่าจะอยู่ตามแนวถนนป่าฝ้ายเขียว ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อ
 ตลาดฟูกหมาก หรือตลาดป่าฝ้ายเขียว

เลวคักลาดเขี้ยวแดง แล้วรับผ้าแขกจามวัดแก้วฟ้า วัดลอดช่องมาใส่ร้านขาย ๑ ย่านตะแลงแกง^๑ ขายของสดข้าวเย็นเรียกว่าตลาดหน้าคู ๑ ย่านหน้าพระกาฬ^๒ มีร้านชำขายหัวในโคลงในบ้นฝ้าย ๑ ย่านบ้านช่างทำเงิน^๓ แล้วไปย่านป่าฝ้ายเหลืองป่ามะพร้าวหน้าวัดป่ากาย แล้วไปย่านหน้าจวนคลังทำหีบฝ้ายขาย ย่านป่าตองขายฝ้ายขายรัก มีตลาดขายของสดข้าวเย็นหน้าพระคลังสินค้าอยู่ในย่านป่าตอง ๑ ย่านป่าดินสอ^๔ ริมวัดพระงามขายดินสอขาวดินสอดำ ๑ ย่านบ้านแห^๕ ขายแหแลเปลงป่านด้ายตะกอกแลลวดมีตลาดขายของควาปลาสดข้าวเย็น อยู่ในบ้านแขกใหญ่ชื่อตลาดจีน^๖ ๑ ย่านพราหมณ์หน้าวัดช้าง^๗ ขายกะบุงตะกร้ากะโล่ครุเขือกเสื่อลวดมีสรรพเครื่องใช้ครบ ๑ ย่านชียกุนขายดอกไม้เพลิง สุราแช่สุราเข้ม ที่ศาลามีตลาดขายของสดข้าวเย็น ชื่อตลาดเสาชิงช้าชียกุน^๘ ๑ ย่านวัดกระชี่^๙ ช่างทำ

^๑ ตอนนี้อธิบายถึงตลาดตามแนวถนนป่าตอง ย่านตะแลงแกงมีตลาดชื่อตลาดหน้าคู หมายถึงคูถนนคือพื้นที่บริเวณคุ้มขุนแผน ทุกวันนี้ ด้านหน้าคูน่าจะหันเข้าสู่แนวถนนหลวงที่เป็นทางเข้าสู่พระราชวังหลวง

^๒ ย่านหน้าพระกาฬ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อตลาดศาลพระกาฬ น่าจะอยู่ตามแนวถนนป่าตอง ตรงหน้าศาลพระกาฬ

^๓ ย่านบ้านช่างทำเงิน น่าจะอยู่ริมถนนป่าตองจากหัวถนนบ้านช่างเงินลงมาทางใต้ผ่านหน้าวัดป่ากาย (หรือป่าฝ้าย คือบริเวณที่เป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยาหลังเก่าทุกวันนี้) เป็นย่านตลาดค้าขายต่อเนื่องมาจนถึงย่านป่าตองหน้าพระคลังสินค้า ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดบรมพุทธาราม ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าตลาดที่อยู่ตรงหัวถนนบ้านช่างเงินมีชื่อว่า "ตลาดบ้านช่างเงิน" และตลาดหน้าพระคลังสินค้าชื่อว่า "ตลาดคลังสินค้า" ส่วนการที่กล่าวถึงย่านป่าฝ้ายเหลือง และย่านป่ามะพร้าว ตอนนี้เห็นจะไม่เกี่ยวข้องกันเพราะว่าอยู่คนละแห่งและเอกสารนี้ก็ไม่ได้กล่าวถึงมาแล้ว

^๔ ตอนนี้อธิบายตลาดบนแนวถนนวัดพระงามซึ่งแยกจากถนนป่าตองมาทางทิศตะวันออก เมื่อข้ามสะพานบ้านดินสอก็จะถึงถนนวัดพระงาม เรียกว่าย่านป่าดินสอ ตลาดน่าจะอยู่สองฟากถนนนี้ ซึ่งในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเรียกว่า "ตลาดบ้านดินสอ"

^๕ ย่านบ้านแห น่าจะอยู่ตามแนวถนนบ้านแห ทางด้านทิศตะวันออกของสะพานวານร

^๖ ตลาดขายของสดเข้าเย็นที่บ้านแขกใหญ่ว่าชื่อ "ตลาดจีน" ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าอยู่ใกล้วัดอ่าแม ซึ่งในแผนที่กรุงเทพมหานครของพระยาโบราณราชธานินทร์ลงตำแหน่งไว้ราวเชิงสะพานวานร ฟากตะวันตกของคลองประตูเทพนม และย่านนั้นก็เป็นที่อยู่ของแขก ตรงนี้น่าจะสงสัยว่าไม่จริงชื่อตลาดจีน เพราะชาวจีนกลุ่มใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ละแวกถนนเงินเป็นตลาดย่านการค้าใหญ่ของเมือง ซึ่งกล่าวถึงในเอกสารนี้ตอนต่อไป

^๗ ย่านพราหมณ์หน้าวัดช้าง ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อ "ตลาดบ้านพราหมณ์" ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าวัดช้างอยู่ที่ใด แต่พิจารณาตามคำอธิบายตอนนี้ดูเหมือนจะมากล่าวถึงตลาดย่านการค้าสะพานชียกุนซึ่งเป็นย่านที่อยู่อาศัยของพราหมณ์

^๘ ตลาดเสาชิงช้าชียกุน ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าชื่อ "ตลาดเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์เก่า" ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าเสาชิงช้าตั้งอยู่ที่ใด แต่ละแวกสะพานชียกุนมีร่องรอยของศาสนสถานพราหมณ์ตามที่พระยาโบราณราชธานินทร์ได้ลงตำแหน่งไว้ในแผนที่กรุงเทพทวารวดีหลายแห่งด้วยกัน กรมศิลปากรโดยสำนักงานโครงการนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยาได้ขุดแต่งซากโบราณสถาน ๒ แห่งที่วางตัวขนานถนนชียกุนฝั่งตะวันตกในพื้นที่มีพระงาม แห่งแรกตั้งอยู่ใกล้สะพานชียกุน พบว่าน่าจะเป็นซากของปราสาทโบราณวัดตุลาค์ใหญ่ที่พบได้แก่พระนารายณ์? รูปสตรีและครุฑท่ามาจากสำริด ซากโบราณสถานแห่งที่สองอยู่ใกล้กับถนนวัดพระราม พบฐานรากของปราสาท อาคารก่ออิฐ(วิหาร?) และลวดลายปูนปั้นซึ่งเป็นงานสมัยอยุธยาตอนต้น โบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบคือชิ้นส่วนสลึงค์

^๙ ย่านวัดกระชี่ (หรือกระจี่) ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อ "ตลาดท่าพระ" วัดกระชี่อยู่ริมถนนป่าโทนฟากเหนือถัดจากสะพานชียกุนไปทางทิศตะวันออก

พระพุทธรูปด้วยทองคำหนักเงินสำฤๅท ๑ ย่านขนมจีน^๑ ทำขนมเปียกใหญ่น้อยขาย ๑ ย่านบ้านวัดน้อย
 ปตุจัน^๒ ขายปรอดทองเหลืองเคลือบ ๑ ย่านโนไก่อ^๓ เสิงตพานปตุจันไปเสิงตพานปตุโนไก่อ เป็นย่านจัน
 อยู่ตึกทั้งสองฟากถนนหลวง นั่งร้านขายของสรรพเครื่องสำเภา ไหมแพรทองขาวทองเหลืองด้วยโถมครามเครื่อง
 สำเภาครบ มีตลาดขายสุกรปลาของสดข้าวเอนอยู่ในย่านโนไก่อ ๑ ย่านสามม้า^๔ แต่เสิงตพานโนไก่อ
 ตวันออกไปถึงหัวสาระภามุมกรุงเทพมหานคร จันทำเครื่องจันอับแลขนม ทำโต๊ะเตียงแลถั่งน้อยใหญ่
 แลทำสรรพเครื่องเหล็ก แลมีตลาดขายของสดข้าวเอน แต่หัวโรงเหล็กไปจนปตุของกุด ถ้าเรือจ้างวัด
 ฆะเนงเสิงอยู่ในย่านสามม้ายัดลาด ๑ ย่านป่าทุ่งวัดกระบือวัดวัว^๕ แต่ก่อนมีตลาดมอญพะมาฆ่าเปดไก่อขาย
 ครั้นสมเด็จพระมหากระษัตริ (เห็นจะเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) เสด็จขึ้นปราบฎาภิเศก ทรงพระกรุณาแก่
 สัตว์โปรดให้เลิกตลาดซึ่งฆ่าเปดไก่อเสีย ๑ ย่านปตุเจ้าจันท์^๖ มีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ย่านหอ
 รัตนไชยมีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ย่านโรงเตี๋ยหอรัตนไชย ทำเครื่องเตี๋ยนอนเก้าอี้นั่งถักหวาย
 ขายย่าน ๑ ย่านวัดฝางวังจันท์ทำหัวโนโคลงโนหีบฝ้ายขาย มีตลาดขายของสดข้าวเอนอยู่ในย่าน
 วัดฝาง ๑ ย่านปตุดินวังจันท์มีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ย่านปตุถ้ำช้างวังจันท์มีตลาดขายของสด
 ข้าวเอน ๑ ย่านถนนวัดชรองมีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ย่านถ้ำทรายมีร้านชำขายผ้าสองปักเสิงปม
 แลผ้าปุมผ้าไหมผ้าจวนต่าง ๆ มีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ย่านเสิงตพานช้าง^๗ ตวันออก มีตลาด

^๑ ย่านขนมจีน ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อ "ตลาดขนมจีน" ยังไม่ทราบว่ายู่ที่ใด

^๒ ย่านวัดน้อยประตูจันในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดชื่อ "ตลาดประตูจัน" ยังไม่ทราบว่ายู่ที่ใด

^๓ ย่านโนไก่อ คือย่านที่อยู่ของชาวจีนตั้งร้านขายสินค้าอยู่สองฝั่งถนนจันระหว่างสะพานประตูจันกับสะพานโนไก่อ ถนนสายนี้เป็นย่าน
 การค้าหนาแน่นและมีชื่อเสียงที่สุดของกรุงศรีอยุธยา มีกล่าวถึงในจดหมายเหตุของชาวต่างชาติหลายฉบับ ส่วนในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่
 ทรงธรรมเรียกตลาดแห่งนี้ว่า "ตลาดใหญ่ท้ายพระนคร"

^๔ ย่านสามม้า คือพื้นที่หลังป้อมเพชรตั้งแต่เสิงสะพานโนไก่อฟากตะวันออกไปจนถึงป้อมหอราชคฤหตรงวัดจัน ซึ่งพระยาโบราณ
 ราชธานีศรี ได้ตรวจสอบและลงแนวถนนไว้ในแผนที่กรุงเทพทวารวดีสายหนึ่ง แนวถนนสายนี้เริ่มต้นตั้งแต่ปากคลองประตูจันขนานไปกับ
 กำแพงเมืองผ่านไปทางด้านหลังวัดจันและป้อมหอราชคฤห น่าจะเป็นสองฟากถนนสายนี้เองที่เรียกว่าย่านสามม้าที่อยู่ของชาวจีนต่อเนื่อง
 มาจากย่านโนไก่อ เป็นย่านการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของเมือง ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีตลาดขายของสดเข้าเียบริเวณ
 ทำเรือข้ามไปวัดพนัญเิง ชื่อ "ตลาดน้อย"

^๕ ตอนนี้อธิบายถึงตลาดย่านการค้าตามแนวถนนที่ขนานกับกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก จากทิศใต้ไปทางทิศเหนือ ย่านป่าทุ่ง
 วัดวัววัดกระบือน่าจะอยู่ละแวกวัดวัววัดกระบือ ทั้งสองวัดนี้ถูกทำลายไปแล้วจากการก่อสร้างถนนโรจนะเข้ามาในตัวเมือง อย่างไรก็ตามพระยา
 โบราณราชธานีศรีลงตำแหน่งไว้ในแผนที่กรุงเทพทวารวดีว่าอยู่ทางทิศเหนือของวัดสุวรรณดาราราม

^๖ ย่านประตูเจ้าจันท์ น่าจะอยู่ละแวกประตูเจ้าจันท์บริเวณตลาดเจ้าพรหมทุกวันนี้ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม
 ว่ามีตลาดชื่อ "ตลาดเจ้าจันท์"

^๗ ย่านเสิงตพานช้างตะวันออก สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงที่อยู่อาศัยสองฝั่งถนนป่ามะพร้าวเริ่มตั้งแต่สะพานช้างไปทางทิศตะวันออก
 วัดกัลยาณมิตรถนนป่ามะพร้าวฟากใต้ ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าชื่อ "ตลาดช้างวัดคลอง (วัดกัลยาณมิตร)"

ขายของสดข้าวเหนียววัดคลองตลาด ๑ มีตลาดขายปลาแลของสดที่เชิงสะพานช้าง^๑ ๑ มาย่านหลังวัดนกกหน้าวัดโพ^๒ มีร้านชำไทยมณูขายขันถาดพาน้อยใหญ่ สรรพเครื่องทองเหลืองครบ และมีตลาดขายของสดข้าวเหนียวอยู่ในย่านหน้าวัดนกก ๑ ที่ศาลาหน้าห้องหน้าวัดพระมหาธาตุ^๓ มีแม่ค้านั่งคอยซื้อ มีตมพร้าววนชำรูดเล็กเล็กน้อยขายตลาด ๑ ย่านหน้าสระภาภอนในนอกมีตลาดขายของสดข้าวเหนียวชื่อตลาดเจ้าพรหม^๔ ๑ ย่านป่าสมุดแต่หน้าวัดพระราม มาจนศาลเจ้าหลักเมืองมาหน้าวัดหลวง (วัดลาว) วัดป่าฝ้ายมีร้านชำขายสมุดกะดาด ๑ มีตลาดขายของสดข้าวเหนียวริมคลองหลังวัดระฆังตลาด^๕ ๑ ย่านเชิงสะพานลำเหย^๖ ตวันออกมีตลาดขายของสดข้าวเหนียว ๑ ฟากคลองปากท่อตะวันตก^๗ หน้าวัดบระโศก (วัดวรโพธิ) ริมกำแพงโรงไม้ (โรงไหม) มาจนบ้านชาวแตร์ มีตลาดขายของสดข้าวเหนียว ชื่อตลาดยอด ๑ ย่านประตูท่านมีตลาดขายของสดข้าวเหนียว ชื่อตลาดหัวเลี้ยว ๑ หน้าประตูสัตว์คมีตลาดขายกึ่งปลาสดชื่อตลาดสัตว์ค ๑ ริมคลองฟากหนึ่งมีตลาดขายของสดข้าวเหนียวชื่อตลาดเล่ม^๘ ๑ หน้าวัดสิงห์มีตลาดขายของสดข้าวเหนียวชื่อตลาดวัดสิงห์^๙ ๑ หน้าวัดเกษ ข้างฉางมหาไชย* มีตลาดขายของสดข้าวเหนียวชื่อตลาดหัวฉาง ๑ ย่านถนนลาว^{๑๐} ขายสรรพดอกไม้สด ๑ ย่านป่าเหล็ก

^๑ ตลาดขายปลาแลของสดที่เชิงสะพานช้าง ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าชื่อ "ตลาดเชิงสะพานช้าง" อยู่ในย่านเชิงสะพานช้างด้านตะวันตก คือสองฝั่งถนนป่ามะพร้าวเริ่มตั้งแต่เชิงสะพานช้างไปทางทิศตะวันตก

^๒ วัดนกกอยู่ข้างวัดมหาธาตุทางทิศใต้ส่วนวัดโพอยู่ถัดออกมาทางทิศใต้ของวัดโพอีกทีหนึ่ง

^๓ ศาลาหน้าห้องที่กล่าวถึงในตอนนี้เป็นตลาดเดียวกับตลาดหน้าพระมหาธาตุที่กล่าวมาแล้วหรือไม่ อย่างไรก็ตามร้านค้าดังกล่าวอาจจะเป็นอาคารที่สร้างอยู่ริมถนนที่ถนนหน้าวัดมหาธาตุแต่ควรจะเป็นคนละอาคารกับที่จดหมายเหตุราชทูตลังกากล่าวไว้ว่ามีฉนวนที่มีหลังคาคลุมจากท่าเรือสู่ประตูวัดมหาธาตุ

^๔ ตลาดเจ้าพรหม สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในตำแหน่งที่ตั้งตลาดเจ้าพรหมทุกวันนี้

^๕ หลังวัดระฆังอยู่ทางทิศใต้เพราะว่าวัดระฆังหันหน้าไปทางทิศเหนือ ดังนั้นคลองหลังวัดระฆังคือคลองฝาง

^๖ สะพานลำเหยอยู่บนแนวเดียวกับถนนป่าไทน์ข้ามคลองท่อหรือคลองจะไกรน้อย ย่านเชิงสะพานลำเหยตะวันออกคือพื้นที่ริมคูนครบาลด้านทิศใต้

^๗ ต่อจากนี้ไปเอกสารกล่าวถึงตลาดย่านการค้าที่อยู่สองฝั่งถนนอิฐ ซึ่งถนนสายนี้แผนที่เมืองพระนครหรืออยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ลงตำแหน่งไว้ว่า เริ่มจากถนนเลียบคลองท่อบริเวณหน้าวัดวรโพธิ์ไปทางทิศตะวันตกเลียบแนวกำแพงเมืองปัจจุบันมีสถานศึกษาและบ้านเรือนราษฎรปลูกสร้างอย่างหนาแน่น และไม่มีเค้าว่าจะมีถนนใหม่เส้นใดที่สร้างทับแนวถนนโบราณ

^๘ ตลาดเล่ม สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงตลาดหัวแหลม คลองฝางมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณนี้

^๙ วัดสิงห์ ในแผนที่เมืองพระนครหรืออยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ลงตำแหน่งไว้ใกล้ปากคลองฝางด้านทิศตะวันตกปัจจุบันอยู่ในเขตทหาร ซากโบราณสถานถูกทำลายหมดแล้ว

* ฉางมหาไชยอยู่ในคลองระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดสมสรรค์ เดิมนี้อยู่ในบริเวณโรงทหาร คลองนั้นถมเป็นพื้นเดียวกันหมดแล้ว

^{๑๐} ถนนลาวคือถนนที่ต่อเนื่องจากสะพานลำเหยไปทางทิศตะวันออกสู่วังหลัง ในคำให้การขุนหลวงประดู่ทรงธรรมเรียกว่า "ตลาดดอกไม้สด"

วัดป่าฝ้าย^๑ ขยายสรรพเครื่องเหล็กมีดพร้า มีตลาดขายของสดข้าวเอน ๑ ย่านวังไชย^๒ ชื้อทองแดงไปทำทองเหลืองบุขันใหญ่น้อยขาย มีตลาดขายของสดข้าวเอน ชื้อตลาดวังไชย ๑ ย่านจะโกรใหญ่^๓ ชื้อไม้ไผ่มาทำ ฝาเรือนหอขายนั่งร้านขายผ้าสุรต์ผ้าขาว มีตลาดขายของสดข้าวเอนตลาด ๑ ย่านป่าพัต^๔ ขายพัต กระโหนดคั่นกลมคั่นแบนใหญ่น้อย มีตลาดขายของสดข้าวเอนอยู่ในย่านป่าพัตตลาด ๑ มีตลาดขายของสดข้าวเอนที่เชิงสะพานขุนโลก^๕ หน้าวัดแก้วตลาด ๑ มีตลาดที่หัวไผ่ ตพานแก้วขายของสดข้าวเอนตลาด ๑ แลในกำแพงตั้งแต่ตลาดร้านแผง* ขายปลาสดผักสดสรรพของข้าวเอนสี่สิบตำบลแล

ริมแม่น้ำทั้งสองฟากรอบกรุงเทพมหานคร ช้ำทูลลของฐิติพระบาททำของขายต่างต่างกัน เป็นย่านเป็นตำบล ย่านสัมพะนีตีสกัดน้ำมันงาน้ำมันลูกกะเบาน้ำมันสำโรงขายพวกหนึ่งทำฝารือนฝารอด้วยไม้ไผ่กรุแผงดำขาย พวกหนึ่งทำมีดพร้าหล่อครกเหล็กขาย ทั้งสามจำพวกนี้อยู่ในย่านสัมพะนี บ้านม่อปิ่นม่อเข้าม่อแกงขาย บ้านกระเบื้องทำกระเบื้องผู้เมียกระเบื้องเกล็ดเตาขาย^๖ บ้านศาลาปูนเผา^๗ ปูนขาย บ้านเขาหลวงจีนตั้งโรงต้มสุรขาย บ้านห้าตำบลนี้อยู่ในแคว้นเกาะทุ่งวัน* บ้านเกาะขาดหล่อผอบเต่าปูนทองเหลืองขาย บ้านวัดครุฑ^๘ บ้านนางเลิ้งขาย บ้านริมวัดธรรมิกลี้อยกระดานไม้จิวไม้ลูกขาย

^๑ วัดป่าฝ้ายอยู่ริมคลองแกลบฝั่งเหนือปัจจุบันเหลือสภาพเป็นเนินโบราณสถาน ถนนเหล็กน่าจะหมายถึงถนนที่เชื่อมต่อกับถนนลาวบริเวณวังหลังลงมาทางใต้ข้ามคลองแกลบ เมื่อถึงวัดวังไชยแล้วหักเลี้ยวไปทางทิศตะวันออกจรดถนนเลียบคลองท่อ

ทั้งสองฝั่งของคลองแกลบบริเวณวัดป่าฝ้ายสำรวจพบเศษภาชนะดินเผาและตะกั่วของเหล็กอยู่บนผิวดินอย่างหนาแน่น เมื่อได้ขุดค้นบริเวณนี้ได้พบร่องรอยของเตาสร้างทับซ้อนกันขึ้นมาหลายเตา รวมถึงตะกั่วเหล็กซึ่งเป็นสิ่งที่เหลือจากการตีเหล็กอย่างหนาแน่นหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าในบริเวณนี้เป็นย่านที่มีกิจกรรมการตีเหล็กอย่างต่อเนื่อง

^๒ วัดวังไชยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในบริเวณบ้านเดิมของพระองค์ วัดนี้ตั้งอยู่ตรงหัวเลี้ยวถนนเหล็ก

^๓ ย่านจะโกรใหญ่ ตอนนี้สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงละแวกสองฝั่งคลองท่อปากคลองด้านทิศใต้

^๔ ย่านป่าพัต ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าทำพัตจากใบไธสอด (ใบตาล)

^๕ สะพานขุนโลก คือสะพานที่อยู่บนแนวถนนเหล็กทอดข้ามคลองท่อระหว่างวัดอุโบสถกับวัดเจ้าพรหมณ์ ส่วนวัดแก้วในแผนที่เมืองพระนครหรืออยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ลงตำแหน่งไว้ว่าอยู่ต่อออกมาทางทิศตะวันตกของวัดอุโบสถ วัดนี้คงจะถูกทำลายอย่างมากจนไม่สามารถบูรณะขึ้นมาได้ ดังนั้นเมื่อสร้างสวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ วัดแก้วจึงถูกฝังกลบไว้ใต้ดิน

* ตลาดที่กล่าวมาในตอนนี้เป็นตลาดในพระนคร บางตลาดก็ตั้งใกล้กัน บางตลาดก็ห่างกัน ครั้นจะอธิบายก็พินเมื่อเข้าใจยาก จึงได้จดตำบลตลาดเท่าที่รู้ไว้ในแผนที่

^๖ บ้านหม้อ บ้านกระเบื้อง อยู่ริมคลองสระบัวฝั่งตะวันตก และน่าจะอยู่เหนือวัดศรีโพธิ์ขึ้นไปเพราะว่าในบริเวณดังกล่าวได้สำรวจพบเศษภาชนะดินเผานิตต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเศษกระเบื้องมุงหลังคาทับถมกันอยู่จนเป็นเนินสูงชันขึ้นไปใกล้คลองสระบัว หากได้ขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณนี้ในโอกาสต่อไปคงจะได้รับความรู้ที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

อนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังสืบเนื่องการทำกระเบื้องดินเผา และหม้อดินเผา อยู่ในบริเวณนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปั้นหม้อดินเผายังมีทำกันอยู่บ้างจนถึงปัจจุบัน

^๗ วัดศาลาปูนตั้งอยู่ริมแม่น้ำลพบุรี (คลองเมือง) ฝั่งเหนือ ตรงข้ามกับวัดตึก

^๘ วัดครุฑตั้งอยู่ริมคลองสระบัวฝั่งตะวันออก และนางเลิ้ง แปลว่า โข่ง

บ้านวัดพร้าว^๑ พรหมณีไททำแป้งหอมน้ำมันหอมธูปกระแจะกระดาดขายบ้านถ้ำไขหลง^๒ ทำเหล็กตบตบปลิงใหญ่ น้อยชาย บ้านคนที^๓ ปั้นกะโถนตะคันข้างม้าตุ๊กตาน้อยใหญ่ขายบ้านโรงฆ้องซู้กด้วยตีบมาบมขายแลบ้านเจดิตำบลน้อยในเกาะฟุ้งแก้ว* แลบ้านนาเล็ง** หอแปลพระราชสารทำกระดาดขาย บ้านคลองจัน (เวก) เพนียด*** ตั้งโรงขายไม้ไผ่ขายเสาน้อยใหญ่ บ้านรามทะเล บูบาตรเหล็กขายบ้านวัดพิไชยต่อทุ่งตะลุ่มแลลานสองชั้นขาย บ้านนางเขียน**** ริมกำแพงกรุงเทพมหานครเลี้ยวไม้สักทำฝาเรือนปรุงเรือนขาย บ้านวัดน้ำวน^๕ จีนตั้งโรงทำขวานหัวเหล็กแลขวานปลูขาย

^๑ วัดพร้าวปัจจุบันมีสภาพเป็นซากโบราณสถานตั้งอยู่ริมแม่น้ำลพบุรีเดิม (คลองบางขวด) ฝั่งตะวันตก เห็นวัดสามวิหารขึ้นมาเล็กน้อย

^๒ วัดท่าโขลง ในแผนที่ของพระยาโบราณราชธานินทร์ลงตำแหน่งไว้ใกล้กับวัดแม่นางปลื้ม ปัจจุบันถูกทำลายหมดสภาพ

^๓ บ้านคนที น่าจะอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดแม่นางปลื้ม บริเวณนี้เมื่อชาวบ้านขุดหลุมเสาเพื่อปลูกบ้าน ได้พบชิ้นทับทิมของเศษภาชนะดินเผาประเภทคนที่ทับถมอยู่เป็นจำนวนมาก

* เกาะฟุ้งแก้ว คือฟุ้งหลังบ้านคลองสระบัวฝั่งตะวันออก

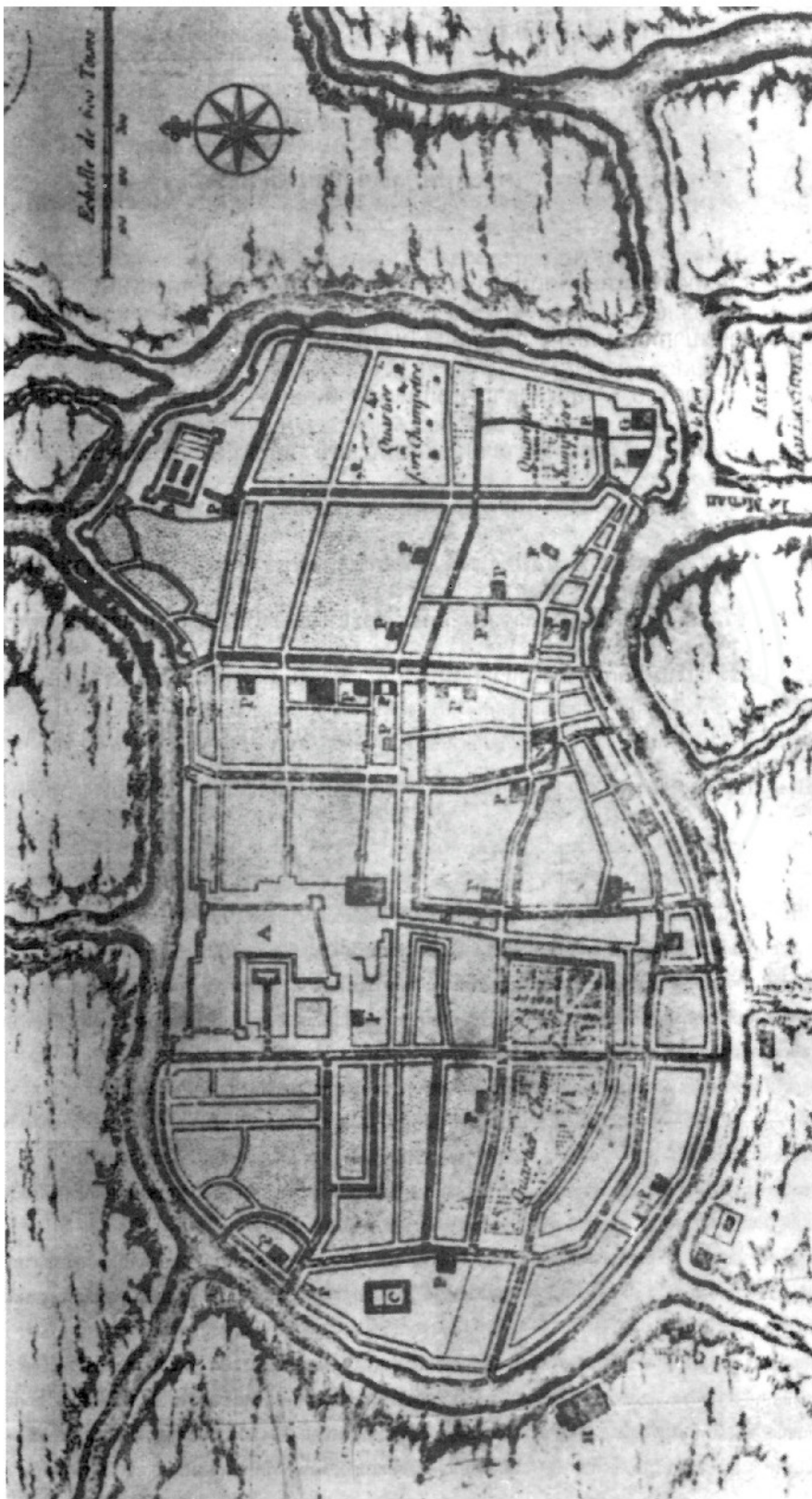
** บ้านนาเล็ง หอแปลพระราชสาสน์นี้ ยังเป็นที่สงสัยจะว่าบ้านนาเล็ง เดียวนี้ก็อยู่ถึงอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ในเวลานั้นเข้าใจว่าเป็นป่า หรือจะเป็นบ้านเกาะเล็งได้อำเภอบางปะหัน แต่ชื่อนี้ไม่พบในหนังสือเก่าแห่งใด พบแต่ชื่อบ้านวัดนางเล็ง ซึ่งมีมาในพงศาวดารในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้งรับราชทูตพม่า ว่าโปรดให้ปลุกโรงรับแขกเมือง ณ ที่นั้น วัดนี้อยู่ในแม่น้ำอ้อมวัดตุมแถวเดียวกับวัดศาลา แต่ที่เอาหอแปลพระราชสาสน์เข้าควบท้ายไว้ด้วยนั้น หอแปลพระราชสาสน์ก็อยู่ในพระราชวังบางที่จะหมายความว่าพวกหมู่เลขเฝ้าหอแปลพระราชสาสน์ เป็นคนตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้น และพวกเลขเฝ้าหอแปลพระราชสาสน์เป็นผู้ทำกระดาดขายดอกกระมัง

*** บ้านจัน (เวก) เพนียด จะเป็นคลองระหว่างวัดพระเจดีย์แดงกับเพนียดหรือจะเป็นคลองหน้าเพนียดอย่างไรไม่ทราบมีแต่บ้านธนูอยู่ในคลองบ้านข้าวเฝ้าคนละทาง

**** บ้านนางเขียนมีชื่อมาในพงศาวดารและกฎมณเฑียรบาลอยู่ริมกำแพงพระนครด้านตะวันออก ตรงสถานีอยุธยาข้าม

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ไม่ได้กล่าวถึงด้านขนอนตลาดพะลานถนนคลองสะพานและค่ายขนบบ้านหลอเลย

^๕ วัดน้ำวน คือวัดใหม่บางกระจะ ตั้งอยู่ที่บริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยามารบรรจบกับแม่น้ำป่าสัก ในฤดูน้ำหลากกระแสน้ำจากแม่น้ำทั้งสองสายไหลมาปะทะกันจนเกิดน้ำวน ทำให้เรือที่ผ่านไปมาต้องจมลงในบริเวณนี้เป็นจำนวนมาก และน่าจะเป็นที่มาของตำนานพระนางเรือล่มหรือเจ้าแม่สร้อยดอกหมากด้วย

แผนที่พระนครศรีอยุธยา ชาวฝรั่งเศสทำไว้แต่โบราณ

- อักษร A พระราชวัง
- อักษร B รังจันทรมหากรม
- อักษร C รังหลัง

แผนที่กรุงศรีอยุธยา

จะนับได้มาใหม่^๑ ต่อจากที่พระยาโบราณ

ราชธานีทร์ (พร เดชะคุปต์) ทำคำอธิบายไว้

๒ หนึ่งเรือใหญ่ท้ายแวงขวางชาวเมืองพิศณุโลกบรรทุกน้ำอ้อยยาสูบสรรพเครื่องฝ้ายเหนื่อ มาจอดขายแต่หน้าวัดกล้วยลงมาจนปากคลองกอแก้ว ๓ หนึ่งเรือใหญ่ปากกว้างหกคอกเจ็ดคอก มอญบรรทุกมะพร้าวห้าไม้แสมเกลือมาจอดขาย ๑ หนึ่งศาลาเกวียนนั้นเทศกาลเดือนสามเดือนสี่ ต่างและเกวียนเมืองโคราชสีมา บรรทุกรักขิมπίงนกผ้าตารางผ้าลายบัวสี่คืบหน้าเกบ และหนังเนื้อเอนเนื้อแผ่น มาตั้งตลาดขายที่ศาลาเกวียน^๔ ๑ บ้านวัดสมอวัดขุนวัดขานนั้น ชาวบ้านแขวงเมืองวิเศษไชยชาญล่องเรือบรรทุกเข้าเปลือกมาจอดขาย และชาวบ้านนั้นตั้งโรงสี โรงกระเดื่องสีเข้าซ่อม เข้าสีเข้าขายสำภาแลโรงเล้า ๑ บ้านปากเข้าศาล^๕ จีนตั้งโรงต้มเล่าขาย หนึ่งเรือระแหงแขวงเมืองตาก แลเรือหางเหยี่ยวเพชบุรุษนายม บรรทุกครั้งกำยานเหล็กหางกึ่งได้หวายชันน้ำมันยางยาสูบ สรรพสินค้าตามแขวงตามย่านมาจอดเรือขาย ๑ บ้านขมมตาน^๖ รับเรือภาเรือฟ่งขาย ๑ บ้านสกัดน้ำมันหุงขี้ผึ้งแดงขี้ผึ้งขาวแลเขยน้ำมันงาขาย ๑ บ้านคลองสวนพลู^๗ จีนต้มเล่าเลี้ยงหมูขายบ้านคลองเกลือ ตั้งโรงสีโรงกระเดื่อง

^๑ เอกสารฉบับที่ได้มาใหม่นี้ ตอนแรกกล่าวถึงตลาดย่านการค้าเพิ่มเติมโดยเน้นตลาดน้ำ ทั้งตลาดน้ำที่อยู่กับที่และตลาดน้ำที่เปิดตามฤดูกาล ซึ่งส่วนมากตั้งอยู่ตามแม่น้ำรอบเมืองและคลองสายสำคัญ เริ่มตั้งแต่ตลาดริมแม่น้ำป่าสักตอนใต้บริเวณปากคลองปากข้าวสารเรียงลำดับไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเดิมคือเมืองด้านทิศใต้ตะวันตกขึ้นไปถึงภูเขาทอง แต่ไม่ได้กล่าวถึงตลาดน้ำริมแม่น้ำลพบุรีและตลาดริมแม่น้ำป่าสักตอนเหนือ ซึ่งในแผนที่กรุงศรีอยุธยาฉบับก่อนเคยกล่าวไว้แล้วว่ามิตลาดน้ำที่เป็นหลักของเมืองอีกอย่างน้อย ๒ แห่ง คือตลาดคูไม้ร้องริมแม่น้ำลพบุรี และตลาดปากคลองวัดเดิมริมแม่น้ำป่าสัก

ตอนต่อมากล่าวถึงโรงเรือพระที่นั่งริมวัดเชิงท่า โรงช้าง โรงม้า ตลอดจนสถานที่ราชการสำคัญอีกหลายแห่งที่อยู่ในเกาะเมือง

ตอนสุดท้ายกล่าวถึงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา จบที่สถานที่สำคัญอันเป็นหลักของบ้านเมือง

^๒ อักษรวิธีตามฉบับเดิม

^๓ ปากคลองเกาะแก้ว คือปากคลองปากข้าวสาร ซึ่งอยู่นอกเกาะเมืองทางทิศตะวันออก คลองสายนี้มารวมกับแม่น้ำป่าสักตรงวัดเกาะแก้ว ส่วนวัดกล้วยอยุธยาแม่น้ำป่าสักฟากตะวันออก เหนือปากคลองปากข้าวสารขึ้นมาเล็กน้อย

^๔ ศาลาเกวียน เป็นชื่อบ้านปรากฏชื่ออยู่ในเขตอำเภอท่าเรือทุกวันนี้แห่งหนึ่ง แต่เห็นว่าจะไกลไปเพราะในเอกสารนี้กล่าวถึงสถานที่อยู่ในเมืองและนอกเมืองละแวกใกล้เคียงเท่านั้น เคยมีผู้สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ละแวกวัดมหาโลกใกล้วัดสามวิหาร แต่บางท่านสันนิษฐานว่าอยู่บริเวณปากคลองสวนพลู จึงยังไม่เป็นที่ยุติ

^๕ บ้านปากข้าวสาร น่าจะหมายถึงบ้านที่อยู่ริมคลองปากข้าวสาร แต่หลักฐานยังไม่เพียงพอที่จะระบุตำแหน่งให้แน่ชัดจนลงไปได้

^๖ คลองถนนตาลแยกออกจากคลองสวนพลูไปทางทิศตะวันออกเมื่อถึงวัดใหญ่ชัยมงคลแล้วคลองหักขึ้นไปทางทิศเหนือเชื่อมกับคลองปากข้าวสาร ปัจจุบันแนวคลองต้นเขิน "บ้านขมมตาล" ที่กล่าวถึงตอนนี้สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึง "บ้านถนนตาล" ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนตาล

^๗ บ้านคลองสวนพลู น่าจะตั้งอยู่ริมคลองสวนพลู คลองสายนี้อยู่ทางทิศตะวันออกของวัดพันธุเชิงโดยปากคลองเชื่อมต่อกับแม่น้ำป่าสักลงไปทางทิศใต้

สี่เข้าซ่อมเข้าขายโรงเล้าแลล้าเกา ๑ บ้านญี่ปุ่น^๑ รับกงล้าเกากงเรือ่น้อยใหญ่ไว้ขาย ๑ บ้านข้างกำแพงหัวเลี้ยวสารภา^๒ ตั้งโรงย้อมครามขาย ๑ บ้านน้ำวนบางกะจะ^๓ เรือปากได้ปากกว้างสามวาสิบเอ็ดศอก ลูกค้าจีนแขกทอดสมอขายน้ำตานกรวดน้ำตานทราย สาคูก้ามะถันจันแดงหวายตะค้ำกะแขงตานีสรรพเครื่องปากได้ แลลูกค้าไทจีนนั่งร้านแพขายสรรพสิ่งของต่าง ๆ กัน ๑ ครั้นถึงมรสุมเทศการลูกค้าล้าเกาจีน แลลูกค้ากำปั่นสุรตอังกฤษฝรั่งโลสงและฝรั่งหมากเกาะมาทอดสมอกำปั่นล้าเกาอยู่ท้ายคู^๔ ขนสินค้าขึ้นมาอยู่ในตึกกำแพงกรุง^๕ ๔ ตามอย่างภาษาขายของ ๑ หน้าถ้าประตูถ้าหอย^๖ นั้นเรือลูกค้าชาวทะเลมาจอดเรือ ขายหอยรอกหอยตะพงปูทะเลแมงดา ๑ ย่านป่าจาก^๗ ขายเรือกกะแขงหวายชันน้ำมันยางอนึ่งเรือปากแก้วศอกสิบศอกมาจอดขายจาก ๑ ย่านบ้านวัดขุนพรหม^๘ เขียนผ้ากิมแลทำโลงขาย ๑ ย่านบ้านท่ากาก็^๙ นอกกำแพงกรุง ๔ แยกพื้นเชือกเปลือกมะพร้าว ดีสลายสมอยาวเส้นหนึ่งสามสิบวาขายนายกำปั่น

^๑ บ้านญี่ปุ่น ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกใต้วัดพนัญเชิงและปากคลองแม่เป็ยลงไป ชาวญี่ปุ่นคณะแรกน่าจะเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาราวรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาโดยมีหลักฐานว่าเข้ามาเป็นทหารอาสารักษาพระองค์ และต่อมามีการเจริญสัมพันธไมตรีกันอย่างเป็นการในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ

^๒ หัวเลี้ยวสารภา คือมุมพระนครทิศตะวันออกเฉียงใต้

^๓ บ้านน้ำวนบางกะจะ สันนิษฐานว่าน่าจะตั้งอยู่ละแวกวัดใหม่บางกะจะนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ฝั่งตรงข้ามป้อมเพชรและวัดพนัญเชิง

^๔ ท้ายคูในที่นี้จะหมายถึงแม่น้ำป่าสักซึ่งทำหน้าที่เป็นคูเมืองด้านทิศตะวันออกทุกวันนี้ แต่เดิมเป็นคูที่พระเจ้าอู่ทองทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นเป็นคูเมืองด้านทิศตะวันออก โดยขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสักทางด้านเหนือของเมืองมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านใต้ เรียกว่า "คูชื่อน้ำ" และท้ายคูคือท้ายน้ำบริเวณที่คูชื่อน้ำเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงป้อมเพชร

^๕ ตึกกำแพงกรุง สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงย่านถนนจันซึ่งประชากรที่อยู่อาศัยในย่านนี้ส่วนมากเป็นชาวจีน ถนนจันเป็นย่านการค้าที่มีชื่อเสียงของกรุงศรีอยุธยา มีกล่าวถึงในจดหมายเหตุของชาวต่างชาติหลายฉบับ ในสายตาของชาวต่างชาติอาคารบ้านเรือนที่สร้างอยู่ทั้งสองฝั่งถนนนี้เป็นบ้านเรือนที่ดีที่สุดซึ่งส่วนมากเป็นตึก หมอแคมเฟอร์ ยังกล่าวว่าตึกบางหลังเดิมเป็นบ้านคนอังกฤษฝรั่งเศสและวิสันดารวมทั้งบ้านของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ก็อยู่ในบริเวณนี้ด้วย

^๖ ประตูท่าหอย ในเอกสารอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา (ฉบับแรก) ตอนที่ว่าด้วยท่าเรือจ้างกล่าวว่า "เรือจ้างท่าหอยข้ามออกไปป่าจาก" ซึ่งประตูท่าหอยน่าจะเป็นชื่อประตูของกุดของโคของหนึ่งในจำนวน ๕ ช่องที่อยู่ระหว่างปากคลองในใกล้กับป้อมอกใกล้ตั้งนั้นริมฝั่งน้ำปากเกาะเมืองในระยะดังกล่าวบริเวณที่เรือสินค้าของสดจากทะเลมาจอดขาย ส่วนชื่อประตูนั้นก็คงจะได้มาจากสินค้าที่มาจอดขายนั่นเอง

^๗ ย่านป่าจาก อยู่ฝั่งตรงกันข้ามของประตูท่าหอย โดยน่าจะอยู่ละแวกวัดนางูย

^๘ วัดขุนพรหมตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยานอกเกาะเมืองด้านทิศใต้ ตรงข้ามกับปากคลองประตูจันพอตีวัดนี้เคยมีเจดีย์ทรงระฆังซึ่งมีเศียรของเจดีย์ทรงระฆังแบบล้านนาเป็นประธานของวัด แต่ทางวัดได้รื้อทำลายลงในราวปี พ.ศ. ๒๕๒๙ นอกจากนี้พระพุทธรูปนั่งแบบทวารวดีที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา ก็ย้ายมาจากวัดนี้

^๙ ย่านบ้านท่ากายนอกกำแพงกรุง คือบ้านเรือนที่สร้างอยู่ริมแม่น้ำแต่ยังอยู่ในเกาะเมือง พิจารณาตามลำดับชื่อสถานที่สันนิษฐานได้ว่า "ท่ากาก็" น่าจะตรงกับ "ท่าชัย" ในแผนที่เมืองพระนครศรีอยุธยา (ฉบับแรก) ตอนที่ว่าด้วยท่าเรือจ้าง ดังนั้น "บ้านท่ากาก็" น่าจะเป็นหมู่บ้านชาวมุสลิมที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างปากคลองประตูเทพที่มีกับปากคลองจะโกร่น้อย

สุริย์อังกฤษ ๑ ย่านบ้านท้ายคู^๑ แยกจามทำเสื่อลั่นไต้หน่อยใหญ่ชาย ๑ อนึ่งเรือแขกชะวามะลายู ปากเก่าศอก
 ลีบศอกบรรพทุกหมากเกาะหวายตะค้า กะแซงตานีสรรพสินค้า มาทอดขายของอยู่ที่คลองคูจาม ๑
 บ้านถ้ำราบ^๒ รับพระเนียงหนูไว้ชาย จีนแขกฝรั่งวิลันดาชื่อไว้ไสครามไสปูน ๑ บ้านสกัดน้ำมันหลัง
 วัดพุทธโสธร^๓ ตีสกัดน้ำมันงาชาย ๑ บ้านนอกกำแพงชะไกร^๔ ชายเสารอดฝรั่งแลแพไม้ไผ่ อนึ่งเรือปาก
 หกศอกเจ็ดศอกชาวบ้านภูสถานบ้านแหลมบางทะเล บรรพทุกะป็น้ำปลาปูเค็มกะพงคูเราปลาทุกะเบนย่าง
 มาจอดเรือชาย ๑ บ้านปูนวัดเขียนทำปูนชาย ๑ บ้านพระภรรยา^๕ จับปลาหมอกกระหามาเร่ขาย ชาวกรุง
 ชื่อปล่อยเทศกาลกรุดสงกรานต์ บ้านวัดลอดของ^๖ แยกจามทอผ้าไหม ผ้าด้ายชาย ๑ บ้านหน้าวัด
 ราวพรีวัดธรรมา^๗ ชายโลงแลเครื่องสำหรับศพ ๑ บ้านป้อม^๘ หัวพวนขายนกอังกฤษนกกะจาบตาย
 แลเร่ขายนกศรีชุมนกปากตะกั่วนกกะจาบ ให้ชื่อปล่อยเทศกาลกรุดสงกรานต์ แม่น้ำหัวแหลมหน้าวัด
 ภูเขาทองใต้สารเจ้านางหินลอย จีนตั้งโรงสุราแลเลี้ยงหมูชาย ๑ อนึ่งเรือใหญ่ท้ายแก่งชาวเมืองสวรรคโลก

^๑ ย่านบ้านท้ายคู ตอนนี้เป็นคนละแห่งกับ "ท้ายคู" ซึ่งเป็นคูชื่อหน้า แต่ท้ายคูที่กล่าวถึงตอนนี้น่าจะหมายถึงท้ายคลองคูจาม เพราะว่า
 เนื้อความตอนต่อไปพูดถึงคลองคูจาม ซึ่งในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ว่าเรือแขกชะวามะลายูมาทอดสมอที่ปากคลองคูจาม

คลองคูจามน่าจะเป็นคลองขุดเพื่อเป็นทางลัดแม่น้ำและทางระบายน้ำ เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้กับวัดพุทธโสธรรัย ไปออกแม่น้ำ
 เจ้าพระยาทางทิศใต้ที่เหนือเกาะเรียนขึ้นมาเล็กน้อยพื้นที่สองฝั่งคลองคูจามในครั้งอยุธยาเป็นย่านที่อยู่ของชาวพุทธสลับกับที่อยู่อาศัยของ
 ชาวมุสลิม

^๒ บ้านท่าราบ สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยานอกเกาะเมืองระหว่างปากคลองคูจามกับวัดพุทธโสธรรัย แต่ถูกหรือทำลาย
 หมดแล้ว

^๓ วัดพุทธโสธรรัยตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาออกเกาะเมืองพระนครหรืออยุธยาด้านทิศใต้ฝั่งตรงข้ามกับปากคลองจะไกรใหญ่ บ้านสกัด
 น้ำมันว่าอยู่หลังวัดพุทธโสธรรัยคือทางทิศตะวันตกน่าจะเป็ชุมชนตั้งอยู่ริมแม่น้ำ

^๔ บ้านนอกกำแพงชะไกร สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงชุมชนริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตั้งอยู่ริมกำแพงเมืองด้านนอกบริเวณปากคลองจะไกร
 ซึ่งตามลำดับชื่อบ้านที่กล่าวในเอกสารตอนนี้น่าจะหมายถึงหมู่บ้านที่อยู่บริเวณปากคลองจะไกรใหญ่ น่าจะเป็นชุมชนที่ต่อเนื่องกับชุมชน
 ที่อยู่ในเมืองที่เรียกว่าย่านจะไกรใหญ่เพราะว่ามีอาชีพทำผ้าเรือนชายเหมือนกัน

^๕ บ้านพระภรรยา น่าจะเป็นบ้านเดียวกับบ้านปากภรรยาปัจจุบัน ซึ่งตั้งอยู่นอกเกาะเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ระยะเวลาราว ๕
 กิโลเมตร มีคลองปากภรรยาแยกออกจากคลองตะเคียนไปยังหมู่บ้านแห่งนี้

^๖ วัดลอดของตั้งอยู่นอกเกาะเมืองด้านทิศตะวันตกเหนือวัดไชยวัฒนารามขึ้นมา

^๗ บ้านหน้าวัดราชพลีธรรมาราม ไม่น่าจะเป็นชื่อบ้านเดียวกัน เพราะว่ามีวัดกษัตริย์ราชคัณกลาง น่าจะหมายความว่าหน้าบ้าน
 วัดราชพลีแห่งหนึ่ง และบ้านหน้าวัดธรรมารามอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งต่างก็ขายโลงและเครื่องสำหรับศพ ทั้งสองวัดนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาออก
 เกาะเมืองด้านทิศตะวันตก วัดราชพลีปัจจุบันมีสภาพเป็นเนินดินอยู่ตรงเชิงสะพานวัดกษัตริย์ราชคัณ

^๘ บ้านป้อมปัจจุบันเป็นชื่อตำบล คือพื้นที่นอกเกาะเมืองด้านทิศตะวันตก บริเวณนี้น่าจะเคยเป็นที่ตั้งของป้อมค่ายที่รับศึกนอกเมือง
 ซึ่งปรากฏชื่อในพระราชพงศาวดารแต่สำรวจไม่พบ ได้แก่ป้อมจำปาพล นอกจากนี้ในพื้นที่เหนือวัดท่ากรังขึ้นไปเล็กน้อยยังมีสถานที่สองแห่ง
 น่าจะเคยปรากฏกาโบราณสถานมาแต่เดิม ชาวบ้านยังเรียกว่า "วัดป้อมน้อย" และ "วัดป้อมใหญ่" ซึ่งอาจจะเป็นที่ตั้งของป้อมค่ายก็ได้

ข้อความ "บ้านป้อมหัวพวน" ไม่ทราบว่าการคัดลอกตกหล่นหรือไม่ แต่ความในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวว่
 "บ้านป้อมหัวแหลม" จะเข้าใจได้ว่าบ้านป้อมที่อยู่ตรงหัวแหลม คือ บริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยามาบรรจบกับแม่น้ำลพบุรี ส่วน "พวน" น่าจะหมายถึง
 "ลาวพวน" ก็เป็นไปได้

บรรทุกสินค้าฝ่ายเหนือมาจอดตามริมแม่น้ำแลในคลองวัดมหาธาตุตามเทศกาลหน้าน้ำ หนึ่งโรงเรือพระที่นั่ง^๑ ช้ายขวาโรงละลำ แต่ละโรง ๆ นั้นยาวเส้นห้าวาก็มีเส้นหนึ่งก็มี แต่ล้วนเสาะเหลี่ยมหลังคามีภาไลช้ายขวา มีข้อฟ้าทางหงษ์โรงเรือขวาเรียงกันมาถึงริมวัดตีนถ้ำ มีโรงเรืออยู่บนบกที่ศาลากระเวนใส่สี่ตะพระครุฑพ่าห์ เรือพระที่นั่งกำปาง โรงเรือช้ายอยู่คู่มั้ร่องเรียงกันมาถึงริมวัดตีนถ้ำ มีโรงเรืออยู่บนบกใส่สี่ตะพระหงษ์พ่าห์ เรือพระที่นั่งกำปางแลเรือพระครุฑพ่าห์ พระหงษ์สองลำนี้ สำหรับทรงเสด็จออกไปประกาศทรงเบ็ดปลาจนากกลางทะเล หนึ่งเรือพระที่นั่งกิ่งใหญ่ชื่อแก้วจกมณีขวา ๑ สุวรรณจักรัตช้าย ๑ เรือพระที่นั่งกิ่งรองทรงชื่อสุวรรณพิमानไชยขวา ๑ สมมุติพิมารไชยช้าย ๑ เรือแก้วคอกองขวา ๑ สาลิกาล่องลมช้าย ๑ เรือทองแผ่นฟ้าช้ายขวา เรือเอกไชยช้ายสี่ลำขวาสี่ลำเรือสี่ตะนาคช้าย ๑ ขวา ๑ ใส่สังเคดยอดจตุรมุขทรงพระพุทธรูปไปหน้าเรือพระที่นั่งกิ่ง ในโรงเรือนั้นขุดคูทุกโรง มีทำนบหน้าโรงมีเสาดะม่อทุกโรง ถ้าจะเอาเรือขึ้นคานเปิดทำนบหน้าโรงเสีย แลน้ำไหลเข้าไปตามคูแล้วเอาคานพาดเสาดะม่อไว้ ครั้นน้ำลงแห้งท้องเรือก็ตั้งอยู่บนคานแล้วปิดทำนบไว้ แลเรือพระที่นั่งศรีตักลาด เรือพระที่นั่งกราบช้ายขวา แลฝักราบห้าร้อยนี้บ้านโพเรียงบ้านพุทเลาเป็นพนักงารได้ภายในให้พระอินเทพพิเรนเทพตำหรวจใหญ่ช้ายขวาบังคับด้วยแลโรงข้างปลายพังขึ้นรววมี่ชื่อโรงข้างปลายมีผนังก่อหลังคามุงกระเบื้องมีข้อฟ้าทางหงษ์ใส่โรงละตัวตั้งขวามือแต่หัวถนนหน้าวังตรา^๒ ไประยะห่างคั่นถนนโรงหนึ่ง ไปจนหัวเลี้ยวถนนปามะพร้าวแลโรงข้างพังตั้งช้ายมือโรงละสิบห้องสิบห้าห้องใส่ห้องละตัว ตั้งแต่หัวถนนปาดะกั้วไปจนช่องตะการข้าง^๓ แลโรงม้าต้นช้ายขวา ตั้งตามถนนนอกกำแพงห้องสนามหน้าจักรวรรดิ^๔ ตึกโรงม้าต้นขวา^๕ ตั้งหัวถนนตลาดเจ้าพรหมขวามือ หลังศาลพระบันะชันสิงห์ไป

^๑ โรงเรือพระที่นั่ง ตามเอกสารนี้ว่าเรียงรายกันอยู่ริมแม่น้ำลพบุรีฝั่งเหนือทั้งบนบกและในน้ำขนานช้ายขวาวัดเชิงท่า กล่าวคือโรงเรือขวาตั้งเรียงรายมาจนถึงวัดตีนถ้ำ โรงเรือบนบกใส่เรือสี่ตะพระครุฑพ่าห์ (ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า โรงเรือในน้ำไว้เรือรูปสัตว์ เรือต้นและเรือช้ายจำนวน ๒๐ โรง ส่วนโรงเรือบนบกใส่เรือสี่ตะพระครุฑพ่าห์ เรือพระที่นั่งกำปาง และเรือสี่ตะพระรูปยักษ์) โรงเรือช้ายตั้งเรียงรายจากคู่มั้ร่องถึงวัดตีนถ้ำ โรงเรือบนบกใส่เรือสี่ตะพระรูปหงส์ เรือพระที่นั่งกำปาง (ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า โรงเรือช้ายมีเฉพาะบนบกไว้เรือสี่ตะพระรูปหงส์และเรือพระที่นั่งกำปาง)

ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ยังได้อธิบายถึงโรงเรืออื่นๆ ทั้งในเมืองและนอกเมืองอีกหลายแห่ง แต่ไม่ปรากฏในเอกสารฉบับนี้

^๒ ถนนหน้าวังตรา วางตัวในแนวตะวันออกตะวันตก เริ่มจากประตูจักรมहिมาพระราชวังหลวงไปเชื่อมต่อกับถนนปาดะกั้ว บริเวณหน้าวัดญาณเสน

^๓ สะพานข้างอยู่บนแนวถนนปามะพร้าวทอดข้ามคลองประตูข้าวเปลือก

^๔ ถนนนอกกำแพงห้องสนามหน้าจักรวรรดิ คือถนนในแนวเหนือใต้ คั่นระหว่างพระราชวังหลวงกับวัดธรรมิกราช ขุดพบถนนปูอิฐทับซ้อนกันขึ้นมาอย่างน้อย ๒ ครั้ง

^๕ โรงม้าต้นขวาและโรงม้าแข่งนอก น่าจะเป็นอาคารที่วางตัวขนานไปกับถนนนอกกำแพงห้องสนามหน้าจักรวรรดิจากหัวถนนตลาดเจ้าพรหมไปทางทิศใต้จนถึงกำแพงวัดพระราม ยังไม่ได้ขุดค้น

ยาวสิบห้าห้องไล่ห้องละตัว หน้าตึกโรงม้ามี่เกย แลโรงม้าแขวงหื้อต่อไปอีกสามโรงจนถึงกำแพงวัดพระราม ตึกโรงม้านั้นซ้าย^๑ ตั้งหัวถนนตลาดเจ้าพรหมซ้ายมือ หลังศาลสุภาไชยแพ่งกระเซม โดยยาวสิบห้าห้อง ไล่ห้องละตัวหน้าตึกโรงม้ามี่เกย แลโรงม้าแขวงในต่อไปอีกสองโรงถึงริมกำแพงวัดธรรมมฤคธาฯ แลโรงม้าไชย^๒ ห้าห้องอยู่มุมกำแพงวัดธรรมมฤคธาฯตรงประตูจ๊กมहिมา โรงม้าแขวงนอกอยุธยาถนนตะแลงแกงซ้ายโรง ๑ ขวาโรง ๑ อยู่ถนนป่าฝ้ายเขียวโรง ๑ ป่าตองโรง ๑ พระคลังในอยุธยากำแพงนอกวังป่าสระแก้ว ๑ พระคลัง ราชการอยุธยาถนนหน้าวัดป่าฝ้าย ๑ พระคลังสินค้า^๓ อยู่ป่าตอง ๑ พระคลังใส่เบาะแลสำหรับแผ่นดินกรุงฯ พระคลังชำระภากรในนอกอยุธยาถนนตลาดเจ้าพรหม ๑ พระคลังแสงสารพายุทธิอยุธยาคลองลครบาล ตรงวัดศรีเชียง^๔ สองโรง พระคลังตึกใส่ลูกปืนดินผลิวอยู่หน้าวัดจันทน์หลังวัดสังกะปิด ๑ ตึกพระคลัง สำหรับใส่ปากช้างแลเชือกอยุธยาวิทยาลัย จนถึงปีมีลครโขนหนึ่งชองระทาสมโพททุกปี อนึ่งมีคุกสำหรับใส่ คนโทษโจรผู้ร้ายปล้นสะดมแปดคุก มีตะรางหน้าคุกสำหรับใส่ลูกเมียผู้ร้ายทุกหน้าคุกซึ่งโทษเบาเปน แต่โทษเบดเส็จ ใส่โซฟวงละเก้าคนสิบคนใช้ทำราชการเมือง ที่โทษหนักต่อวันพระห้าคำแปดคำสิบเอ็ดคำ สิบห้าคำ จึงใส่ฟวงคอปวงละญี่สิบสามสิบคน และเมียผู้ร้ายนั้นใส่กรวนเชือกผูกเอวต่อกันไป ผูกติด ท้ายฟวงคอกออกมาเที่ยวขทานกิน อนึ่งที่ตะแลงแกงนั้น มีหอกลอง^๕ มีขุมยอดทาแดง หอกลองนั้น สามชั้นสูงเส้นสิบวา แลชั้นยอดนั้นคอยดูข้าศึกศัตรูชื่อมหาฤกษ์ ชั้นกลางคอยเพลิงจะไหม้ ชื่อ พระมหาระงับดับเพลิง ถ้าเพลิงไหม้ฟากแม่น้ำนอกกรุง ฯ คาคดกลองสามที ถ้าเพลิงไหม้เชิงกำแพง แลในกำแพงกรุง ฯ คาคดกลองกว่าเพลิงจะดับขึ้นต้นใส่กลองใหญ่สำหรับตียามเที่ยงยามสันนิบาตเพลาดวัน ยอแสง พลบค่ำตามประเวณีกรุงแต่ก่อนมาชื่อพระทิวาราตรีแลกรมพระนครบาลได้รักษา ผู้รักษานั้น เลี้ยงวิลากันมิให้มุสิเกกักดกลองครั้นเวลาเข้าเย็นเกบเบียร์้านตลาดหน้าคุก แต่ในจำหล่อนหอกลองเข้าไป รันจะห้าเบ็ย สำหรับซื้อปลาย่างให้แมวกิน อนึ่งมีคุกสำหรับใส่คนโทษทำการสำเภาแลเรือรบ ชุดอุ้นอก กำแพงมำทำสำเภาทรงพระราชสารคุณหนึ่ง คุกป่าจากสำหรับทำสำเภาหูทรงคุณหนึ่ง คุกวังไชยทำเรือรบ คุณหนึ่ง อนึ่งครั้นต้นปีกกลางปีเข้าหูลลของ ฯ จะรับพระราชทานกินน้ำพระพิพัฒน์สัจจา แลสังกรีเชิญ

^๑ โรงม้านั้นซ้ายและโรงม้าแขวงใน น่าจะเป็นอาคารที่วางตัวขนานไปกับถนนนอกกำแพงห้องสามหน้าจักรวรรดิเจ้าหัวถนนตลาด เจ้าพรหมไม่ทางทิศเหนือจนถึงกำแพงวัดธรรมมฤคธาฯ ยังไม่ได้ขุดค้น

^๒ โรงม้าซ้าย ที่มุมกำแพงวัดธรรมมฤคธาฯตรงประตูจ๊กมहिมาขุดพบรากฐานอาคารก่อด้วยอิฐ

^๓ พระคลังสินค้า ในแผนที่พระนครหรืออยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ลงตำแหน่งไว้ที่ฝั่งตรงข้ามของวัดบรมพุทธาราม ฝั่งตะวันตกของถนนหลวง

^๔ วัดศรีเชียง คือบริเวณที่เรียกว่าวิหารกลบทุกวันนี้ ซึ่งหลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสงวนที่บริเวณนี้ไว้สำหรับการพระเมรุ

^๕ หอกลอง พระยาโบราณราชธานินทร์ว่าเคยขุดพบรากฐานของเสาไม้ บริเวณหน้าวัดเกษ

พระคัมภีร์เข้าไปตั้งในพระวิหารหลวง ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระพิมพ์ลธรรมกับสงฆ์รูปสวดพระพุทธมนต์
 กำนันแสงเชิญพระแสงต้นไปตั้งตามพนักงาน สนมเชิญพระเด้าน้ำทองคำสามองค์ นากสามองค์เงิน
 สามองค์ของเหลืองสามองค์ นางเล็งใหม่ห้าใบ แลพระมหาราชครูประโรหิตาจารย์ พระครูมหิธรอ่าน
 คาถาพระราชโองการแข่งสาบาล พระครูพิเชดเอาผ้าขาวพันที่มีมือซ้ายขวาจับพระขรรค์ไชยศรีข้างข้างเผือก
 งาดำ ทองคำรดงห้าเปลาะประดับพลอยถมราชวาระดี กับพระแสงกฤษ ๑ กระบี่ ๑ กัณฑ์ ๑ ดาบ ๑
 ง้าว ๑ ขอบ ๑ หอก ๑ พระครูพิรามผ้าขาวพันที่มีมือซ้ายขวา เองานแล้วรับพระแสงส่งพระครู
 พิเชด ๆ เองานแล้วรับพระแสงแทงลงที่พระเด้าน้ำนั้นครบสามที่ทุกพระเด้าแลนางเล็ง แล้วส่งพระแสงให้
 ศระศรีสาตร ๆ ถือผ้าขาวเนื้อดีผืนหนึ่ง คอยรับพระแสงเซดทุกองค์ แล้วส่งให้กำนันแสง ๆ เองาน
 แล้วรับพระแสงเชิญเข้าฝึกตามพนักงานเสร็จแล้ว จึงเจ้าพญาแลพญาพระหลวงทำวนางข้างในถวาย
 บังคมหอพระเซตอุดร แล้วบรรดาเจ้าพญาพระหลวงขุนหมื่น มหาตลกชาวที่ชาววังพันทนายฝ่าย
 ทหารพลเรือนนายท้ายข้างนายม้าจูงม้า รับพระราชทานน้ำพระพัฒน์พร้อมกันข้างหน้าพระลานพระวิหารหลวง
 ฝ่ายทำวนางข้างในกับภรรยาเจ้าพญาหลวงขุนหมื่นทั้งปวงนั้น อยู่ในพระระเบียงท้ายจรณะนำหลังพระวิหาร
 หลวง จึงพระสีสาตรหลวงอภัยหลวงเทพดาจารย์แลพราหมณ์มีชื่อสามคน เอน้ำพระพัฒน์เข้าไปแจก
 ให้รับพระราชทานแล อนึ่งเป็นหลักกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาธาณีใหญ่ นั้น คือพระมหาประสาธ
 สามองค์กับพระมหาธาตุวัดพระราม ๑ วัดหน้าพระธาตุ ๑ วัดราชบุณะ ๑ แลพระมหาเจดีย์ ถานวัด
 สอนหลวงศกสวรรค ๑ วัดขุนเมืองใจ ๑ กับพระพุทธปฏิมากรวัดพระศรีสรรเพชญ์ ๑ วัดมงคลพิท ๑
 แลนอกกรุงเทพ ฯ นั้น คือพระมหาเจดีย์ถานวัดเจ้าพญาไท^๑ สูงสองเส้นหกวา ๑ วัดภูเขาทองสูง
 สองเส้นห้าวา ๑ กับพระประธารวัดเจ้าพะเนงเชิงของพระเจ้าสามไปเตียนข้างปิดกรวมเงาดวงแก้วยอด
 พระเจดีย์วัดเจ้าพญาไทป่าแก้วตกตำบลที่นั้นนอกกรุงเทพมหานครแล ฯ

^๑ วัดเจ้าพระยาไทยสันนิษฐานว่าเป็นวัดเดียวกับวัดใหญ่ชัยมงคล

กรมศิลปากร

ถนนหน้าพระธาตุ แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร
กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
www.finearts.go.th

